

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Г. В. КОХАН

**Явище політичної корупції:
теоретико-методологічний
аналіз**

Монографія

Київ 2013

Рекомендовано до друку
Вченою радою Національного інституту стратегічних досліджень
(Протокол № 9 від 28.11.2012 р.)

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове*

Рецензенти:

М. М. Розумний, д. політ. н., старший науковий співробітник, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень;
О. В. Гарань, – д. і. н., професор кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

Кохан Г. В.

К 75 Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз : монографія / Г. В. Кохан. – К. : НІСД, 2013. – 232 с.

ISBN 978–966–554–208–7

Монографія присвячена аналізу наукових підходів, які застосовувалися до вивчення політичної корупції протягом ХХ століття і поточної ситуації з вивченням цього явища в академічній сфері; розгляду і структуруванню різноманіття існуючих визначень політичної корупції, а також їх кореляції з такими термінами, як «корупція у політиці» і «бюрократична або адміністративна корупція»; аналізу сильних і слабких сторін різних іноземних і вітчизняних методик дослідження явища політичної корупції; окрема увага була приділена використанню методу оцінювання до дослідження політичної корупції. У праці зроблено оцінку взаємовпливу і взаємозв'язку двох типів корупції – політичної та бюрократичної – на процес їх становлення й перебігу. Проаналізовано використання методу моделювання до вивчення явища політичної корупції та окреслено межі й можливості цього методу в зазначеній перспективі. Застосовано авторський алгоритм аналізу випадків політичної корупції у таких країнах, як Італія, Чехія, Польща, Болгарія, Росія, Україна і Таджикистан у 1990-х роках.

Монографія є спробою перевірки наявності чи відсутності цілісної теорії політичної корупції та універсального методу для дослідження цього явища.

Для науковців, які займаються проблематикою корупції, фахівців, зайнятих у сфері боротьби і протидії корупції, розробленні антикорупційної політики, викладачів ВУЗів, аспірантів, студентів, які цікавляться дослідженнями явища корупції.

© Кохан Галина Вікторівна, 2013
© Майнові, Національний інститут стратегічних досліджень, 2013

*Ані корупціонер, ані людина,
яка потурає корупції інших,
не може працювати
на благо суспільства*

Теодор Рузвельт

ПЕРЕДМОВА

Аналіз текстів виборчих програм українських політичних партій у 2012 р. показав, що жодна політична сила не оминула своєю увагою тему корупції. Проте питання політичної корупції викликає інтерес не лише у партійних ідеологів, а й в українських політиків. Не обходиться без постійних згадок про політичну корупцію і в європейській політиці. У цьому ключі варто згадати останні корупційні скандали, пов'язані з колишнім президентом ФРН К. Вульфом, скарбничим Консервативної партії Великої Британії П. Крадасом, урядом С. Берлусконі і самим колишнім прем'єр-міністром Італійської Республіки, «справою трьох»¹ у Греції, депутатами Європейського Парламенту А. Северином, З. Талером, Е. Штрассером тощо. На відміну від пострадянського простору на Заході корупційні скандали стають рушіями антикорупційної боротьби, своєрідними інструментами обмеження корупційних практик, стимулом до вироблення нових антикорупційних політик і посилення контролю.

Варто пригадати, що до 1990-х років у західній політичній науці панувала думка, що корупція властива лише недемократичним режимам або країнам, що розвиваються [280]. Сьогодні у всьому світі корупція визнається проблемою, яка більшою чи меншою мірою притаманна всім без винятку суспільствам, а її розміри залежать від ефективності зусиль держави щодо протидії їй та активізації грома-

¹ Георгіос Вулгаракіс, колишній міністр морської торгівлі, Евангелос Меймаракіс, колишній міністр оборони й теперішній спікер грецького парламенту, Акіс Цохацзопулос, колишній міністр оборони, звинувачуються у «відмиванні» 10 млрд євро з 2005 до 2008 рр. [57]. На час виходу книги розслідування ще тривало.

дянського суспільства. З цього приводу в одному зі своїх інтерв'ю під час візиту до України М. Томичич, керівник проектів міжнародної неурядової організації *Global Integrity*, говорячи про те, що корупція є явищем, яке присутнє в будь-якій країні світу, зазначив, що «вона є і в Україні, і в Хорватії, і в Сполучених Штатах, де завгодно» [115].

Згідно з радянським підходом до проблеми в СРСР корупції не було, що «ваду» приписували виключно буржуазним суспільствам [239]. Пізніше в пострадянських суспільствах це твердження трансформувалося: почали говорити про нерозривність демократії і політичної корупції, зважаючи на те, що «боротьба за виборців між різними політичними силами формує своєрідний політичний ринок, на якому товаром є програми й обіцянки політиків і партій, а грошима – голоси виборців». У межах такої концепції політична корупція виглядала частиною ринку політичних послуг [105].

Жоден політичний режим не передбачає абсолютного захисту від корупції, у т.ч. й розвинена демократія. Наявність корупції в державі загрожує фундаментальним цінностям суспільства, суверенітету держави, підриває легітимність влади в очах громадян. Здатність демократії протистояти політичній корупції залежить від зрілості демократії, прозорості і демократичності системи вироблення політики, ухвалення політичних рішень, якості урядування і стримуючих чинників – наявності вільних ЗМІ, незалежних судів, розвиненого громадянського суспільства, дотримання процедури чесних і прозорих виборів.

Визнання політичної корупції як проблеми, що властива всім суспільствам, відбулося на міжнародному рівні. У 2003 р. було підписано Конвенцію ООН проти корупції, до якої приєдналися 164 держави – члени ООН. Для того, щоб Конвенція дійсно стала дієвим правовим інструментом боротьби з корупцією, у 2009 р. держави-члени схвалили механізм оцінювання її впровадження, який складається з двох частин: самооцінки державою свого прогресу і зовнішнього оцінювання незалежних експертів. У 2013 р. планується презентація звіту ООН щодо імплементації Конвенції ООН проти корупції у правову базу України і щодо стану протидії цьому явищу.

За останні роки Україна прийняла низку антикорупційних регуляторних актів: новий Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» (2011), Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 рр. та Державну програму щодо запобігання та протидії корупції на 2011–2015 рр. Окрім цього, Україна приєдналася до глобальної ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», спрямованої на подолання корупції, підвищення прозорості та підзвітності державного апарату, впровадження електронного урядування, залучення ак-

тивних громадян до процесів управління тощо. Значним позитивним нововведенням політичного життя України стала налагоджена співпраця між органами державної влади і громадянським суспільством.

Незважаючи на успіхи, Україна все ще має розв'язати проблеми побудови дієвої системи контролю над корупцією у вищих ешелонах влади, вирішити питання щодо позбавлення депутатського імунітету і притягнення депутатів до відповідальності за вчинені злочини, перетворення Антикорупційного комітету при Президентові України на дієвий інструмент запровадження державної антикорупційної політики на національному і місцевому рівнях, застосування ефективних моніторингових процедур впровадження антикорупційного законодавства, вироблення нового типу суспільного мислення, політичної культури населення, нетерпимої до корупції, тощо.

Показовим є приклад реалізації антикорупційних заходів з подолання «низової» корупції у Грузії. Так, на кінець 2003 р., по закінченні революції троянд, корупцією були пронизані майже всі аспекти життя Грузії. Хабарі були невід'ємним атрибутом для отримання більшості державних послуг, водійських прав, паспорта, реєстрації бізнесу, навчання на держбюджетних місцях в університетах. Однак надалі було вжито дієвих заходів – розгорталося впровадження урядової політики «нульової толерантності до корупції», у результаті якої різко скоротилася кількість неофіційних платежів за державні послуги. На думку представників Світового банку, за більшістю показників урядування Грузія наблизилася до рівня Європейського Союзу. Цьому сприяли такі чинники, як політична воля, відновлення довіри населення до державних органів поряд з одночасною «чисткою» цих органів, залучення нових співробітників, обмеження втручання держави, запровадження нетрадиційних методів роботи, адаптація міжнародного досвіду до місцевих умов, координування роботи, освоєння нових технологій і стратегій комунікацій. Комплексність, сміливість, темп і послідовність реформ зробили історію реформ Грузії унікальною [184].

Проте історію успіху Грузії не варто ідеалізувати, оскільки програма інституційних реформ не була завершена, політична корупція залишилася, проявляючись у вигляді непотизму, фаворитизму і непрозорому процесі державних закупівель, через що навряд чи вдасться закріпити уже досягнуті антикорупційні результати без створення надійного механізму стримувань і противаг. У той час, коли кожна країна має власний унікальний набір початкових передумов виникнення корупції, специфічну політичну й економічну системи тощо, багато корисних уроків щодо подолання «низової» корупції з досвіду Грузії можуть бути використані в інших країнах регіону.

Цей приклад підводить до висновку, що в кожному випадку процес здійснення реформ вимагає ретельного, всебічного розроблення методів боротьби з корупцією, аналізу їх ефективності, детального оцінювання причин і форм тих корупційних практик, які вже наявні у країні або властиві певному регіону, більш ґрунтовного розуміння наслідків, вироблення антикорупційного курсу, який би відповідав потребам того чи іншого суспільства і сприяв формулюванню дієвих рекомендацій для законодавців і урядовців.

Починати вирішення цієї складної й актуальної проблеми варто від основ, тобто з обґрунтування й осягнення теоретико-методологічних засад вивчення явища корупції – з'ясування сутності політичної та бюрократичної корупції.

Запропоноване науково-теоретичне видання передбачає розкриття основних концептуальних підходів до вивчення політичної корупції як окремого явища суспільно-політичного життя; теоретичну інтерпретацію поняття «політична корупція», аналіз його співвідношення з поняттями «бюрократична корупція», «корупція в політиці», «корупціонер», «корупційна дія» тощо; порівняння ключових типів і форм політичної корупції; систематизацію причин, форм і наслідків політичної корупції; осмислення взаємозв'язку характеристик і властивостей політичної та бюрократичної корупції; аналіз методології дослідження політичної корупції; обґрунтування доцільності застосування методу моделювання в дослідженні політичної корупції та обґрунтування гіпотези на основі дослідження національних випадків політичної корупції стосовно того, що незалежно від причин виникнення політичної корупції під впливом національної специфіки її форми і типи формуватимуться в «чорній скриньці» (системі, у якій зовнішньому спостерігачеві доступні лише вхідні й вихідні величини, а внутрішня будова та процеси, що в ній відбуваються, невідомі), що, зрештою, призведе як до передбачуваних, так і до непередбачуваних наслідків.

Джерельною базою дослідження стали роботи творців основних концепцій політичної корупції – А. Гайденгаймера, М. Джонстона, В. Левіна, В. Ле Вайна [284], Д. дела Порти, А. Ванучі [26], С. Фрідеріха [177; с. 17–22], М. Філпа [283], економістів Н. Леффа [247], Д. Кауфмана [225] і С. Роуз-Екерман [103] та ін. Зокрема, дослідженням В. ле Вайна [245] було введено в науковий обіг поняття «політична корупція»; Дж. Крамера [239] – деталізовано специфіку застосування терміна «політична корупція» і тим самим відокремлено його від поняття корупції в політиці; праці К. Джовіта [223], А. Гайденгаймера [202], Дж. Ная [272], Т. Ланкастера та Г. Монтінолі [243] були присвячені аналізу відмінностей форм політичної корупції в політич-

них системах з різним ступенем демократичності. Вартим уваги є аналіз політичної корупції під час електоральних кампаній і фінансування політичних партій, здійснених Е. Константіні та Дж. Кінгом [159], Т. Факлером, Л. Це-Міном [175], Р. Маерсоном [266], Б. Рундквістом, Г. Стромом, Дж. Пітерсом [293] та ін.

Проте недоліком усіх цих досліджень була перевантаженість емпірією без конкретизації і пояснення явища політичної корупції, а проблемне поле дослідження обмежувалося лише корупцією під час виборчої кампанії.

Цінними для нас виявилися праці М. Джонстона та А. Гайденгаймера [203], С. Сампфорда, А. Шаклока, С. Коноrsa, Ф. Галтунга [260], С. Роуз-Екерман [103], С. Коткіна та А. Шайо [52], В. Мілера, О. Гределанд і Т. Кошечкіної [80], у яких було проаналізовано оцінювання і вимірювання окремих проявів, форм і типів політичної корупції, проте не було здійснено комплексного дослідження всієї методологічної бази. Також у дослідженні проаналізовано ідеї Д. дела Порти, А. Ванучі [26], Ж. Картьє-Бресона [146], І. Амундсена [129], які першими звернули увагу на процес переродження політичної мережі в корупційну і розробляли мережевий підхід до аналізу корупційних процесів. Вартим уваги є також внесок американських учених А. Гауді, Д. Стасаваже [195], Ю. Кавати [229], Д. Хенефіаха та Х. Сітунгкіра [235], російських – М. Гаврілова [16], М. Левіна [67], Л. Тимофєєва [111], О. Савватєєва [106] щодо застосування методу моделювання у вивченні політичної корупції. Зазначені дослідження заклали фундамент для подальшого розроблення теоретико-методологічної основи явища політичної корупції.

Внесок у вивчення корупції в Україні зробила низка вітчизняних учених. Зокрема, в аналіз її політологічного аспекту – В. Журавський [35], М. Камлик [42], М. Кармазіна [43], Я. Кашуба [46], О. Маркеєва [75], М. Мельник [78], М. Михальченко, О. Михальченко [82], Є. Невмержицький [87], О. Рудик [105], А. Сафоненко [107], В. Циганков [116] та ін.

Зазначене дає змогу стверджувати, що сфера емпіричних досліджень політичної корупції значно превалує над теоретичними дослідженнями, а часом і зовсім не підкріплена теорією та обґрунтуванням практично досліджуваних питань. При цьому, якщо зарубіжні вчені досліджують корупцію не одне десятиліття, то увага до неї українських науковців – порівняно нове явище. Існує розрив між ступенем вивченості політичної корупції у вітчизняній політичній науці та зарубіжній. Відставання української політичної науки в цьому напрямі досліджень вимагає ретельної уваги до аналізу та систематизації наукових напрацювань зарубіжних дослідників із цієї проблеми.

Крім того, актуальність нашої роботи зумовлена необхідністю визначення наукового статусу поняття «політична корупція» і його пізнавальних можливостей у сучасному науковому політичному дискурсі, оскільки наукова дискусія щодо вживаних у дослідженнях понять і категорій триває: у літературі ми зустрічаємо різноманітні терміни для позначення явища політичної корупції або окремих його складників, а саме – політичний аспект корупції, корупція в політиці, корупція під час прийняття політичних рішень, корупція під час виборчих кампаній тощо. Такий стан речей є наслідком нечіткості «перших визначень» політичної корупції, запропонованих засновниками ранніх концепцій політичної корупції – А. Гайденгаймером, М. Джонстоном, М. Філпом, В. ле Вайном. Результатом відмінностей в інтерпретаціях цих «перших визначень» стала поява безлічі нових дефініцій політичної корупції в подальшому.

Варто взяти до уваги й те, що дискусійний зміст і прихований характер явища корупції ускладнюють вибір ефективного методологічного інструментарію для його вивчення. Точаться гострі дискусії з приводу природи політичної корупції, ефективності методології її дослідження, а також методів, дієвості та достовірності отриманих результатів. Відтак аналіз ситуації, що склалася у зв'язку зі ступенем наукового пізнання політичної корупції на сучасному етапі, комплексне оцінювання причин, форм і наслідків цього явища мають сприяти подальшому формуванню теорії політичної корупції та її критичному осягненню вітчизняною наукою.

Зважаючи на вищевикладені проблеми, маємо за мету проаналізувати теоретико-методологічні засади політичної корупції, її причини, форми та наслідки.

Структура дослідження. Перший розділ «Теоретико-концептуальні засади дослідження політичної корупції» присвячено з'ясуванню загальних теоретико-методологічних підходів до вивчення політичної корупції, їх історичному становленню, представленню різноманітних груп визначень політичної корупції (визначення, що пов'язані з державною службою; визначення, які в основу ставлять ринок; визначення, які базуються на державному інтересі) та обґрунтуванню використаної робочої дефініції політичної корупції. У зв'язку з цим зробимо кілька важливих застережень. По-перше, робоче визначення (яке ми використовували в цьому дослідженні) – це визначення Дж. Крамера, яке, на наш погляд, найкраще розкриває природу явища політичної корупції, наголошуючи на процедурі обрання на посаду, критеріях зловживання посадовими повноваженнями та обов'язками, отриманні власної вигоди і сприйнятті корупційного діяння населенням. Цю дефініцію ми доповнюємо такими

аспектами, як політична мотивація, цілі здобуття або утримання влади суб'єктами коруптування. Обмеженнями цього визначення є те, що під нього не потрапляють представники органів місцевого самоврядування, міністри та заступники міністрів, які фактично працюють у виконавчій владі, але є політичними фігурами.

У другому розділі «Методологія оцінювання вища політичної корупції» представлено авторський алгоритм аналізу методології дослідження політичної корупції, а саме: чим є оцінювання; як цей методологічний інструментарій співвідноситься з іншими методами вивчення політичної корупції; у чому полягає відмінність між оцінюванням та вимірюванням політичної корупції, індексами, експертними опитуваннями тощо. У дослідженні доводиться необхідність критичного оцінювання методологічного складника індексів, звітів добросовісності та індикаторів; сформульовано застереження щодо використання індексів для визначення рівня політичної корупції у країні. Опосередковано аналізується досвід застосування деяких методик дослідження політичної корупції (дослідження *USAID* «Стан корупції в Україні» 2007 р., моніторингової кампанії руху «Чесно») на території України.

У третьому розділі аналізуються різні типи політичної корупції і її найбільш поширені форми; співвідношення між типом, формою політичної корупції й умовами їх формування в суспільствах із різним ступенем демократичності. Особливу увагу під час аналізу типів політичної корупції приділено бюрократичній корупції, оскільки ці типи тісно переплітаються між собою, змінюючи природу один одного залежно від міцності їх зв'язку. Для розгляду було обрано сценарій взаємовідносин, за якого бюрократична корупція виникає за ініціати-ви політиків, які шукають партнерів для пошуку і збору ренти.

Порівняння і систематизація причин, форм і наслідків політичної корупції у суспільствах із різним ступенем демократичності, дослідження спільних і відмінних рис політичної корупції в різних країнах були винесені як завдання до четвертого розділу.

У книзі як дотичне розглядається питання політичної корупції під час виборів, оскільки ця форма політичної корупції є дуже значним «відгалуженням» теорії корупції та вимагає проведення окремого ґрунтовного дослідження. Деякі науковці взагалі ставлять під сумнів те, що зловживання під час виборчих кампаній варто відносити до політичної корупції. Основну увагу в цьому дослідженні зосереджено на більш системних причинах і наслідках політичної корупції, стабільних типах і формах. Електоральну корупцію розглядаємо опосередковано, визнаючи її одним із типів політичної корупції, який перебігає в тимчасовому нестійкому хаотичному середовищі і зникає

відразу після закінчення виборчого процесу, хоча інколи має довготривалі негативні наслідки для політичної системи та суспільства загалом, одним із яких може бути викривлення результатів волевиявлення і, в підсумку, порушення принципу справедливої ротації еліт.

На шляху свого наукового зростання і, зокрема, під час підготовки цього дослідження я відчувала моральну підтримку й постійну консультативну допомогу наукового керівника моєї кандидатської дисертації, яка лягла в основу цієї монографії, – Марії Кармазіної. Висловлюю щирю вдячність усім, хто допомагав і сприяв мені у процесі підготовки цього видання: Петру Бурковському, Олексію Гараню, Олександрю Голікову, Сергію Здіоруку, Сергію Кисельову, Надії Коваль, Олені Пашніній, Максиму Розумному, Василю Яблонському, Сергію Янішевському. Глибока вдячність моїй сім'ї, яка підтримувала мене на всіх етапах дослідження і без якої воно б не відбулося. Також моя велика вдячність команді *Transparency International – Україна* (і *Секретаріату Transparency International*, м. Берлін) за їхні корисні і змістовні консультації та матеріали.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

1.1. Підходи до вивчення явища політичної корупції

Основний масив дослідження політичної корупції як окремого явища політичного процесу припадає на ХХ ст. Упродовж останніх 100 років політичну корупцію досліджували з позицій таких підходів, як системний, структурно-функціональний, компаративіський, релятивістський, біхевіоралістичний, інституціоналістський, комунітарний, синергетичний тощо. Кінець ХХ ст. характеризувався застосуванням плюралістичного підходу до аналізу політичної корупції.

Зважаючи на те, що в політичній науці на цей момент не існує домінуючого погляду на сутність явища політичної корупції, виникає потреба проаналізувати переваги та недоліки усіх перерахованих наукових підходів до її вивчення.

У першому підрозділі ми ставимо перед собою завдання проаналізувати процес і наслідки вивчення політичної корупції у межах різних методологічних підходів.

На початку ХХ ст. найперші праці з вивчення політичної корупції були написані в дусі моралістичного підходу, зокрема, роботи американських учених С. Сімонса [300], Г. Гайнеса [201], Р. Джорджа [183] і Г. Форда [178]. Варто зазначити, що моралістичний підхід до дослідження політичної корупції переважав і надалі: корупцію спочатку засуджували як негативне явище політичного життя, а потім розглядали вже як інституційну, поведінкову або системну проблему суспільства й політичної системи.

Перші дослідження були присвячені не безпосередньо явищу політичної корупції, а зачіпали різні аспекти корупційної діяльності в політиці. Так, С. Сімонс шукав причини формування системи політичної корупції в Китаї, зосереджуючись на особливостях менталь-

ності китайського громадянина, фіксуючи наявність такої системи політичної корупції, яка поширилася від найнижчих до найвищих ланок у військовому та державному житті китайців. Згідно із С. Сімонсом політична система сама «винна у власній стагнації, оскільки ставила на перше місце брехню та недоліки», навіть більше того, карала чесну спробу щось зробити. Органи влади були куплені, а фінансові заохочення в армії доходили до найвищого рівня [300, с. 67].

Г. Гайнес питання корупції висвітлював частково, описуючи поведінку державних службовців та їх ставлення до хабарництва на прикладі огляду законодавства західних штатів США. Він наводив приклад Південної Дакоти, де парламентарю було заборонено протягом року після закінчення його виборного терміну бути залученим до співпраці з державою чи округом, де були прийняті закони за його участі упродовж його виборного терміну. У цій інтерпретації корупція є одним із наслідків дії недосконалого законодавства деяких штатів, а не окремим явищем, відповідно способи її подолання вбачалися у вдосконаленні законодавства [201, с. 79].

У дослідженні Г. Форда наголошувалося, що система стримувань і противаг через реформування законодавчої бази щодо розподілу державних фондів систематизує політичну корупцію та власну вигоду, яка інколи може переростати у величезні розтрати державних коштів [178, с. 81].

До проблеми корупції як до однієї з основних проблем, які постали перед Америкою на початку ХХ ст., звертався також американський учений Р. Джордж у своєму дослідженні урядових функцій. Згідно з його концепцією внаслідок «банкрутства» загального рівня моралі в Америці після громадянської війни перед суспільством постали такі проблеми, як корупція, нецільове витрачання державних коштів, зниження довіри до місцевих і національних урядів. Як приклади падіння моралі в суспільстві він наводив корупційні скандали: справи «твідового кілля» (монополія на продаж твідової тканини), підробка віскі, кредитні афери тощо.

У той час наявність у кандидата таких чеснот, як порядність і чесність, могла стати запорукою перемоги на виборах. Уперше постало питання про відповідальність влади за поширення корупції, яка впливала на ефективність діяльності державних службовців, а через це – на втрату інтересу виборців до вдосконалення роботи уряду [183, с. 78].

Отже, на початку ХХ ст. в американській політичній думці корупція сприймалася лише як проблема суспільної моралі і невід'ємний атрибут політичного життя суспільства.

У 1920-х рр. адміністрацію президента США Гардінга сколихнула хвиля корупційних скандалів, найвідомішим з-поміж яких є передан-

ня за хабарі в користування приватним компаніям нафтового родовища «Тіпот-Дом», яке було джерелом видобутку палива для військово-морського флоту США [135].

Тоді ж побачила світ книга К. Кінга, у якій автор закликав не лише до подолання складної ситуації у промисловості як прерогативи роботи уряду, а й до повернення до практики початку ХХ ст., тобто гасла очищення уряду від корупції. Це була нова хвиля визнання корупції в політичному житті США. Знищення корупції розглядалося як суспільний інтерес і засіб «розкріпачення» підприємництва та впровадження високих етичних стандартів не лише в церковній сфері, а й у бізнесі, як у державному, так і у приватному житті [236, с. 15]. Крім того, праця К. Кінга свідчила про великий вплив на дослідження явища корупції релігійних доктрин протестантських церков, які панували в Америці на той час.

Моралістичне бачення корупції переважало в багатьох країнах. Уже на початку ХХ ст. закріпилося твердження, що уникнення корупційних дій у державних органах сприятиме покращенню добробуту як кожного окремого громадянина, так і держави загалом.

Можна стверджувати, що американські дослідники початку ХХ ст., які у своїх роботах опосередковано порушували проблему політичної корупції, розглядали її лише як недолік законодавства або неефективної роботи механізму стримувань і противаг, тобто як формальну юридичну проблему, яку може вирішити уряд, удосконаливши систему законодавства.

Розмірковуючи над зв'язком політичної корупції та моралі, особливо увагу варто приділити точці зору Дж. Актона, висловленій ним ще на початку ХІХ ст., яка набула популярності в теорії корупції у другій половині ХХ ст., – її неодноразово намагались і підтвердити, і спростувати за допомогою економічних та соціологічних методів [292, с. 144].

Актонівська формула ґрунтується на парадоксі влади і моралі, а саме: влада схильна до корумпування, а абсолютна влада корумпує абсолютно. Науковці А. Рогов та Х. Ласвел у своїй праці «Влада, корупція і чесність» (1963) «перевіряли» цей відомий вираз Дж. Актона і показали, що він яскраво підтверджується американськими інституційними відносинами. Американські інститути були створені для стримування державного і приватного зловживання владою [292, с. 143].

Надалі А. Рогов і Х. Ласвел застосовували актонівську теоретичну схему для аналізу всіх державних інститутів США, які були здатні надати можливість службовцеві або здійснювати корупційні дії, або отримати «титул». У результаті вчені дійшли цікавих висновків, що актонівська оцінка є великим спрощенням і вимагає уточнення цілей

у часі, а принцип Дж. Актона є неточним і не сприяє визначенню на пряму політики.

В англійській політичній думці політичну корупцію розглядали як специфічний різновид корупції, що стосується виключно адміністративної служби. Вважалося, що англійська бюрократія виховувалася самою політичною системою як меритократія – від англійського слова *merit*, яке означає поведінку, що заслуговує на винагороду. К. Фрідеріх стверджував, що в той час, коли афоризм Дж. Актона застосовували щодо політичної корупції, його значення ґрунтувалося на моральній безчесності, яку влада породжує в людях, які думають не про те, що є правильним вчинком або поведінкою, а лише про те, що є вигідним.

Така глибока моральна інтерпретація влади могла мати й релігійне підґрунтя, особливо в Західній Європі. У її основі лежить християнська середньовічна концепція існування і протиставлення двох фундаментальних типів держав: світської та «небесної». У цьому широкому, розпливчатому трактуванні корупція не може бути «функціональною». Тобто, вона сама є результатом розпаду політичного механізму через моральний занепад; це загальна категорія, яка включає всі види практик, що вважаються дисфункціональними та аморальними [239, с. 19].

Моралістичний підхід до політичної корупції, який переважав у англосаксонській політичній думці, розглядав її як відхилення від «ідеального» типу держави. Урядовці й політики, які брали хабарі, описувалися як жорстокі та грубі люди, що використовували свої посади у приватних інтересах, завдаючи шкоди громадському добробуту. Таке моралістичне бачення корупції панувало до 1960 р. (хоча розуміння політичної корупції передусім як моральної проблеми певного суспільства зустрічалося протягом усього ХХ ст.).

Із часом дослідники – прибічники моралістичного підходу – почали звертатися до вивчення нормативних цінностей у сфері публічної моралі. У межах моралістичного підходу поступово сформувався нормативний підхід.

Прихильники нормативного підходу вказували на те, що корупція вимагає розуміння стандарту «добра» і моделі того, як корупція працює в особливих випадках. Політична корупція, на їхню думку, включала поведінку урядовців у державному секторі, політиків чи державних службовців, як наслідок цього – їхнє незаконне збагачення себе чи когось із близьких через використання державної влади, довіреної їм [221, с. 4].

Нормативний підхід використовується, коли дослідники хочуть звернути увагу саме на порушення норм та цінностей, які існують у суспільстві; продемонструвати відхилення від певної норми, вста-

новленої відповідно до звичаїв, історичних традицій, певного типу суспільства.

Зважаючи на те, що корупція має неминучий характер на певних стадіях розвитку суспільства, на неї впливають традиції, звичаї, процеси модернізації [119, с. 19].

С. Гантінгтон [211] і С. Лефф [247] просували бачення, відмінне від моралістичного підходу, наголошуючи на тому, що у процесі модернізації країни корупція є ефективною суспільною практикою. Водночас у контексті аналізу державного фінансування у країнах із низьким рівнем доходів населення С. Пундей вказував на те, що корупція не є «інфекцією», на яку може «захворіти» здорове суспільство – вона є наслідком явищ і тенденцій політики, економіки та розвитку держави. Жодна країна ніколи не була повністю вільною від корупції, проте найбільш небезпечні її форми спостерігалися у країнах, що перебували у процесі політичного, економічного й соціального становлення [280, с. 6]. Завдяки таким дослідникам, як С. Пундей, твердження про те, що корупція загалом властива лише країнам, що розвиваються, було розкритиковане і вийшло з активного наукового використання [52, с. 21–22].

Інший підхід, у межах якого вивчалася політична корупція, – структурний функціоналізм став широко застосовуватися в соціології та політології з 20-х рр. ХХ ст. Його сутність полягала у виокремленні елементів соціальної взаємодії, визначенні їх місця та функцій.

У 1940–1950-х рр. у межах структурно-функціонального підходу набули популярності дослідження, у яких згадувалося питання корупції в політиці. Ці дослідження базувалися на вивченні державного адміністрування, роботи уряду, ролі різних гілок влади в політичному процесі тощо. Один із суспільствознавців того часу Л. Чемберлен стверджував, що політика 1950-х рр. зосереджувалася більше на тому, що має бути зроблено і чого не зроблено, аніж на тому, як це має бути зроблено [147, с. 93], на що, своєю чергою, впливала байдужість людей до якості урядового менеджменту, заяв щодо корупції та її шкоди.

Приміром, вирішуючи проблему державного адміністрування у країнах, що розвиваються, вважали, що без необхідності ускладнене адміністрування, дороге й повільне, у поєднанні з фаворитизмом та корупцією призводить до цілковито незадовільного функціонування державної системи. Зокрема, корупція, на думку Ф. Ріггса, у таких країнах, як Філіппіни, Китай, була найбільш поширеною у сфері видачі ліцензій та дозволів. Китайська бюрократія відходила від впливових сімейних зв'язків і надавала перевагу тим, у кого є гроші [289, с. 75]. Це було індикатором політичної слабкості уряду, під-

твердженням того, що бюрократія стала політично домінуючою, а не підпорядкованою уряду кастою. За таких умов чиновники працювали з клієнтами як люди, які віддають накази, а не як державні службовці, зобов'язані надавати послуги.

Зі шкодою корупції для громадян американський науковець В. Турнблад порівнював лише низький рівень виконання урядом його обов'язків [316, с. 97]. Г. Пакер розглядав корупцію у юридичному аспекті як одне із правопорушень, яке заважає урядові виконувати його функції. Проте, з іншого погляду, корупцію в цьому випадку він зводив до взяття хабара від зацікавлених груп з метою впливу на законодавство або процес ухвалення рішень, що фактично переростав у лобізм [278, с. 88]. Своєю чергою цікавою особливістю системи правосуддя у США в 1960-х роках було те, що вона орієнтувалася головним чином на протидію насиллю мафії і намагалася не зважати на існування іншої проблеми – корупції [302, с. 88].

Загалом, спроби дослідити політичну корупцію з позиції структурно-функціонального підходу були поодинокими і не здобули широкого визнання. Утім, до цього підходу дослідники час від часу поверталися. Зусилля в цьому напрямі були помічені наприкінці 1970-х років, коли Н. Кайдєн спробувала проаналізувати елементи політичної корупції [143, с. 294], виокремлюючи таких її ключових учасників, як політики, виборці, бюрократи, клієнти, – усі вони оцінюють свій потенціал діяти корумповано і приймають рішення, зважаючи на власні можливості, зовнішні та внутрішні стимули, вартість бажаних переваг [144]. Різні розроблені моделі вибору лягли в основу припущень про мотивацію та організацію індивідів діяти корумповано.

На зламі XX–XXI ст. низка вчених-міждисциплінарників – Г. Монтінола і Р. Джекман [263, с. 155], Дж. Велч, Б. Пітерс [282, с. 145] – почали вивчати такі явища, як структурна корупція та новий інституціоналізм. Основна увага у їхніх дослідженнях політичної корупції зосереджувалася на поведінці акторів, задіяних у корупційних діях, одночасно аналізувалася велика кількість системних ефектів корупції у вигляді відкритих і прихованих функцій.

Фактично вся історія застосування структурно-функціонального підходу до вивчення корупції свідчить, що дослідження структури цього явища відбувалося фрагментарно та непослідовно. Його використання було ускладнене неоднозначністю та багатогранністю природи політичної корупції, складним середовищем її перебігу: політичною, структурою державного апарату, нечітким переліком урядових функцій або непрогнозованою поведінкою акторів. У межах цього підходу політична корупція вважалася лише одним із дефектів функціонуючої державної системи.

З поширенням теорії ігор, яка є галуззю прикладної математики, і активним використанням її в політичній науці з кінця 1950-х років для вивчення корупції почали застосовувати теоретичні моделі (для визначення місця різних гравців у корупційному обміні, таких як політики, виборці, групи інтересів тощо). Підхід ґрунтується на раціональному виборі, але в теоретичних межах гри. Вибір між корупцією і відмовою від неї залежить не тільки від особистих пріоритетів та інституційного контексту, а й від стратегічної взаємодії з вибором інших. Фактично, чим поширенішою є корупція, тим нижчим є ризик викриття для тих, хто вирішив чинити незаконно, і тим вищою є ціна, яку змушені платити чесні люди, і тим вищий для них ризик ізоляції [266, с. 42]. Цю думку, зокрема, підтримує М. Філп, який вважає, що люди, які перебувають у корумпованому середовищі, опиняються в ізоляції, якщо не включаються в корупційну мережу.

Крім М. Філпа, корупцію в політиці у межах теорії ігор у різний час досліджували Б. Паціоті, К. Хадлі, К. Холмс, М. Мулдер [277, с. 58–65], Ж. Тіроле [310], Р. Маєрсон [266], П. Гейвуд [207, с. 417–435]. Послугуючись теорією культурної еволюції, тобто еволюції поведінки і здібностей людини, і теорією ігор, Б. Паціоті, К. Хадлі, К. Холмс, М. Мулдер намагалися пояснити на прикладі історії співпраці між племенами успіх соціальних утворень і роль корупції в цьому процесі. Використовувалася т.зв. «гра в ультиматум» – техніка, запропонована експериментальними економістами для того, щоб дослідити різницю в соціальній поведінці різних за етнічними особливостями племен (у цьому випадку двох племен у Танзанії). Гра починається з певної кількості грошей (X) і двох анонімних гравців: того, хто пропонує гроші, і того, хто бере/не бере ці гроші. Той, хто пропонує, дає отримувачу певну частину грошей (X) за обмін (E) [277, с. 58–65]. Отримувач може або прийняти їх, або відмовитися. Якщо отримувач пристає на пропозицію, тоді кількість грошей у того, хто пропонує, дорівнюватиме ($X-E$), і приймаючий отримує кількість грошей, яка дорівнює E . У разі коли отримувач відмовляється від E , обидва гравці залишають гру ні з чим. В інтересах того, хто пропонує, – запропонувати найменшу суму грошей, за яку отримувач погодиться здійснити E . Якщо гравці бачать, що гра змінилася, вони змінюють свою поведінку під час гри, навіть якщо в цю гру вони грали раніше. Було доведено, що соціальні відмінності між двома танзанійськими племенами зумовили різний ступінь готовності ділитися благами у прагненні вигоди.

Важливе місце в застосуванні теорії ігор до вивчення політичної корупції належить репутації. Вона впливає на позицію того чи іншого гравця, пропонуючи модель групової репутації, яка є сукупністю індивідуальних репутацій.

Дослідження Ж. Тіроле продемонструвало, що молодші члени групи можуть страждати від авторитету старших, що, своєю чергою, може спричинити відповідні умови, за яких перебудовуються групові репутації. Головне питання полягало в поясненні причин існування корупції як соціального явища і його постійності [310, с. 1–22]. Основними є взаємодія «торговельного» партнера з членом групи, різні оцінки поведінки як партнера, так і члена групи, залежно від ступеня включеності «торговельного» партнера у групу та стилю його поведінки у групі відповідно до очікувань члена групи. «Торговельним» партнером є зовнішній гравець, який зацікавлений у процесі корумпування і спонукає до нього. Гра в цьому випадку залежить від поведінки тих чи інших гравців та їх очікувань вигоди.

У дослідженні Р. Маерсона знаходимо теоретичну модель для передбачення ефективності різних електоральних систем для зменшення урядової (державної) корупції. Предметом його дослідження були ігри між партіями під час голосування, корупційні рівні і позиції щодо питань політики, відомі під час змагання за місця в парламенті. Зрештою, автор дійшов висновку, що санкціоновані вибори і пропорційне представництво є абсолютно ефективними в тому сенсі, що рівновага виключає корумповані партії зі змагання. Голосування за мажоритарною системою є частково ефективним [266, с. 15–17]. Доведено, що правило Борда (приклад правил голосування з підрахунком балів) є неефективним щодо попередження корупції, оскільки в деяких політичних ситуаціях рівновага не може гарантувати виключення корумпованих партій зі змагання.

Окремо варто представити погляди на політичну корупцію Е. Генкіса, який обґрунтував думку про те, що явище політичної корупції слід розглядати різнобічно, як з позиції системного та структурно-функціонального підходів, так і з погляду теорії ігор. Він зробив спробу вивчати політичну корупцію як симптом неналежного функціонування соціального організму, що потребує невідкладних заходів, та як приховану або частково приховану систему перерозподілу, що живиться за рахунок недосконалостей основної системи. Як приклад недосконалої системи дослідник наводить авторитарну систему, у якій спроби знайти слабкі місця можуть призвести до розпаду системи [22, с. 215]. Як гру «політичну корупцію» сприймають тоді, коли вона є добровільною та підтримується як тим, хто дає хабара, так і тим, хто його приймає [22, с. 221]. Обидві сторони грають ролі, удаючи із себе «добропорядних» громадян, тобто «не помічаючи» корупційної дії.

У 30-х роках ХХ ст. став популярним порівняльний (компаративський) підхід, який у сфері політологічних і соціологічних дослі-

джень широко застосовувався для вивчення явища політичної корупції аж до 1970-х років. У цей період з'являються роботи, у яких аналізується політична корупція та її прояви у різних країнах. Дослідник В. ле Вайн опублікував книгу «Політична корупція. Випадок Гани» (1975) [245, с. 136], у якій пояснив, чому він надав перевагу терміну «політична корупція», а не «бюрократична корупція» чи «офіційна корупція». В. ле Вайн «загальний політичний процес» звів до політичної корупції, а більш «розширений процес» – до випадку Гани. Під час аналізу В. ле Вайн провів низку інтерв'ю з людьми, які стикалися з корупцією, та особливу увагу звернув на культуру політичної корупції Гани. Політичну корупцію він описав як мережу зв'язків між секретарями міністерств, менеджерами футбольних полів і неформальною політичною ієрархією. Вивчаючи причини, наслідки політичної корупції Гани, автор спробував порівняти їх із ситуацією в інших країнах [245, с. 120–140]. Зазначене дослідження випадку політичної корупції Гани стало одним із перших практичних досліджень цього явища.

Порівняльному аналізу різних проявів політичної корупції присвятили свої праці у 1970-х рр. Р. Коб, Дж. Рос, Г. Рос [152, с. 126–138], Дж. Пітерс, С. Велч [282, с. 976], А. Гайденгаймер [202, с. 18]. З-поміж перших робіт із означеної теми, опублікованих на Заході, виділимо роботу англійського дослідника Дж. Скотта «Порівняльна політична корупція» [296]. У ній автор намагався представити своє широке бачення політичної корупції, проте було помітним тяжіння цього бачення до думок його попередників. Метою роботи було продемонструвати контури та динаміку «машинної моделі» політики в порівняльній перспективі і показати, що соціальний контекст, який стимулював цю «машинну політику» у США, менш присутній у нових державах. Під «машинною політикою» автор розумів модель розвитку, яка відповідальна за діяльність політичної системи.

Як приклад було проаналізовано розпад «політичної машини» США. На думку Дж. Скотта, «політична машина» утворювалася в тому випадку, коли підприємці впливали на здійснення «урядової» реформи у процесі обрання політичних лідерів в умовах загального виборчого права, порівняно високого рівня виборчої конкуренції між партіями, інколи з присутністю домінуючої партії. Термін «машина», згідно з термінологією Дж. Скотта, означав політичну партію при владі, яка встановила надійний і довготривалий контроль над владними ресурсами. Корупція та патронаж були невід'ємними атрибутами «політичних машин» США [296, с. 45–60]. У зв'язку з цим терміном «політичні машини» також позначали партикулярні, матеріальні нагороди для того, щоб визначити і розширити контроль над людськими ресурсами. Тобто «машина» спеціалізувалася на ор-

ганізованому й розподіленому впливі на стадії примусу, а корупція сприяла максимізації електорального успіху.

Порівняльний підхід, застосований ученими, націлений на виокремлення загального й особливого в політичних явищах, рівнях еволюції та основних тенденціях їх розвитку за допомогою зіставлення. Р. Коб, Дж. Рос та Г. Рос доводили, що не всі елементи політичного процесу заслуговують на увагу в політичному порядку денному [152, с. 126–138]. На такий стан речей впливає переважно бюрократія такої структури, як Конгрес, де певні питання ніколи не знайдуть підтримки, якщо їх реалізація не принесе жодної вигоди своїм прихильникам; фактично йдеться про законодавчий лобізм.

До компаративіського підходу у вивченні політичної корупції поверталися й у 1980-х роках, проте такі дослідження ґрунтувалися переважно на порівнянні політичної корупції в тоталітарних і демократичних режимах. За зразок тоталітарного режиму брали СРСР, а за зразок демократичного – США. У часи М. Горбачова почали з'являтися документи, які підтверджували, що в СРСР існувала корупція. Представниками такого напрямку порівняльних досліджень політичної корупції виступили К. Джовіт [223, с. 290], А. Гайденгаймер зі своєю класичною працею «Політична корупція: читання з порівняльного аналізу» [176], Дж. Най [273], Р. Джекман та Г. Монтінола [263].

Наприклад, Г. Монтінола і Р. Джекман проводили порівняльний аналіз політичної корупції в різних країнах на початку й наприкінці 1980-х років, дійшовши висновку, що політичне змагання впливало на рівень корупції, але цей ефект є нелінійним. Корупція істотно нижча в диктатурах, ніж у частково демократичних країнах [263, с. 185–206]. У праці відчувався вплив економічних досліджень корупції: на думку вчених, корупція є більш проникаючою у країнах із низьким рівнем доходів, ніж у країнах із розвиненим приватним сектором.

Порівняльний підхід до вивчення політичної корупції не втратив своєї популярності й наприкінці ХХ ст. Проте починаючи з 1990-х років його використовують у поєднанні з іншими підходами, такими як синергетичний, інституціоналістський, біхевіоралістичний тощо.

Біхевіоралістичний підхід, який сформувався у 1950-х роках, сфокусувався на дослідженні електоральної і партійної поведінки. У 1980-х роках ХХ ст. біхевіоралісти почали застосовувати до політичних партій поняття «політична корупція». Зокрема, Е. Константіні та Дж. Кінг використовували цей термін, щоб схарактеризувати особливе ставлення Демократичної партії США до деяких питань порядку денного [159, с. 75].

Іншим показовим дослідженням у межах біхевіоралістичного підходу, яке заслуговує на нашу увагу, було дослідження С. Аїни, при-

свячене аналізу причин політичної корупції, систематизації основних форм корупційних практик та їх наслідків для корупціонерів і «числотному» впливу політичної корупції на нігерійське суспільство [125]. Воно не було спробою представити всі аспекти й наслідки політичної (скоріше, за змістом, – бюрократичної) корупції, а лише намаганням знайти відповіді на деякі питання, пов'язані з корупцією у структурі державної служби Нігерії.

Висновки дослідження С. Аїни не вважаються цілком науковими, оскільки вони зроблені на основі спостережень, досліджень, вивчення законів та регулятивних актів, газет, власного досвіду. Проте цінність цієї наукової розвідки полягає в тому, що науковець дала визначення корупції в секторі державної служби, властиве, на її думку, африканським країнам, а також показала, що корупція – це повільна чи хибна перешкода на шляху процесу впровадження рішення, що усувається прийманням чи проханням хабара, додатковим використанням доступних ресурсів завдяки брутальним мотиваціям; виконанням або невиконанням службових обов'язків для досягнення особистої вигоди, яка не завжди відповідає суспільній [126, с. 72].

На початку 1990-х років біхевіоралістичний підхід втратив свою популярність, і частково до нього повернулися наприкінці ХХ ст., проте вже в поєднанні з міждисциплінарним підходом та іншими.

Із виходом у світ праці К. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги» [96] та з відновленням у 1960-х роках інтересу до теорії В. Парето політичну корупцію почали розглядати і в ракурсі соціологічного підходу.

Основна увага зосереджувалася на т.зв. моральних втратах, які стосуються загальноприйнятих переконань, таких як «честь мундира», «публічна духовність» посадовців, політична культура, а також суспільне ставлення до незаконного. Моральні витрати можна визначити, на думку Д. дела Порти й А. Ванучі, як втрату корисності через незаконність дій; збитки збільшуються за умови наявності в суспільстві системи цінностей, яка підтримує повагу до закону [26, с. 30].

Як зазначає А. Гайденгаймер, набагато важче подолати явище політичної корупції, якщо судження й думки про корупцію в суспільстві не збігаються з тими, що панують усередині політичної системи [202, с. 582]. Ж. Падіолеу простежив у теперішніх проявах корупції показник залежності політичних еліт від могутніх фінансових кіл, а також те, що політичні діячі є виконавцями актів корупції [279, с. 33].

А. Піцорно та Д. дела Порта стверджували, що для особистості «моральні втрати будуть тим меншими, чим ефемернішими видаються їй кола морального визнання, що надають цій особистості позитивні критерії для поваги до закону» [166, с. 74]. Особа зазнаватиме

більших втрат, якщо на її особистий погляд або на думку її колег, корупційна поведінка передбачає порушення цінностей, які є глибоко засвоєними та укоріненими. Дослідник Дж. Колеман звертав увагу на те, що мотивацією в цьому випадку є соціальна структура, яка визначається очікуваннями можновладців і очікуванням суспільства загалом [154, с. 401–402].

В. Парето обгрунтував, що відмінності між країнами знаходять реальне відображення в настроях і ставленні людей; де люди більш-менш чесні, маємо більш чи менш чесний уряд [26, с. 83]. Тож за однакових інституційних умов рівень політичної корупції буде різним, залежно від загального морального ставлення громадян та державних управлінців.

Соціологічний погляд на політичну корупцію продемонстровано в роботах Р. Реніка та Дж. Свенсона [286, с. 135–140], Д. дела Порти і Є. Мені [167, с. 208], Ж. Картьє-Бресона [146, с. 463–476] та ін. Цей підхід активно використовується в дослідженнях, які проводять міжнародні організації, зокрема *Transparency International*², Світовий банк.

Р. Реніка та Дж. Свенсон, доповнюючи спільне дослідження Д. дела Порти і С. Роуз-Акерман, проаналізували літературу з проблеми корупції, що з'явилася за останні два десятиліття, і виокремили три спільні риси досліджень. Уся література базувалася на крос-державних аналізах, досліджувала дані щодо корупції, застосовуючи індекс сприйняття корупції (*CPI*), пояснювала корупцію як функцію/дисфункцію державного політично-інституційного середовища. Усі ці риси були пов'язані між собою.

Осягнувши напрям наукового дискурсу, що існував до них, автори зауважили, що використання крос-державних даних тяжіє до вивчення макрочинників і наслідків корупції та труднощів, витрат на збирання кількісних даних щодо корупції, оскільки вивчення корупції на основі сприйняття викликає сумніви під час дослідження великої кількості країн. Водночас вони звернули увагу на те, що концептуально макродетермінанти не можуть пояснити різноманітності корупції всередині країни [238, с. 138–142]. Ця теза була підтверджена двома загальними дослідженнями корупції в Уганді на початку 1990-х років.

² *Transparency International* – міжнародна неурядова організація і глобальний рух з боротьби з корупцією, який здійснює дослідження корупції у всьому світі. Метою організації є створення світу, у якому влада, бізнес, громадянське суспільство і повсякденне життя людей вільні від корупції. Організацію було створено в 1993 р. кількома людьми на чолі з колишнім директором Світового банку Пітером Айгеном у Берліні, де зараз знаходиться її штаб-квартира. Вона має представництва в понад 100 країнах світу, у т.ч. й Україні [312].

Теорію соціальних змін для пояснення виникнення й поширення політичної корупції в Західній Європі застосували Д. дела Порта і Є. Мені [167, с. 54–60]. Починаючи з 1970-х років, розвиток міжнародних відносин і торгівлі спричинив руйнування авторитарних режимів у Східній Європі та країнах третього світу. Водночас західноєвропейські політичні системи зіткнулися з низкою проблем, а саме: з кризою політичних партій після низької явки на виборах та економічною кризою, кризою західноєвропейських цінностей [167, с. 54–60]. Головним наслідком цього стало зростання корупції в останнє десятиліття та усвідомлення поширення цього явища громадськістю, що породило нову суспільну кризу.

Політичну корупцію розглядають також із позицій вивчення корупційних мереж. Мережевий підхід до політичної корупції використовувався переважно в контексті політичних партій або виборчого процесу і сформувався в такому вигляді лише наприкінці 1990-х років [159, с. 465]. Варто зазначити, що теоретичне вивчення політичних явищ за допомогою мережевого підходу почали застосовувати в англо-американській практиці, де мережа ототожнювалася з політичною мережею зв'язків між акторами [10]. У контексті політичної корупції мережа підтримує нерівність у владі через приєднання до влади, але нагадує про обмеження культурної легітимності і легальності. Мережа відносин з'єднує громадянське суспільство з політичним адміністративним світом і вертикально об'єднує різні рівні влади. Клієнтелізм та політична машина є особливими формами цієї мережі, вони функціонують як системи негайного або диференційованого обміну для політичної корупції. Політична корупція є специфічним способом функціонування мережі відносин [129]. Серед авторів, які досліджували мережі політичного клієнтелізму, варто відмітити Д. дела Порта, А. Ванучі [26], Ж. Картьє-Бресона [146, с. 471], І. Амундсена [129] та ін.

Зокрема, Д. дела Порта та А. Ванучі акцентували увагу на навичці політика-бізнесмена створювати мережі, налагоджувати стосунки, формувати довірливі зв'язки, сприяти виконанню взаємних зобов'язань і наданню послуг. Політиком-бізнесменом у цьому випадку є політик, який розглядає політику як засіб накопичення коштів, впливу та влади. На думку авторів, якщо здатність створювати мережі винагороджується у традиційній політиці, то за умов поширеної корупції вона спрямована не тільки на збільшення особистої влади, а й на створення необхідного «прикриття» – всередині партії, в інших партіях, громадянському суспільстві та державних інститутах. Політика є бізнесом, який ґрунтується на розподілі переваг і фаворів в обмін на прихильність і підтримку [26, с. 112–116]. Приклад Латинської Америки (Бразилії, Аргентини, Чилі), наведений у дослідженні,

свідчить, що політична корупція на початку 1990-х років стала новим компонентом мережі старого політичного клієнтелізму.

Проблема інтеграції мережі політичної корупції в політичне життя країни, а саме в роботу політичних партій, чітко простежується на прикладі французького клієнтелізму, який був предметом аналізу французького вченого Ж. Картьє-Бресона [146, с. 469].

Політичну корупційну мережу в межах такого явища, як клієнтелізм, вивчав І. Амундсен, вважаючи, що клієнтелізм – це ускладнена ієрархічна мережа відносин між патроном і клієнтом, завдяки якій патрон надає послуги, посади, державну підтримку своїм клієнтам в обмін на політичну та матеріальну підтримку. Ці клієнтелістські мережі «взаємного обміну» чи «мережі взаємодії» використовуються патронами на різних рівнях для побудови підтримки через вибір і розподіл багатства й престижу, побудови піраміди соціальної диференціації [129, с. 14]. Особливу увагу І. Амундсен приділяв такій характеристиці політичних корупційних мереж, як «колективізація», коли брати участь у корупційній практиці набагато вигідніше, ніж викривати цю практику, інформувати про її наявність або конфронтувати. Конспіративність між індивідами, швидко зростаючи, втягує колег, партнерів, асистентів, патронів та керівників [129, с. 10], унаслідок чого утворюється простір для маневрування, і є приклади того, коли політична корупція малих розмірів (*petty corruption*) переросла в інституціалізовану корупцію великих розмірів (*grand corruption*), розвиваючи великі мережі. У дослідженні автори наводять випадок Росії [129, с. 11], де корупційними альянсами керують функціонери, покликані розподіляти державні послуги й товари, політиків купують для того, щоб забезпечити права й регулювання, від чого отримують вигоду ті, хто платить за це. Політичний вплив режиму залежить від підтримки цих груп.

Нестандартний підхід до вивчення політичної корупції запропонував учений Е. Чанг [148], запроваджуючи кількісну змінну, яка допоможе вирахувати кількість корупціонерів, з якими законодавець бореться під час виборчої кампанії в конкретному окрузі. На думку дослідника, змінна в корупційній мережі демонструє магнітуду тиску та можливість здійснити корупційну дію, яка стимулюється електоральним змаганням.

Спеціальні дослідження політичної корупції в межах плюралістичного підходу вперше були проведені такими вченими, як С. Коткін, А. Шайо [52], В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна [80], Д. дела Порта, А. Ванучі [26].

Основна ідея праці С. Коткіна та А. Шайо зводиться до того, що політичну корупцію не варто розглядати лише як економічну або моральну проблему, до її вивчення слід застосовувати міждисциплінар-

ний підхід [52]. Проаналізувавши випадки корупції в різних посткомуністичних країнах, автори дійшли висновку, що корупція є політикою, яка для свого подолання вимагає правильного розуміння того, чим вона є в певних соціальних умовах і конкретній державі.

Наслідок відходу від комунізму вчені В. Мілер, О. Гределанд та Т. Кошечкіна вбачали у формуванні такого типу бюрократичних структур, як звичаєва корупція (*petty corruption*), яка виникає під час взаємодії громадян з чиновниками в різних країнах Центральної та Східної Європи. Для вивчення цього виду політичної корупції були проведені дослідження методом фокус-груп. Порувувалися питання якості демократії, розбіжності демократичних ідеалів і реальності в посткомуністичній Європі, впливу бюрократичної корупції на політичну корупцію великих розмірів. На думку авторів, повага до електорату має відповідати повазі до виборців як до окремих осіб під час надання державних послуг; невиконання службових обов'язків чиновниками призводить до втрати довіри до політичних партій або окремих політиків і, відповідно, зростання рівня політичної корупції [80, с. 2]. Корупція завжди підриває демократію, але демократія не завжди послаблює корупцію.

У праці «Брудні обгородки» Д. дела Порта та А. Ванучі намагалися подолати поширену в деяких академічних колах думку, що корупція є винятково проблемою, яка виникає в суспільствах, які розвиваються, або властива авторитарним режимам [26]. Тим самим автори дослідження доводять, що політична корупція може поширюватися і процвітати в демократичних режимах, руйнуючи демократичні цінності. На прикладі Італії дослідники відстежують умови існування та поширення цього явища, а також можливі методи боротьби з ним у демократичній політичній системі.

Політичну корупцію за допомогою плюралістичного підходу вивчав Р. Вейд. У його дослідженні системний підхід було покладено в основу, тоді як саме дослідження мало порівняльний характер, оскільки до кола зацікавлень науковця потрапили декілька країн: Індія, країни Африки та Південної Америки [318, с. 288]. Автор дійшов висновку, що існує дуже мало комплексних досліджень корупції в Індії та інших країнах, оскільки це явище часто розглядають відокремлено та без зв'язку з такими сферами, як адміністрування, політика, бізнес, освіта, охорона здоров'я тощо [318, с. 287–328]. Існує тенденція до руйнування цілісності системи державних служб. Замість того, щоб бути ізольованими внаслідок політичної корупції, вони переростають у добре спланований та організований рекет.

А. Гайденаймер і М. Джонстон акцентували увагу на універсальному характері політичної корупції, поєднуючи цей підхід із ком-

паративіським, крос-національним підходами до цього явища та інституційними мережами політичної корупції в деяких країнах. Політичну корупцію проаналізували на двох рівнях: на рівні державного адміністрування та на рівні політичних партій [203, с. 43]. Особливий інтерес у дослідників простежується до політичних партій, коли змінюється їхня функція делегування, тобто коли партійні представники призначаються на посади у державних органах влади, і тоді їх рішення з політичних перетворюються на адміністративні.

Поряд із культурним підґрунтям політична корупція залежить від типу суспільства та історичного походження, тобто вона різна в кожній країні [203, с. 828]. На це впливає безліч комбінацій таких глобальних факторів, як бідність, урбанізація, освіта, рівень доходів населення тощо; і специфічних чинників, таких як рівень корупції у країні та рівень корумпованості державних агенцій.

Наприкінці ХХ ст. до порівняльного підходу у вивченні політичної корупції повернулися так само, як і до системного. Зокрема, у межах останнього працювали Д. дела Порта та А. Ванучі [26], П. Бардхан [134]. У дослідженнях таких науковців, як Н. Лефф [247, с. 8–14], Е. Бек та Б. Мундіал [136, с. 165–176], знаходимо приклад використання компаративіського підходу в поєднанні з політичною економією. З позиції економічного підходу людина раціонально вдається до корупційних дій, якщо інституційна система стимулів і можливостей перетворює такі дії на суб'єктивне задоволення: особа скоює злочин, якщо сподівані вигоди перевищують ті, які вона могла б здобути, витрачаючи час і ресурси на іншу діяльність. Таким чином, деякі особи стають злочинцями не тому, що їхня мотивація відрізняється від мотивації інших людей, просто їх вигоди та витрати відрізняються від вигод і витрат інших осіб. Стосовно інших видів поведінки, яка передбачає відхилення від законів та норм, особисті рішення щодо участі в корупційних оборудках залежать від вірогідності бути покараним чи викритим; від суворості потенційного покарання; від рівня очікування винагороди порівняно з іншими альтернативами.

Політекономіст С. Роуз-Акерман назвала кілька чинників, які впливають на особисті міркування щодо участі в політичній корупції. Можливості та стимули щодо корупції справді існують: інституційні сили, які визначають вартість політичного посередництва, легкість, з якою нові учасники чи групи можуть увійти в «систему», та вірогідність виборчої поразки; загальний рівень державних втручань в економічну та соціальну сфери; рівень свободи дій у діяльності держави; відносна ефективність різних адміністративних та політичних форм контролю; форми політичної конкуренції; типи ринків, де виникають і розвиваються політичні оборудки [103, с. 24–42]. На особистому

рівні: чим більше політику потрібні гроші заради здобуття політичної сили та чим більшої політичної протекції потребує підприємець, тим вищими будуть очікувані від корупції маргінальні цінності; чим менш вірогідне викриття чи звинувачення і засудження в суді, чим нижчим є покарання за корупційну діяльність, тим меншими будуть очікувані витрати на залучення до незаконної діяльності.

На початку XXI ст. системний підхід до вивчення політичної корупції почали застосовувати поряд з інструментами політичної економії. Зокрема, над таким баченням політичної корупції працювали Дж. Най [273, с. 103], П. Бардхан [134, с. 23], П. Гейвуд [207, с. 423], А. Голдсміт [194, с. 870], які вважали, що в корумпованій політичній системі діють закони розвитку економіки. А. Голдсміт навіть спробував вписати явище корупції в різні системи держав із перехідною економікою. Після оцінювання значень індексу сприйняття корупції *Transparency International* А. Голдсміт дійшов висновку, що економічна лібералізація, політична демократизація та адміністративна централізація системи асоціюються з нижчим рівнем політичної корупції [194, с. 865–883].

У 1990-х роках, коли зникла біполярність світу й закінчилася «холодна війна», розвиток міжнародної торгівлі та підприємницьких лобі, глобальне поширення інформації сприяли переходу від досліджень політичної корупції, пошуків розуміння і впливів на явище корупції до розроблення антикорупційних стратегій та боротьби з корупцією.

Уперше на теренах України і Росії термін «корупція» в науковий обіг на початку XX ст. увів А. Естрин [74, с. 87], розглядаючи адміністративні і кримінально-карні прояви корупції, проте широко вживаним він став лише з 90-х років XX ст.

Радянський підхід до політичної корупції характеризувався запереченням терміна «корупція» [82, с. 15]. Використовувати його почали лише наприкінці 1980-х років. Відкидаючи термін, радянська влада тим самим відкидала і явище, замінюючи його визнанням існування деяких форм корупції, наприклад хабарництва, зловживання службовим становищем тощо. Вважалося, що до корупції призводили недоліки в роботі партійних, профспілкових і державних органів, передусім у сфері виховання робітників [239, с. 213–215]. У радянській літературі, особливо енциклопедичній, корупцію було прийнято вважати явищем, притаманним певним суспільно-економічним формаціям. В енциклопедіях і словниках радянської доби підкреслювалося, що корупція як явище властива буржуазній державі й суспільству, де існує експлуатація людини людиною, де державний апарат перебуває в підпорядкуванні монополій, а умови цього закладені в економічній та політичній системах капіталістичного суспільства [61, с. 216].

Так, у Великій радянській енциклопедії 1973 р. зазначалося, що корупція (від лат. *corruptio* – порча, підкуп) – злочин, що полягає у прямому використанні посадовою особою наданих йому повноважень у цілях особистого збагачення. Корупцією також називали підкуп посадових осіб, їх продажність. Вона відома всім видам експлуаторських держав, проте особливо значного поширення набула в імперіалістичній державі, адже характерна для буржуазного апарату і парламенту, де державні й політичні діячі влаштовують особисті справи, користуючись своєю офіційною посадою. Таке бачення корупції бере початок ще з праць В. Леніна [61, с. 216], який, говорячи про загниваючий капіталізм, вказував на такі його властивості, як продажність і підкуп у гігантських розмірах.

Лише із середини 1990-х років у виданнях почали визначати корупцію як невід’ємний атрибут будь-якої держави, у т.ч. й соціалістичної, визнаючи, що в СРСР корупція набула широких масштабів у період, коли загнивання і розкладання партійної та державної бюрократії супроводжувалося виведенням її з-під громадського контролю і критики [46, с. 365]. Терміном «корупція» в контексті комуністичних режимів почали позначати нелегальну приватну або тіньову економіку, яку розглядали як чинник динамічний, інноваційний і навіть такий, що зумовлює зміни в суспільному устрої [46, с. 346]. Корупція інколи виступала єдиним засобом впровадження ринкових відносин у планову економіку.

Низка сучасних російських учених надають перевагу інституціоналістському підходу до вивчення політичної корупції. Дослідження І. Клямкіна та Л. Тимофєєвої [37], О. Олейника [88, с. 4–25], Р. Радаєва [99] та ін. авторів свідчать, що політична корупція поряд із тіньовою економікою, тіньовою політикою, тіньовим правом формує інституціалізовану тіньову реальність, яка є не лише «другою» економікою або корупцією, а й закінченою інституційною системою, що охоплює все суспільство. Корупція – один із найбільш важливих елементів цієї тіньової реальності нашого буття.

Я. Гилинський, розглядаючи причини і пропонуючи способи боротьби з політичною корупцією, найбільшу проблему вбачає саме в інституційних питаннях [23], зокрема структурі та функціонуванні судів і тотальній корумпованості всіх гілок влади. Автор визначав корупцію як соціальний інститут, елемент системи управління, який тісно пов’язаний з іншими соціальними інститутами – політичними, економічними, культурологічними.

Цікаве дослідження корупційних мереж здійснили казахські вчені Л. Сидикова, О. Сидиков та К. Бабойлов [6, с. 12]. Було продемонстровано, як внутрішні мережі стосунків і клієнтелістські взаємо-

зв'язки існують паралельно до офіційних зв'язків. У більшості випадків таке трапляється, коли бюрократичний і адміністративний апарати негнучкі [6, с. 13]. Неофіційна система відносин послаблює проблемні місця системи, слугує для перерозподілу влади на користь тих, хто її втратив, або хто хоче отримати більше влади [6, с. 70]. Система відносин має своїм результатом накопичення владних ресурсів, які надають переваги тим, хто попередньо розмістив бази підтримки (наприклад, дохід бюджету, фінансування освіти), але вона рідко працює на забезпечення найбільш знедолених.

Внесок у вивчення корупції в Україні зробила низка вітчизняних дослідників. Зокрема, аналіз її кримінологічного аспекту репрезентують такі вчені, як Л. Аркуша [5], Ю. Баулін [91], І. Даньшин [60], О. Дудоров [31], А. Закалюк [85], В. Зеленецький [38], О. Кальман [39], М. Камлик [50], Я. Кашуба [46], В. Корж [53], В. Лукомський [71], О. Маркеєва [73]; правозахисний аспект розглядали О. Литвак [69], С. Марченко [72]; соціальний аспект – М. Мельник [74], А. Бова [8], О. Прохоренко [98], І. Різак, Ю. Бисага, М. Палінчак, В. Чечерський, Д. Белов [56], політологічний аспект – В. Журавський [35], М. Кармазіна [43], О. Маркеєва [75], М. Михальченко, О. Михальченко [35], Є. Невмержицький [86], В. Циганов [110], О. Юдіна, В. Колесник [122], В. Ємельянов, Д. Степанюк [32] та ін. Варто відмітити спроби окремих українських науковців проаналізувати явище політичної корупції в умовах демократії – В. Дерези [27], О. Карпенка, Е. Давиденка [45], О. Рудика [105].

Виокремимо монографію групи авторів В. Журавського, М. Михальченка, О. Михальченка «Корупція в Україні – не політика», у якій наголошується на необхідності всебічного осмислення проблеми корупції, мобілізації органів влади й громадянського суспільства для протидії корупції, розроблення політичної стратегії, що є актуальним питанням як науки, так і практики модернізації сучасної України [35, с. 5]. Ця робота присвячена аналізу проблеми взаємозв'язку політики й корупції, і причини останньої автори вбачають не лише в неефективності владних структур і потуранні корупції з боку управлінських та економічних еліт, які формують політику, а й у пасивному ставленні громадянського суспільства до цієї проблеми. Особливий наголос було зроблено на складності явища корупції та неможливості його подолання лише політичними засобами.

Монографічне дослідження Є. Невмержицького є спробою окреслення форм та вирішення кола теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із корупцією в Україні [86, с. 7]. Предметом дослідження стали генезис корупції, її тенденцій, форм поширення і проявів у суспільстві, характер і глибина впливу на суспільні процеси, а головною

метою було осмислення політичної корупції на основі теоретико-емпіричного аналізу як економічного, політичного, правового і культурного явища, з'ясування його природи, поширення, наукове обґрунтування й удосконалення механізмів подолання корупції як умови формування соціально-орієнтованої правової держави та громадянського суспільства.

Заслужують на увагу й аналітична доповідь Центру Разумкова «Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії» (2009) та результати фахової дискусії, проведеної Центром у 2009 р. з питань політичної корупції [93]. Зокрема, доповідь зачіпала такі аспекти, як підходи до визначення політичної корупції, потенційні суб'єкти, сфери прояву, тенденції політичної корупції в Україні й чинники, що впливають на ефективність протидії політичній корупції.

Стан наукового розроблення проблеми корупції кваліфікується вітчизняними та закордонними вченими як недостатній. Зокрема, корупцію найчастіше розглядають як більш глобальне явище у кримінологічному, економічному або соціальному аспектах, опускаючи зв'язок цього явища із середовищем, у якому воно розвивається. Рідше беруться до уваги специфічні прояви, причини виникнення та наслідки політичної корупції в різних політичних режимах. Окремим напрямом досліджень, який вимагає ретельного наукового вивчення і розроблення у вітчизняній науці, є методологія оцінювання політичної корупції.

Зазначене дозволяє нам зробити такі висновки. По-перше, аналіз літератури з проблеми свідчить, що вивчення політичної корупції проводилося з позиції різних підходів, таких як моралістичний, системний, мережевий, структурно-функціональний, компаративіський та інституціоналістський. На вибір підходу впливала загальна «мода» на певну методику, яка розроблялася та набула певної популярності в той чи інший час. Проте у процесі досліджень одні підходи витримували випробування часом, а інші залишалися поодинокими спробами, де специфіка явища стикалася зі значними методологічними обмеженнями або невідповідністю. Найбільшою популярністю користувався морально-аксіологічний підхід до політичної корупції, проте значного поширення набули також компаративіський та біхевіоралістичний підходи. Компаративістський підхід – через те, що певний час політичну корупцію сприймали лише як проблему, властиву трансформаційним суспільствам і «молодим» демократіям. Біхевіоралістичний підхід використовували вчені, які основною причиною політичної корупції вважали недосконалість природи людини, яка піддається спокусі взяти хабар. Мережевий підхід до політичної корупції є ще досить новим і вимагає відмежування політичної корупції

від її форм: клієнтелізму і структурування корупційних мереж. Значно менше було здійснено спроб вивчення політичної корупції за допомогою системного і структурно-функціонального підходів, оскільки явище політичної корупції є неоднозначним і досить складно виділити якусь структуру або спрогнозувати наслідки. Явище політичної корупції потребує детального вивчення, зважаючи на специфіку країни й середовища поширення.

По-друге, проблему політичної корупції вивчали зарубіжні і вітчизняні економісти, соціологи, політологи, географи, юристи, криміналісти. Багато вітчизняних учених зосереджувалися на вивченні певного аспекту корупції або корупційних проявах у певних сферах, наприклад корупції в судових органах, кримінальних виявах корупції тощо.

По-третє, відсутність єдиного визначення політичної корупції стала причиною різного спрямування досліджень цього явища і розпорошеності дефініцій. Аналіз теоретичних наукових розробок дає змогу дійти висновку, що кожне десятиліття привносило щось своє у процес вивчення природи й особливостей політичної корупції, ставило перед ученими все нові й нові запитання для наукових пошуків, але, з другого боку, так і не було сформовано єдиного або обрано найоптимальнішого підходу до вивчення цього явища, у чому не останню роль відіграли проблеми ідентифікації його сутності.

1.2. Гносеологічні можливості визначення «політична корупція»

У цьому параграфі ставимо перед собою завдання проаналізувати підходи до визначення сутності явища політичної корупції та обґрунтувати доцільність використання того визначення, яке найкраще відповідає дослідницьким цілям, поставленим у нашій роботі.

Ш.-Л. Монтеск'є [83, с. 323] вважав тиранію імперіальною корупцією, розуміючи її як стороннє втручання в державний механізм. Корупція у його сприйнятті наближалася до сучасного розуміння бюрократичної, а не політичної корупції. Знайомство з працями різних філософів античних часів свідчить, що всі «стародавні» дефініції визначають корупцію як дисфункціональну, для них вона є деструктивною для політичного порядку, незалежно від того, чи це монархія, аристократія чи політія, пізніше – конституційна монархія [92]. Жодної іншої характеристики політичної корупції стародавні мислителі не давали [108, с. 18].

У Римській імперії корупція стала настільки загальною, що корупційні практики стали прийнятною формою поведінки. Римський

випадок був показовим прикладом для теорії Ш.-Л. Монтеск'є, у якій він описував процес корупції як імперіальне підприємництво римлян. Їхні чесноти, набуті в перемогах над іншими державами Середземномор'я, і поширення їхньої республіки корупціонували мораль і знищили конституційний порядок, що призвело до утворення імперії. Ш.-Л. Монтеск'є розглядав корупцію як дисфункціональний процес, характерною рисою якого є перетворення доброго політичного порядку або системи на зло, монархії – у деспотію [83, с. 358–363]. Він писав, що будь-яка людина, яка наділена владою, схильна зловживати нею, і вона йтиме в цьому напрямку, доки не досягне межі. Щоб не було можливості зловживати владою, необхідний такий порядок речей, за якого різні гілки влади стримують одна одну.

У класичному розумінні політична корупція означала занепад політичної системи загалом. Н. Макіавеллі вважав, що це руйнація всіх громадянських чеснот. На думку Ш.-Л. Монтеск'є, це перетворення доброго політичного ладу на порочний; Ж.-Ж. Руссо був переконаний, що це неминучий наслідок самої боротьби за владу [104, с. 41].

Термін «корупція» як загальна хвороба політичного організму вперше вжито у творах Н. Макіавеллі, Ш.-Л. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо. Для Н. Макіавеллі більшість людей – слабкі і втратили чесноти доброго громадянства, крім тих випадків, коли їх надихає сильний лідер, процес корупції є небезпечним [251, с. 18]. Коли ці чесноти деградують під дією корупції, харизматичний лідер має відновити політичне правління, яке мало б вплив на всіх громадян. Тоді відбувається «трансформація» народу в патріотичних громадян, здатних бути жертвовними заради держави. Таким лідером, на думку Н. Макіавеллі, не зміг стати Чезаре Борджіа.

У XVII ст. аргументи Макіавеллі активно використовувалися і розроблялися. Наприклад, Ф. Бекон як суддя королівського суду приймав хабарі за підтримку певної сторони в суді, аргументуючи це тим, що всі так роблять [108, с. 89]. Цей вид аргументу застосовують і досі різні посадовці. У функціональній перспективі арешт і покарання Ф. Бекона свідчили про те, що завжди існував певний ліміт несправедливих рішень, вихід за межі якого провокує реакцію режиму.

Ж.-Ж. Руссо стверджував, що людину корумпує соціальне та політичне життя [104, с. 34], не корумповані особи знищують політичну систему, а політична система корумпує людей. Він чітко визначився щодо сутності явища корупції у його час, і вірив у те, що правильне спрямування може сформувати громадську думку таким чином, щоб вона обмежувала корупцію. Як прихильник маніпуляцій громадською думкою, що практикувались у Спарті як відповідний захист від корупції, мислитель домінуючу роль відводив моральній

корупції. Під корупцією Ж.-Ж. Руссо розумів необхідну умову боротьби за владу і твердив, що влада схильна корумпувати. Рівність, згідно з його концепцією, є природною; і добрі закони, якраз за визначенням цієї рівності, діють проти корупційного впливу індивідів, які жадають влади. Ця рівність може бути детермінована як рівність перед законом [104, с. 22]. Саме Ж.-Ж. Руссо заклав основи сучасного специфічного визначення «політичної корупції» як зловживання владою через використання права закону державними службовцями. «Корупція в політиці», на його думку, набула особливого поширення в абсолютних монархіях.

Натомість Г. Гегель вважав, що та частка державної влади, яку здобув окремий індивідуум, втрачена для влади всього суспільства. У ХІХ ст. політична мораль у західних системах, побудованих на принципі верховенства права, ґрунтувалася на припущенні, що корупція є аморальною [21, с. 110]. Корупцію вважали поширеною і навіть неминучою не всюди, а лише в певних суспільствах, особливо в західних колоніях і країнах третього світу, де участь у корупційних діях, навіть добропорядних громадян, здавалася виправданою.

Ще в першій половині ХІХ ст. А. де Токвіль звернув увагу на те, що вибори не забезпечують поліпшення природи політиків. У соціології відомим є «ефект А. Токвіля» [112, с. 447], сутність якого розтлумачується так: «демократичні установи збуджують пристрасть до нерівності і сприяють їй, ніколи не маючи змоги задовольнити її повністю».

«Людина має прагнення до захисту, є амбіційною і жадібною», – писав А. Гамільтон у «Записках федераліста» [20], одночасно виявивши, що миттєві захоплення та швидкі зацікавлення мають більш дієвий та всеосяжний контроль над людською поведінкою, ніж загальні зауваження щодо політики, корисності та справедливості.

Зміни у структурі корупції та формі корупційних проявів, своєю чергою, детермінували відповідні зміни в суспільстві. До 1960-х років лише окремі статті були присвячені формам політичної корупції, таким як хабарництво, непотизм, фаворитизм, зловживання службовим становищем тощо, і не містили теоретичного осмислення та обґрунтування явища політичної корупції загалом. У 1960-х роках публікації присвячувалися окремим випадкам корупції в політичній сфері. Особливу увагу на це явище звернули тільки після Вотергейтського скандалу (1972–1974) [322, с. 67], який вказав на необхідність вивчення цього явища та прогалину у його дослідженнях.

Протягом останнього півстоліття концепції і визначення політичної корупції постійно розширювалися. Вотергейтський скандал за участю президента Р. Ніксона спричинив сплеск обурення щодо уря-

дової (державної) корупції у США [1]. Після протестів 1960-х років проти державної влади та політики традиційного стилю вагомішу роль стали відігравати гучні скандали як рушії антикорупційної боротьби з їх досить незрозумілим впливом на американську політику та, особливо, роль медіа в боротьбі з політичною корупцією у державі [298, с. 1231–1238]. Наслідками розслідування Вотергейтського скандалу, з одного боку, можна вважати зміцнення демократії, національного уряду, винесення на порядок денний проблеми політичної корупції під час виборчих кампаній, а, з іншого боку, це призвело до формування т.зв. політики «відплати», коли життя кожного президента США піддається детальному вивченню [322, с. 91]. Е. Бланкенбург, проаналізувавши гучні скандали, що сколихнули західноєвропейські політичні системи в 1990-х роках, особливо Німеччину, намагався зрозуміти, чи зростала політична корупція протягом останнього десятиліття. Він довів, що раніше в багатьох випадках скандали, не підкріплені фактами, не призводили до звинувачень у корупції [7, с. 130]. Проте в останнє десятиліття ситуація змінилася внаслідок підвищення популярності агресивної журналістики й нового покоління впливових суддів нижчого рівня. Своєю чергою це є аргументом на користь того, що зв'язок між зростанням кількості корупційних скандалів і рівня політичної корупції не існує або є непрямим.

З огляду на перманентність виникнення проблеми фінансування політичних партій у всіх демократичних країнах реакція суспільства на корупційні скандали є тестом на зрілість. Наприклад, навіть у таких розвинених демократіях, як Велика Британія, прем'єр-міністр змушений звітувати, з ким він обідає, оскільки необачна обмовка представника його оточення може призвести до низки корупційних скандалів і звинувачень у впливі партійних донорів на урядову політику чи планування діяльності уряду. Так, нещодавній скандал порушив важливі питання політичного життя Великої Британії. Перше – звідки політичні партії беруть гроші на свою діяльність. Друге – наскільки реальною є загроза стороннього впливу на урядові рішення. Лейбористи закидають консерваторам те, що їх фінансують мільйонери. Консерватори дорікають лейбористам, що ті отримують мільйони від профспілок. Закон у Великій Британії не забороняє ані першого, ані другого, але вимагає декларації великих сум пожертв і забороняє приймати гроші від іноземних осіб чи компаній [51]. Наслідком цього скандалу стала низка відставок високопосадовців, публічний «звіт» прем'єра щодо своїх зустрічей і оприлюднення інформації щодо пожертв донорів Консервативної та Лейбористської партій.

Іншим скандалом, який сколихнув європейську політику, стала відставка Президента Федеративної Республіки Німеччини К. Вуль-

фа. Скандал спалахнув після того, як газета *Bild* опублікувала матеріал про низьковідсотковий кредит у розмірі 500 тис. євро, який Вульф взяв у 2008 р. у дружини бізнесмена Е. Гіркенса. Також у ЗМІ з'явилися відомості про автомобіль *Audi*, який політик взяв в оренду на дуже вигідних умовах, інформація про його відпустки на віллах друзів та навіть звинувачення в тому, що він робив рекламу фірмі знайомого підприємця. Після ініціювання прокурорських розслідувань К. Вульф подав у відставку [51]. Підвищена корупційна чутливість європейської політики бере своє коріння з бачення політика передусім як моральної особи та зростання запиту на чесних кандидатів до парламенту.

Можливо, саме тому моральність була невід'ємним складником кожного з перших визначень політичної корупції. В академічних колах термін «корупція» використовується в багатьох дисциплінах, таких як антропологія, соціологія, політика, публічне адміністрування. Учені А. Гайденгаймер та М. Джонстон (2002) уперше наголосили на тому, що в Оксфордському словнику англійської мови розділено визначення корупції на три категорії: фізичної корупції, моральної (політичної та моральної) і проникнення чогось у природну чистоту держави (спричиняючи нечистоту) [203, с. 12–13]. Фізичне визначення корупції – «руйнування або псування чогось, особливо руйнування цілісності або складу, що супроводжується неякісним станом або викликає відразу, загнивання». Під моральне визначення підходить і визначення політичної корупції. Згідно з дефініцією бути або ставати морально корумпованим – факт або умова, за якої особа стає корумпованою, моральний розпад, занепад, розбещеність, спотворення чи знищення цілісності державних обов'язків хабарництвом чи послугами, використання чи існування корупційної практики, особливо в державі, державній агенції. Третім є визначення, яке декларує «відхилення» від держави загальної чистоти – «відхилення від первинної норми інституту, традиції та закріплення цього викривлення» [203, с. 15]. Слово *corruptio* тлумачиться як «псування» і «розбещування». Розуміння корупції в політичному сенсі означає розбещення державних службовців владою і розкрадання системи державної влади [1].

Схоже тлумачення корупції наводить О. Кирпічніков, який стверджує, що корупція – це корозія влади. Як іржа роз'їдає метал, так корупція руйнує державний апарат і роз'їдає моральні устрої суспільства [47, с. 17].

А. Гайденгаймер констатував, що всі визначення політичної корупції можна поділити на три основні напрями: визначення, пов'язані з державною службою; визначення, які в основу ставлять ринок, та визначення, які ґрунтуються на державному інтересі [202, с. 10].

Більшість учених є прихильниками першої школи визначень; значно менше тих, хто підтримує другу школу; і лише окремі представники стоять на позиціях третьої школи дефініцій.

Класичними представниками першої школи визначень, яка базується на провідній ролі державної служби в процесі корумпування, є Д. Бейлей [135], Дж. Мирдал [267] і Дж. Най [272], які працювали над дослідженнями проблем розвитку політичної корупції на різних континентах. Визначення цієї групи щонайкраще стосуються концепції державної служби та спотворення норм людьми, які обіймають посади. Політична корупція частково прив'язується до акту взяття хабара, є загальним терміном, який охоплює неправомірне використання влади як результат зосередження на власній вигоді, що має бути виражена в грошовому еквіваленті. Д. Ловенштейн вказував на умови, за яких державний посадовець здійснює корупційне діяння, а саме: той, кого звинувачують у корупції, повинен мати корупційну ціль; цінність вигід має накопичуватися для державного службовця; отже, має існувати зв'язок між цінністю та офіційною дією; цей зв'язок має включати або вплив того, кого звинувачують, або вплив на нього офіційного корупційного діяння [204]. Дж. Най виводить політичну корупцію від порушення правових норм або від порушення інших публічно санкціонованих моральних стандартів чи норм [273, с. 103]. Визначення політичної корупції, запропоноване Дж. Наєм, характеризує політичну корупцію як поведінку особи, яка відхиляється від формальних обов'язків своєї державної посади (обраної чи призначеної) через приватну вигоду (особисту, власної сім'ї, оточення) для збагачення чи отримання статусних переваг, або нехтує правилами заради практики визначених, постійних типів приватного впливу [273, с. 234]. Із цього визначення М. Джонстон виокремив три загальні аспекти для розуміння політичної корупції: по-перше, особистісний підхід, який стосується типу людей, які корумпують і обіймають державні та обрані посади; по-друге, інституційний погляд, який виявляє причини в дефектах або відхиленнях законів чи інститутів; по-третє, системне бачення політичної корупції, згідно з яким рівень корупції зростає внаслідок проблем у фундаментальних відносинах уряду й суспільства [219]. У ширшому розумінні корупція є формою впливу, який залежить від успішної мобілізації політичних ресурсів.

У межах теорії ринку було запропоновано дефініції політичної корупції, які в основу ставлять принципи ринку. Переважно цей тип визначень досліджували вчені, які порівнювали західні та незахідні суспільства, у яких принципи діяльності тих, хто ухвалює державні рішення, є не чітко окресленими або не існують. Протилежної позиції дотримується В. Клаверен, акцентуючи увагу на тому, що ко-

румпований державний службовець сприймає своє місце роботи як бізнес, дохід, який він прагнучим максимізувати, а тому шукатиме можливості для здійснення цих намірів. Державна посада стає максимальною одиницею. Розмір цього прибутку залежить від ситуації на ринку і здібностей особи знайти способи для збільшення прибутку на кривій державного попиту. Близьке до цього і визначення Н. Леффа, згідно з яким корупція – це екстралегальний інститут, який використовується індивідами або групами, щоб здобути вплив над діями бюрократії [247, с. 9]. По суті, існування політичної корупції лише вказує на те, що ці групи беруть участь у процесі ухвалення рішень більшою мірою, ніж змогли інші групи при нагоді.

Окремі автори схиляються до думки, що прихильники першої групи значно звужують визначення політичної корупції, а другої – занадто розширюють. Вони стверджують, що «державний інтерес» необхідний для того, щоб проілюструвати сутність такого концепту, як корупція. На думку К. Фрідріха, модель політичної корупції існує, коли той, хто має владу, робить певні речі: наприклад, особа, яка обіймає державну посаду, отримує грошові або інші винагороди, надані їй нелегально, її схиляють виконати дії у відповідь [177, с. 20] – як послугу тому, хто надав винагороди, тим самим завдаючи шкоди державним і власним інтересам.

Концепція державного інтересу піддавалася широкій інтерпретації, і було погоджено, що судження щодо того, була дія корупційною чи ні, визначатиметься на основі позиції спостерігача. Д. Ловенштейн зазначав, що дії, які здійснюються для задоволення бажань вищих урядовців, можуть суперечити державному інтересу без самостійного впливу на державну політику. А. Рогов та Х. Ласвел теж характеризували корупцію як поведінку, що відхиляється від публічних інтересів [242, с. 23].

Зокрема, на думку К. Фрідріха, політична корупція є різновидом поведінки, що відхиляється від норми, яка є загальноприйнятою або вважається загальноприйнятою в певному контексті, наприклад політичному. Така девіантна поведінка асоціюється з особливою мотивацією, зокрема приватною вигодою на шкоду державі. Незалежно від того, чи була мотивація, особливе значення має приватна вигода, яка шкодить державним інтересам. Така вигода може виражатись у грошовому еквіваленті, і в очах громадськості так зазвичай і є, але вона може набувати й інших форм. Це може бути швидке просування по службі, наказ, нагороди, вигода, яка може бути не особистою, але стосуватися сім'ї чи іншої групи. Модель корупції може існувати за умови наявності того, хто має владу і нею зловживає; хто є функціонально відповідальним або обіймає державну посаду і, очікуючи на

майбутні фінансові або інші винагороди, наприклад, вигідну роботу, схильний до дій, які приносять користь тому, хто надає винагороду, і шкодять групі чи організації, до якої належить функціонер, наприклад уряду. К. Фрідріх надавав перевагу ідентифікації політичної корупції швидше не як використання державної влади для приватної вигоди, просування по службі, престижу або вигоди для певного суспільного класу, групи, а як тому, що становить порушення закону або стандартів високої моралі; ці порушення є певним видом суспільної шкоди [177, с. 15]. Проте типовою є вигода корупціонера і того, на чю користь корумпують, та втрати інших сторін, втягнених у цю ситуацію.

Найбільш чітким визначенням, якого ми дотримуємося в цьому дослідженні, є дефініція, запропонована Дж. Крамером. Політичну корупцію Дж. Крамер розглядає як поведінку обраних осіб, покликаних виконувати функції держави, які відходять від формальних компонентів – обов'язків та повноважень, прав і зобов'язань – державної ролі (посади) для того, щоб отримати особисту вигоду [239, с. 214].

Це визначення вимагає уточнення декількох аспектів. По-перше, державний посадовець має бути втягнутий у корупційне діяння. Під корупційним діянням Дж. Крамер [239, с. 214–215] розумів ситуацію, коли державний посадовець таємно домовляється з приватною особою про нелегальну діяльність, – у такому випадку посадовець винен у корупції.

По-друге, варто розглядати політичну корупцію як поведінку, яка відхиляється від формальних обов'язків державної посади. Не обов'язково більшість населення має засуджувати таку поведінку. Зазвичай різниця між державним і приватним розумінням прийнятної державної поведінки є важливим чинником сприяння політичній корупції в суспільстві [239, с. 214–215]. Нарешті, не виключено, що з діяльності державних посадовців, залучених до корупції заради власної вигоди, суспільство отримує вигоду.

На думку М. Філпа, будь-яке означення передбачає таке поняття, як некорумпована політика, і це викликає нормативні судження й оцінювання належних обсягів політичної діяльності [283, с. 43]. Значення й механізми корупції можуть різнитися залежно від природи політичної системи, що значно ускладнює порівняльний аналіз.

Відповідно до позиції Світового банку корупція – це найбільша перешкода до зменшення бідності. Корупція викривляє право закону, послаблює інституційні основи нації, впливає на найбідніших членів суспільства [238, с. 2]. Підхід Світового банку до вивчення проблеми корупції часто обмежується лише аналізом наслідків цього явища без приділення достатньої уваги причинам.

Конвенція ООН проти корупції (2003) вважається першою глобальною угодою проти корупції. Вона охоплює такі напрями, як повернення активів, корупція у приватному секторі, моніторинг та, що особливо важливо для нас, політична корупція. На думку науковця Ф. Вебба, незважаючи на свої основні слабкі місця, Конвенція має вплив на корупційну поведінку посадовців у всьому світі. До підписання Конвенції у міжнародній спільноті закріпилося розуміння того, що корупція завдає величезної шкоди і не має кордонів. Корупція спричиняє збідніння національних економік, перешкоджає розвитку демократичних інституцій, підриває право закону, загрожує безпеці людей через організовану злочинність та тероризм, тобто спочатку проблема корупції була усвідомлена на транснаціональному рівні, а потім були здійснені спроби пошуку адекватного нормативного інструменту боротьби з нею [321, с. 31].

Із завершенням «холодної війни» проблема корупції постала на порядку денному. Частково це відбувалося через відновлення потреби підтримувати корупційні режими задля національної безпеки держав, що переживали приватизацію та дерегулювання економіки. У країнах, які входили до Організації Варшавського договору, та інших частинах світу сформувалися нові можливості для корупції. Потік інформації, грошей, наркотиків, зброї через кордони знищив уявлення про корупцію як лише внутрішню регіональну політичну проблему окремих держав. Перша хвиля антикорупційних ініціатив відбулася на регіональному рівні [321, с. 29]. Було запропоновано відійти від законодавчих інструментів та перейти до більш м'яких нормативних заходів і політичних декларацій. Ці ініціативи заклали основу переходу від регіональних законодавчих актів до міжнародних конвенцій.

Варто згадати про регіональні ініціативи, які передували Конвенції ООН проти корупції, оскільки саме вони заклали фундаментальні основи сучасного розуміння корупції, зокрема політичної. До регіональних ініціатив відносимо Міжамериканську конвенцію проти корупції Організації американських держав (1996); Конвенцію ОБСЄ з боротьби з хабарництвом міжнародних державних посадовців (1997); Конвенцію ЄС з боротьби з корупцією, включаючи посадовців ЄС та держав-членів (1997); Конвенцію Африканського об'єднання з попередження і боротьби з корупцією (2003); Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000); Конвенцію про корупцію Ради Європи в контексті кримінального права (1999) та Конвенцію про корупцію Ради Європи в контексті цивільного права (1999) [37, с. 44].

Зокрема, у Міжамериканській конвенції проти корупції Організації американських держав наголошувалося на потребі захищати

демократичні інституції, оскільки «репрезентативна демократія, природні умови стабільності, миру та розвитку регіону (країн Латинської Америки) вимагають знищення всіх форм корупції у виконанні державних функцій». Ця Конвенція охоплює широке коло питань, на відміну від нормативних інструментів ОБСЄ та ЄС. Вона апелює до активного хабарництва (злочину, скоєного особою, яка обіцяє або дає хабара) і пасивного хабарництва (злочину, скоєного особою, яка отримує хабара). Укладачі Конвенції намагалися не лише прирівняти хабарництво міжнародних посадовців до злочину, а й заохотити уряди боротися з корупцією всередині держави. Від сторін, які ратифікували цю Конвенцію, вимагалася криміналізувати: заохочення до злочину; прийняття чи пропонування незаконних платежів; дії або бездіяльність державних посадовців з метою отримання хабара; шахрайське використання власності, набутої завдяки такій діяльності; участь у корупційній дії у ролі організатора, спільника або співучасника. Кримінальним злочином також просили визнати неналежне використання посадовцем конфіденційної інформації чи урядової власності, грошей чи безпеки [256, с. 49–64]. На жаль, на момент підписання Конвенція не мала механізму моніторингу та імплементації власних рекомендацій, вони були запропоновані пізніше.

Своєю чергою Конвенція ОБСЄ з боротьби з хабарництвом міжнародних посадовців була переважно спрямована на економічні прояви корупції у таких сферах, як потік світових інвестицій, торгівля й товари. На відміну від Конвенції ОАД Конвенція ОБСЄ поширювалася на 70 держав, із якими ця впливова організація мала активні відносини. Конвенція ОБСЄ відображала зацікавлення в існуванні демократичного уряду, ринковій економіці і ставила собі за мету боротьбу з корупцією в міжнародному бізнесі, щоб допомогти організувати поле для діяльності іноземних компаній. Запровадження Конвенції відбувалося під сильним тиском США, де на той час розслідування Вотергейтського скандалу довело, що американські фірми використовували свої міжнародні зв'язки для фінансової підтримки передвиборчої кампанії Р. Ніксона [65], після чого адміністрація президента Дж. Картера затвердила Акт про іноземні корупційні практики у 1977 р. Приватний сектор США відчував законодавчий негативний вплив цього документа і тиснув на американський уряд для знівелювання його ефекту. Основною метою цієї Конвенції було застосування внутрішнього законодавства для боротьби з хабарництвом іноземних державних посадовців [37, с. 108]. Конвенція брала до уваги активне і пасивне хабарництво, але не стосувалася хабарництва, яке є виключно внутрішнім, або в якому прямий, непрямий або визначений реципієнт переваг не є державним службовцем. Згідно з Кон-

венцією хабар мав бути сплачений виключно в цілях, що належать до сфери міжнародного бізнесу і стосуються отримання або утримання певної неналежної переваги від такого бізнесу. У Конвенції корупція зводиться до однієї форми – хабарництва.

На відміну від Конвенції ОБСЄ з боротьби з хабарництвом міжнародних посадовців Кримінальна Конвенція Ради Європи проти корупції охоплювала як корупцію в державному і приватному секторах, так і транснаціональні випадки хабарництва іноземних державних посадовців, членів іноземних державних асамблей, посадовців міжнародних організацій, суддів та посадовців міжнародних судів [37]. Однак перелік злочинів був значно звужений і зводився до активного та пасивного хабарництва, проте всі випадки стосувалися торгівлі, а непотизм, здирицтво, привласнення не бралися до уваги.

У Цивільній конвенції Ради Європи вперше було здійснено спробу визначити спільні міжнародні правила вирішення цивільної суперечки у випадках звинувачень у корупції. Держави, що ратифікували Конвенцію, були зобов'язані запровадити у внутрішньому законодавстві ефективні заходи щодо осіб, яким було завдано шкоди в результаті корупційних дій, надати змогу захистити свої права та інтереси, у т.ч. можливість отримати компенсацію за збиток. Ця Конвенція, на відміну від Кримінальної конвенції, покриває лише випадки хабарництва в державному та приватному секторах. Особливу увагу варто звернути на того, хто є корупціонером згідно із цією Конвенцією. Так, корупціонером є той, хто може здійснити або доручити здійснити корупційну дію, або не зробити відповідних кроків, щоб попередити таку дію, включаючи державу як таку. При цьому корупційна дія має бути очевидною [256, с. 92]. Конвенція зменшує урядовий контроль за впровадженням антикорупційної стратегії, виключаючи з корупційних суперечок потенційні сторони, які не мають відповідних ресурсів або доступу до судів. Конвенцією підтримується моніторингова система ГРЕКО (*GRECO* – об'єднання держав проти корупції), яка використовує взаємне оцінювання держав і тиск один на одного для моніторингу імплементації цього документа.

Перейдемо до Конвенції ЄС з боротьби з корупцією, яка поширюється на посадовців Європейських Співтовариств та посадовців держав-членів. Перелік корупційних дій тут теж зводиться лише до хабарництва, виключаючи «відмивання брудних грошей» та шахрайство. Варто зауважити, що всі намагання ЄС щодо боротьби з корупцією обмежувалися необов'язковими для виконання інструментами такої боротьби та проектами, які стосувалися вузьких специфічних правових ініціатив. Наприклад, у 2003 р. Європейська Комісія прийняла Комюніке про всебічну європейську політику проти корупції,

спрямоване на виявлення та боротьбу з усіма формами корупції, конфіскацію незаконно набутого майна і на зменшення можливостей для корупційних практик завдяки відкритим і відповідальним державним адміністративним стандартам, проте й досі цей документ носить рекомендаційний характер [256, с. 100]. Цією Конвенцією держави-члени заохочуються підтримати наднаціональні й міжнародні антикорупційні інструменти, особливо ЄС, ОБСЄ та РЄ. Особлива роль відводиться моніторингу та взаємному оцінюванню держав-членів.

Метою Конвенції Африканського об'єднання з попередження і боротьби з корупцією було забезпечення механізмів для боротьби з корупцією в державному та приватному секторах, сприяння співпраці між державами-членами, координування політики й законодавства щодо корупції [256, с. 105]. Основний акцент Конвенція робить на активному та пасивному хабарництві, впливі на дрібну торгівлю, незаконному збагаченні, приховуванні дій, які є наслідком корупції. Крім розширення переліку форм корупційних проявів, Конвенція ніяк не збагатила політичний дискурс щодо визначення сутності корупції і заходів, яких слід вживати для боротьби з нею.

З огляду на регіональні спроби нормативного врегулювання проблеми корупції Конвенції ООН проти корупції передували інші документи – Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності. Цей документ є першим легальним обов'язковим інструментом для боротьби з корупцією. Він символізує перехід від регіональних до глобальних ініціатив у цій сфері [321, с. 1–40]. Ця Конвенція визнавала транснаціональну природу корупції і те, що вона часто є інструментом чи наслідком організованої злочинності, а також передбачала кілька умов подолання цього явища. По-перше, це вимога, щоб кожна сторона прийняла закони або здійснила інші необхідні дії щодо криміналізації активного та пасивного хабарництва у зв'язку з виконанням обов'язків урядовими посадовцями. По-друге, кожна сторона має вжити заходів для забезпечення ефективної реакції влади на попередження, виявлення та покарання державних посадовців, задіяних у корупції. Ця Конвенція вперше впроваджує в юридичну практику боротьби з корупцією правовий примус. Підписання Конвенції ООН проти корупції символізує остаточний перехід від регіональних ініціатив боротьби з корупцією до глобальних і, відповідно, – визнання корупції глобальною проблемою. У ній розглядалися такі форми корупції: відновлення активів, корупція у приватному секторі, політична корупція. Політична корупція в цьому випадку береться до уваги виключно як політична корупція політичних партій під час виборчої кампанії [321]. Домінувала думка, що брак довіри до політичних партій підірвав їх легітимність і заохочував корупційну культуру

в державній адміністрації та приватному секторі. Іншим важливим небезпечним проявом політичної корупції, на думку експертів ООН, є фінансування кампаній. Як зазначає К. Оффе, партійне змагання є інтегральною частиною демократичного уряду, «генеруючи ненаситний апетит до передвиборчих фондів» [274]. Це породжує дві проблеми. По-перше, великі суми грошей потрапляють у політику, й існує спокуса переспрямувати ці кошти для власної вигоди. По-друге, якщо фонди не будуть спрямовуватися в іншому напрямку, є небезпека, що вони будуть використані для купівлі підтримки обраного посадовця або голосування за закон.

Демократії шукають способи зменшення корупції під час виборчих кампаній, але жоден спосіб досі не виявився достатньо ефективним. Влада США намагається розкривати донорів і накладати обмеження на загальну суму, яку індивід може надати кандидату. Проте організації можуть легально робити необмежені внески. Німеччина має суворі закони щодо цього, але з 1980 р. внески на зразок «послуга за послугу» почали кваліфікуватися як благодійні. Останньою Конвенцією ООН передбачалося попередження конфліктів інтересів, зберігання інтеграції демократичних політичних структур і процесів, заборона використання фондів, одержаних через незаконні корупційні практики для фінансування передвиборчих кампаній політичних партій, запровадження концепції відкритості у фінансуванні політичних партій через необхідність представлення декларації доходів у разі перевищення встановленого ліміту [274].

У галузі попередження політичної корупції існує декілька міжнародних «м'яких» стандартів, зокрема резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи (2001), Керівні принципи Венеціанської Комісії Ради Європи про контроль за фінансуванням політичних партій, рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи про загальні правила протидії корупції при фінансуванні політичних партій та виборчих кампаній (2003) [12, с. 100]. Захист політиків від повернення послуг тим, хто надавав їх під час виборчих кампаній, є основною проблемою виникнення такої форми корупції. К. Оффе зауважив, що додатково до формальних стримувань мають існувати стандарти політичної чесності, яких би дотримувалися як еліти, так і не еліти. Зменшення політичної корупції має покладатися на ендогенні джерела дисципліни [274]. Аналізуючи практику різних країн щодо фінансування передвиборчих кампаній, доходимо висновку, що формальні стримування неефективні в боротьбі з політичною корупцією.

Найбільш повне та перше офіційне визначення корупції, яке можна вважати також визначенням політичної корупції, судячи зі змісту, міститься в документах 34-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН

(1979) [274]: корупція – це «виконання посадовою особою яких-небудь дій або бездіяльність у сфері його посадових обов'язків за винагороду в будь-якій формі в інтересах того, хто дає таку винагороду, як з порушенням посадових інструкцій, так і без їх порушення».

Загалом досить складно визначити, що є корупцією, і встановити стандарти її присутності як злочину. У Великій Британії, наприклад, дія Акта про попередження корупції 1916 р. (акт, який регулює сферу протидії публічній корупції у Британії) поширюється на членів палат парламенту, офіційних службовців або службовців державних структур. Згідно з цим документом будь-який подарунок, позика, платіж, нагорода або будь-яка перевага вважатимуться корупцією, якщо це певним чином стосується дії або доступу до влади в державній структурі [193, с. 59]. Відповідно до цього Акта покарання за такий злочин може досягати семи років позбавлення волі і/або обмежитися виплатою компенсації. У разі здійснення повторного злочину особа позбавляється різних прав, наприклад права голосувати, права на відшкодування, права на пенсію [94]. Законодавча складність у визнанні корупції злочином виникає, коли державний службовець отримує платіж за здійснення своїх повноважень.

В американському законодавстві, а саме в Міжамериканській конвенції проти корупції, актами корупції вважаються пряме, непряме настирливе прохання чи прийняття урядовим (державним) посадовцем будь-якої переваги для себе чи для інших осіб в обмін за будь-яку дію або обмеження виконання державних функцій, пропонування чи надання таких переваг, дії чи бездіяльність щодо державних функцій для отримання таких переваг, шахрайське використання чи приховування власності, набутої внаслідок корупційних дій. Конвенція апелює до цих корупційних дій, навіть якщо вони не стосуються державної власності [256, с. 111]. Конвенція досить широко визначає поняття «державний посадовець», «державний службовець».

Відповідно до законодавства США не існує повної заборони на отримання нагород. Директива Департаменту США із захисту № 550007 дозволяє грошові подарунки, якщо вони є «частиною звичного обміну соціальними перевагами між друзями, родичами, коли дії мотивуються таким типом стосунків і поширюються на особистій основі» [256, с. 120].

Прагнення контролювати корупцію загалом та політичну корупцію зокрема зростають; розширюється і розуміння того, що ми вважаємо політичною корупцією. На думку вченого Дж. Джекобса, протягом останнього півстоліття, особливо після Вотергейтського скандалу, концепція і визначення політичної корупції постійно розширюються, [28, с. 73–82]. У цьому контексті доречно згадати про Сполучені

Штати, оскільки саме там у медіа вперше вжили термін «політична корупція», а пізніше (під час розслідувань обставин Вотергейтського скандалу) було сформовано перші концепції «політичної корупції». Через наявність у США потужних ресурсів і політико-правових можливостей втілювати нові закони й політичні заходи саме з цієї країни походить тенденція збільшувати перелік корупційних дій, які вважають правопорушеннями [322, с. 73]. Так, закони про фінансування кампаній фактично визнали традиційну американську виборчу політику корупційною і зробили кожного кандидата від політичної партії злочинцем. У сфері корупції кримінальне законодавство США, наголошував Дж. Джекобс, намагається не вдосконалити звичні моделі поведінки, а насамперед змінити їх [28, с. 75]. У результаті виникає «замкнене коло», коли пошук моральних вад у політиків призводить до ослаблення уряду або парламенту, а це, своєю чергою, – до делегітимізації влади та, відповідно, корупції всіх гілок влади, унаслідок чого значна частина громадян може ухилитися від участі в політичному житті та вважати уряд нелегітимним.

Суперечки про визначення «політичної корупції» відбуваються постійно. Юрист А. Кліх нарікає, що юридичне означення, закріплене в Американському акті про іноземну корупцію, «не відображає сутності еволюції» і альтернативні означення, «які походять зі сфери політології», серед яких класичні дефініції, запропоновані С. Гантингтоном або Д. Наєм, «не надають надійних критеріїв, які можна було б застосовувати до країн з перехідною економікою» [51]. Р. Джонсон критично зауважує, що в «полеміці на тему корупції немає проблеми довготривалішої, ніж проблема означень, навколо якої постійно точаться багатообіцяльні суперечки» [215, с. 847–849].

У багатьох країнах існує конфлікт між соціальною політикою та буквою закону. У деяких культурах подарунки є символом взаємного інтересу та поваги [51, с. 342].

Учений К. Фрідеріх підкреслював, що в сучасній Німеччині, Великій Британії, Швейцарії політична корупція сприймається швидше як особлива форма політичної патології, ніж як глобальна дезінтеграція, у біхевіоралістичних термінах [177, с. 22].

Угорський дослідник А. Шайо заохочував застосовувати до Центральної та Східної Європи визначення політичної корупції, відмінне від того, яке є популярним у Західній Європі. Спираючись на трактування корупції Дж. ла Паломбара, який класифікує як політичну корупцію будь-яку дію чиновників, якщо вони відходять від своїх визначених законом обов'язків у обмін на особисті вигоди, А. Шайо підтримував думку, що чиновники у Східній Європі часто роблять те, що вони й робили б згідно із законом, а інколи, через лояльність, без

особистих надбань [119, с. 3]. Більшість зарубіжних дослідників, які не підтримують думку про економічну мотивацію політичної корупції, стверджують, що політична корупція – це девіантна політична поведінка, яка виражається в нелегітимному використанні панівною політичною елітою державних ресурсів з метою зміцнення своєї влади та збагачення [119, с. 43]. Тобто говорять, що на політичну корупцію впливає здебільшого психологічний стан особи, яка здійснює корупційні дії. На цей стан може впливати як соціальне оточення людини, рівень виховання, так і рівень політичної культури в суспільстві та відкритості суспільства.

Американський учений М. Філп, аналізуючи феномен політичної корупції в Центральній та Східній Європі, зазначав, що політична корупція ґрунтується на зловживаннях з боку державних органів влади, звертаючи увагу на поширену думку, що посилення демократії сприяє політичній легітимації влади, забезпечує більший доступ до процесів ухвалення рішень, а також підзвітність уряду. Проте на практиці демократизація може призвести до масштабних форм корупції, перетворити механізм формальної підзвітності політичної системи на політизовану зброю. На думку вченого, систему можна вважати корумпованою, якщо в ній присутні три або чотири критерії – складники політичної корупції [283, с. 51]. Таким чином, він виокремлює державного чиновника, який діє заради задоволення власних інтересів; порушує норми державної установи; завдає шкоди інтересам громадськості; догоджає третій стороні, яка винагороджує його за надання їй доступу до матеріальних благ або послуг, які в інший спосіб вона не отримала б. Для того щоб довести, що режим є корумпованим, необов'язкова наявність третьої сторони, винагороду чиновник може отримувати, обмежуючи права, які має надавати безкоштовно.

Розвитку політичної корупції, на думку Д. Бейлі, сприяє небажання на політичному рівні ухвалювати непопулярні рішення («корумпований політик чи службовець є самокерованою особою, яка навряд чи піддасть небезпеці свої перспективи задля безпеки збагачення цілої країни в майбутньому») [135, с. 2–7]. Політична корупція, оскільки вона репрезентує інституційну несправедливість, неминуче стосувалася судового процесу і наклепів, з якими стикається навіть чесний службовець.

Корупцію ніколи не буде знищено, а тільки взято під контроль, вважав Дж. Джекобс і водночас зазначав, що контроль над корупцією в США призвів до значних втрат [28, с. 51].

Інше концептуальне навантаження простежується в ідеях Е. Генкіса. Він обґрунтував, що корупцію у всіх її формах важко визначити, її риси не піддаються чітким дефініціям, коли ми її досліджуємо, то не

знаємо, які види соціальних, економічних, політичних, моральних чи інших явищ можемо зачепити [22, с. 215]. Питання, яке вчений ставить в основу свого визначення корупції і, залежно від цього, форми корупції, – що саме виявляється «зруйнованим» унаслідок корупції? Відповіддю для Е. Генкіса є закон або право, обов'язок, норма. З огляду на це учений зупинився на двох визначеннях політичної корупції – широкому та вузькому. У вузькому розумінні політична корупція для Е. Генкіса є актом порушення встановленої системи правил, яка регулює розподіл багатства з метою отримання від цього особистої вигоди. У широкому розумінні політична корупція – це дія, під час якої державний службовець (або інша особа, яка відповідає за розподіл державних ресурсів або надання послуг) порушує правила розподілення, тобто ті правила, за які він/вона відповідальний, робить це на користь клієнта, від якого отримує винагороду за такі порушення [22, с. 216]. Власне, ці визначення мають декілька недоліків. По-перше – обмеження кола корупціонерів державними службовцями. По-друге, перелік корупційних дій не є вичерпним. По-третє, корупціонер не завжди отримує винагороду від сторонньої третьої сторони, інколи він переслідує власні корисні інтереси.

Російський учений О. Жалинський вважає, що слід говорити не про політичну злочинність, політичну корупцію, а виділяти групу злочинів (правопорушень), називаючи її або «злочинними зловживаннями політичною владою», або «корупцією у сфері політики» [33, с. 14]. На думку науковця, структурно такий вид корупції можна поділити на насильницькі й економічні зловживання політичною владою, які посягають на основні права та свободи людини і громадянина.

Політиків, які зловживають тимчасовою владою, наданою їм правовою державою, можна відрізнити за трьома ознаками: по-перше, використовують повноваження у злочинних цілях; по-друге, використовують громадську думку; по-третє, використовують для своїх цілей державний апарат, призначений для боротьби зі злочинністю [121, с. 287].

За визначенням, запропонованим В. Шабалініним, політична корупція є різновидом (поряд із політичним тероризмом) відхилення політичної поведінки. Учений вважає, що в основі політичної корупції лежить неофіційний тероризм, безконтрольний обмін ресурсами між владними елітами та іншими структурами суспільства.

Отже, всі визначення політичної корупції можна розподілити на три групи:

- злочинна діяльність у сфері політики або державного управління, що полягає у використанні посадовими особами довірених їм прав і владних можливостей для особистого збагачення;

- підкуп, продажність суспільних і політичних діячів, державних службовців;

- зловживання владою або позицією у владі заради переслідування власних цілей [115, с. 43–45].

Український дослідник Є. Невмержицький говорить про корупцію (політичну), у якій завжди однією зі сторін є особа, яка перебуває на державній службі або виконує деякі владні повноваження в результаті делегування їй влади від виборців або будь-яким іншим способом. Саме така корупція є найбільш поширеною, на думку автора, оскільки посадовець розпоряджається ресурсами, які йому не належать, ухвалюючи або не ухвалюючи ті чи інші рішення [86, с. 22]. Це визначення є обмеженим з погляду врахування всіх учасників корупційних дій та цілей, яких досягають обидві сторони корупційного процесу в результаті корумпування.

Класифікація найбільш типових підходів до розуміння явища політичної корупції в українській політичній науці представлена розумінням корупції як підкupu і продажності державних чи інших службовців; як зловживання владою чи службовим становищем, вчиненого з корисливою метою; як зловживання владою чи службовим становищем, вчиненого з будь-якої особистої зацікавленості; як використання службових повноважень, статусу посади, а також її авторитету та пов'язаних із ними можливостей для задоволення особистого інтересу або групових інтересів; як елемента або різновиду організованої злочинності; як визначень, що обмежуються загальними ознаками, не дозволяючи виділити істотні ознаки цієї правової категорії [78, с. 67–72].

Політична корупція становить загрозу і для економічно розвинених країн із традиційними міцними засадами демократії, і для держав, які переживають економічну та соціальну кризу і лише стають на шлях демократії. Термін «політична корупція» визнається не всіма авторами, прихильники більш традиційних позицій пропонують дотримуватися терміна «корупція у сфері політики», проте останній розмиває межі політичної корупції, оскільки політичний інтерес або політичну вигоду, яка лежить в основі політичної корупції, таке трактування може звести до лобювання економічної вигоди. Саме з цих причин політичну корупцію, на думку автора, варто розуміти як особливий вид корупції, що ґрунтується на відносинах особи, яка приймає певні матеріальні або нематеріальні вигоди за надання послуг/виконання власних посадових обов'язків/пришвидшення процесу ухвалення рішень тощо, та особи або групи осіб, які пропонують ці матеріальні або нематеріальні вигоди з метою впливу на політичний процес, процес ухвалення рішень, утримання або одержання влади, що завдає шкоди

інтересам держави, оскільки не відображає результатів демократичного виборчого процесу. Оскільки явище політичної корупції – складне та багатозначне, воно потребує ґрунтовного комплексного оцінювання своєї сутності, характеристик та проявів у національних державах.

По-перше, до вивчення політичної корупції застосовували безліч підходів, що свідчить про складність і багатогранність цього явища. Моралістичний підхід, який був дуже популярним до 1960-х років, із впровадженням біхевіоралістичної методології почав втрачати свої позиції, проте поодинокі дослідження в межах цього підходу ще проводилися. Прибічники моралістичного підходу наголошували на протиставленні політичної корупції ідеальній державі й намагалися продемонструвати неефективність, недовіру державних органів. На жаль, дослідники, які розглядали політичну корупцію з погляду моралістичного підходу, не надавали визначення політичної корупції. Нормативний підхід, який сформувався пізніше, був покладений в основу поширеного визначення політичної корупції через поведінку державних службовців, мотивацією дій яких є збагачення. Найчастіше політичну корупцію досліджували з позицій компаративістського підходу. Особливу увагу приділяли залежності між політичним змаганням та рівнем корупції і порівняльному аналізу рівня політичної корупції в демократичних та недемократичних режимах. Біхевіоралістичний підхід у своєму чистому вигляді не набув великої популярності, і так само, як мережевий підхід, застосовувався лише для аналізу окремих різновидів політичної корупції. Згідно з радянським підходом корупції як явища в СРСР не існувало. Наприкінці ХХ ст. рефлектує безліч підходів для дослідження політичної корупції як загального явища – як цілості, так і окремих його проявів, елементів.

По-друге, явище політичної корупції остаточно сформувалося та стало об'єктом політичних досліджень лише на початку 1970-х років, після Вотергейтського скандалу в США та, як наслідок, відставки президента США Р. Ніксона. Саме в цей час ООН запропонувала офіційне визначення політичної корупції та ознаки цього явища.

По-третє, визначення політичної корупції, яке пропонують міжнародні організації, часто зазнає впливу цілей, які ці організації переслідують. Існують погляди, що дефініція «політична корупція» змінюється залежно від того, у якому середовищі ми її розглядаємо – демократичному чи тоталітарному.

По-четверте, з безлічі відомих визначень політичної корупції в цьому дослідженні під згаданим явищем ми розуміємо корупцію політиків, які обрані на посади через процедуру виборів і спрямовують свою діяльність на досягнення власних політичних і неполітичних цілей, використовуючи переваги посади, вплив та адмінресурс.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНЮВАННЯ ЯВИЩА ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

2.1. Оцінювання політичної корупції: теорія питання

У сучасній українській політичній науці метод оцінювання використовують досить рідко, тоді як у західній політологічній традиції оцінювання є основним методом проведення прикладних досліджень, перевірок ефективності реалізації державних програм та окремих недержавних проєктів. У цьому розділі ми ставили перед собою такі завдання: визначити сутність оцінювання; надати пояснення різних підходів і методик оцінювання політичної корупції, які застосовують як окремі дослідники, так і поважні міжнародні організації. Особливу увагу буде приділено недолікам, слабким місцям цих методик та обмеженням їх використання.

Слід звернути увагу на те, що, наслідуючи традицію праць, присвячених корупції, у цьому підрозділі ми вживатимемо два терміни – «вимірювання політичної корупції», коли йтиметься про застосування лише кількісних методів у дослідженні явища політичної корупції, та «оцінювання політичної корупції» у випадках, коли кількісні методи використовували в поєднанні з якісними. У цьому контексті варто розрізняти три англійські терміни, якими зазвичай послуговуються. Перший термін – оцінювання як *assessment*, тобто оцінювання політики як визначення цінностей певного політичного курсу. Інколи *assessment* вживається як синонім *measurement* – вимірювання. Оцінювання як *Evaluation* має більш загальний характер, хоча часто означає оцінювання програм, яке ґрунтується на оцінюванні політики в певній галузі. Англійський термін *measurement* – вимірювання найчастіше застосовують щодо оцінювання кількісних показників, проте може вживатися і стосовно поєднання кількісних показників з якісними. Вимірювання стає значно складнішим завданням, якщо

об'єкт вимірювання є прихованим. Прямих свідків існування корупції всього декілька [203, с. 867], і вони достовірно знають про її наявність і зацікавлені в тому, щоб тримати це в таємниці.

Оцінювання передбачає використання певної шкали цінностей для аналізу наслідків політики, впровадження державних програм. Загалом категорія оцінювання є синонімічною щодо експертизи, рейтингу й оцінки – термінів, за якими стоять спроби проаналізувати наслідки політики. Більш детально оцінювання означатиме уточнення інформації стосовно вартості або цінності наслідків політики. Якщо наслідки політики дійсно мають цінність, то вони сприяють досягненню мети й виконанню завдань політики [3, с. 27]. У цьому випадку ми говоримо, що політика або державна програма набула певного рівня дієвості, а це означає, що проблеми політики з'ясовано або ліквідовано. Метод оцінювання є формою прикладних методів, які мають за мету формування знання про впровадження, виконання і максимальну ефективність політичних курсів і програм. На думку Д. Сукмана [25, с. 267], метод оцінювання не має власної методології: методологія оцінювання відрізняється від неоціночних методів швидше за об'єктом чи цілями, ніж за структурою чи застосуванням.

Розглядаючи різні підходи до трактування оцінювання, особливу увагу варто звернути на визначення, запропоноване К. Вайс, яка оцінюванням називає систематичну оцінку операцій та/або результатів програми чи політики порівняно з комплексом явних або неявних стандартів з метою вдосконалення програми чи політики [14, с. 69]. Незалежно від того, на чому зосереджено оцінювання – на процесах чи результатах політики, – елемент порівняння й ухвалення рішень існує завжди.

Більш загальне бачення оцінювання пропонує інший американський дослідник А. Кларк [151, с. 51], який стверджував, що оцінювання – це основні наукові методи, пов'язані з доповненням існуючого тіла знання, таким чином, «програма дослідження здійснює інформування щодо рішень, уточнення дій, зменшення невизначеностей і надає інформацію про програми та політичні курси».

В американській практиці оцінювання політичних курсів, явищ або програм найчастіше використовують систему критеріїв, запропоновану В. Даном. Результати оцінювання перевіряють відповідно до критеріїв ефективності, результативності та справедливості [25, с. 157]. Інколи цей перелік доповнюють критеріями адекватності й доцільності.

Критерій результативності демонструє, чи має конкретний варіант вирішення проблеми ціннісний наслідок дії – виконання завдань політики. Цей критерій часто вимірюється в термінах одиниць

товарів чи послуг або їх грошового еквівалента. Своєю чергою ефективність акцентує увагу на кількості зусиль, необхідних для забезпечення цього рівня результативності, і вимірюється в грошових витратах [25, с. 146].

Ефективність часто визначають завдяки підрахунку витрат на одиницю товару чи послуги або через поділ обсягу товарів та послуг на одиницю вартості певних товарів чи послуг. Політичні курси, які досягають найвищої результативності за рахунок найменшої вартості, вважаються ефективними [25, с. 146].

Адекватність означає міру, до якої будь-який рівень результативності задовольняє потреби, цінності або можливості, що спричинили виникнення проблеми [25, с. 301].

Перевірка на **критерій справедливості** – порівняння політики, що впроваджується, або державної програми з тим суспільним баченням, яке вважається справедливим.

Доцільність означає ціну або вартість завдань політики і логічність припущень, що лежать в основі цих завдань.

Під час оцінювання корупції, як і будь-якого іншого оцінювання, істотну роль відводять дотриманню достовірності (*validity*), надійності (*reliability*) та точності (*precision*) [132, с. 121–129].

Достовірність порушує питання про те, чи дійсно наші дані вимірюють так, як ми стверджуємо. Концепції самі по собі не існують у реальному світі [132, с. 123], вони зручні для категоризації об'єктів чи подій, опису ознак, які, як ми вважаємо, поділяються об'єктом. Таким чином, наші практичні вимірювання ніколи не можуть перевершити наші припущення, і тому література щодо «вимірювання» у великій кількості або навчає вимірюванню додатково, або закликає проводити вимірювання, яке не має під собою жодного теоретичного підґрунтя. Як пояснював Е. Баб'є [132, с. 127–128], ми можемо оцінити достовірність вимірювання кількома способами. Чи володіємо ми правдивою достовірністю (*face validity*)? Нас також цікавить, чи властива цьому індексу валідність за критерієм (*criterion-related validity*) або прогнозована достовірність (*predictive validity*), тобто чи можемо ми передбачити зміни в інших змінних, які, як стверджує теорія, стосуються нашої концепції [203, с. 868]. Наприклад, статистичне вимірювання корупції може бути підставою для надання кредитних оцінок кредитором різних урядів [203, с. 867]. Коли ми співвідносимо вимірювання інших змінних з уже наявним знанням про чинники, які ми вимірюємо, це називається конструктивною достовірністю (*construct validity*), тобто оцінкою ступеня відповідності структури системи досягненню її кінцевих цілей [203, с. 868]. Наприклад, ми очікуємо екстенсивну корупцію там, де інститути надають послуги

низької якості [231, с. 1251–1288]. Вимірювання зі змістовною достовірністю (*content validity*) добре працює в умовах різноманітних проявів концепції: рейтинги корупції мають відображати ділянку розміщення всіх основних змінних корупції, а не лише одного чи кількох чинників [203, с. 868]. І нарешті, концепція, яку ми пропонуємо, має володіти достовірністю референтної групи (*reference-group validity*), тобто достовірністю оцінювання, що здійснюється людьми з екстенсивними знаннями того, що ми хочемо виміряти [203, с. 868]. Це має особливе значення, оскільки часто вимірювання корупції формується на основі суджень експертів та представників міжнародного бізнесу.

Критерій надійності показує, чи надає вимірювання постійні результати. Жодне із соціальних вимірювань не буде повністю надійним, проте ми можемо вдосконалити наші результати завдяки ретельно складеним індексам, використовуючи достовірні дані та постійно перевіряючи результати вимірювання [203, с. 868]. Надійне оцінювання вимагається на різних етапах антикорупційного процесу.

Точність, своєю чергою, стосується точності одиниць, у яких наші вимірювання виражаються. Загалом, чим вища точність, тим ліпше; ми отримуємо мало користі зі змінними корупції на основі закритих запитань «так/ні». «Високий», «середній» і «низький» ступені корупції є значно ефективнішими. Аспектом, який також опосередковано впливає на точність, є рівень вимірювання (*level of measurement*). Деякі вимірювання є номінальними, вони просто групують випадки корупції в категорії, між якими не існує особливих зв'язків (наприклад, індивідуальна етика, континент, на якому розташована країна). Інші є порядковими, тобто випадки корупції групуються в категорії і впорядковуються згідно з ранжуванням на нижчі/вищі відносно якоїсь ознаки, яку поділяють всі елементи групи [203, с. 868]. Ми можемо, наприклад, розбити країни на групи за високим, середнім або низьким рівнем ВВП на особу; усі представники вищої категорії будуть багатшими, ніж ті, хто потрапив до середньої групи, проте між групами відчуватиметься значна різниця, і ми не можемо бути певні, що відмінності між групами однакові. Вимірювання проміжного рівня (*interval-level*) розташовує випадки відповідно до деякої спільної ознаки, відокремлюючи частини однакового розміру. Ми маємо опитати громадян кількох країн, запитуючи їх про те, чи посадовці є продажними, чи, навпаки, у них присутній державницький дух, і представити результати на проміжній шкалі (скажімо, від +5 до -5). Таке вимірювання не надасть нам інформації, чи має певна країна абсолютний брак державницького духу, чи вона вдвічі корумпованіша, ніж інша країна [203, с. 868]. Нарешті, дані рівня відношення (*ratio-level*) також упорядковують поодинокі випадки корупції згідно з їх

розміром, в однакових одиницях, проте тут одиниця набуває значення «нульової відмітки».

Якщо всіх критеріїв дотримано, то дослідники, які розробляють шкали, є більш точними у власному вимірюванні.

Іноді критерії, за якими ухвалюють рішення, впливають з офіційного переліку цілей політичного курсу, що визначаються до початку впровадження цього курсу. Цілі програми під час її виконання можуть змінюватися. Іншими стандартами (критеріями) оцінювання можуть бути очікування деяких учасників від політичного процесу. Критерії оцінювання застосовують за фактом (ретроспективно).

Природа політичної корупції та небажання населення повністю довіряти державним службовцям та інститутам у середовищі, де політична корупція є серйозною проблемою, надає громадянському суспільству важливу роль моніторингу державних дій та антикорупційних зусиль для забезпечення точною і надійною інформацією, яка виправдовує або не виправдовує зусилля. Інститути державного та приватного секторів, що збирають статистичну й іншу інформацію з первинних джерел, мають бути включені до процесу так само, як і ті, які збирають та аналізують інформацію, отриману з інших джерел [260, с. 21]. Метод оцінювання потенційних ролей інститутів у своїй основі має ту саму методику, що й оцінювання обсягів корупції. Оцінювання функціонування інститутів проводять частіше, ніж поведінки певного індивіда. Відповідно, можуть існувати суб'єктивні оцінки того, чи ефективно функціонує інститут. Наприклад, опитування, проведене самим інститутом – особами, які там працюють, або зацікавленими сторонами щодо цього інституту, – буде суб'єктивним. Необхідні процедурні механізми, що приховуються, або специфічні прецеденти, що впроваджуються в інституційні правила [260, с. 23]. Оцінювання переважно фокусуються на секторі державних інститутів і їх функціях. Оцінювання кожного елемента привертає увагу до того, яку роль відіграє цей елемент і які зусилля він докладає для боротьби з корупцією, а також до його можливостей наповнити цю роль та відносини реальним змістом.

Е. Баб'є [132, с. 133] вважав, що соціальні науки спроможні оцінити все. Проте це набагато легше сказати, ніж здійснити. І це довгий шлях від суттєвих концепцій і нормативних визначень до подій чи властивостей, які включені у практичні вимірювання. Багато концепцій – це категоризації чи висновки з явища, яке саме по собі складно визначити чи дослідити.

Малоймовірно, щоб ми колись мали достовірну, надійну, точну та готову для використання у великих компаративіських дослідженнях інформацію про корупцію – здебільшого ми матимемо набагато мен-

ше за всіма цими напрямками. Навіть якщо ми володіли всією інформацією, це був би лише один аспект ширших і багатших порівнянь, які необхідні для аналізу явища політичної корупції. Розуміння різноманітних форм корупції, її вкорінених зв'язків та умов перебігу вимагає багатьох видів доказів і теоретичних підходів, чутливих до відмінностей між суспільствами [203, с. 877]. Було вжито численних заходів для вдосконалення вимірювання корупції, формування багатшого розуміння явища і пояснення, чому таке розуміння важливе.

Специфіка застосування оцінювання залежить, безумовно, і від виду або підходу до оцінювання, якими послуговується аналітик політики. Напрями оцінювання відрізняються між собою залежно від того, які методи використовує дослідник, наскільки ґрунтовне оцінювання необхідно провести, які рівні дослідження охоплюються дослідником, хто проводить дослідження і яким методологічним інструментарієм він володіє, на досягнення яких результатів спрямоване дослідження. Варто зауважити, що напрям оцінювання залежатиме від того, на що спрямований процес дослідження, на якій стадії замовник або сам дослідник має бажання перевірити дієвість, результативність та ефективність процесу дослідження. Усе це впливає на специфіку застосування методу оцінювання в політичній науці.

Одним з основних викликів оцінюванню корупції є питання про те, як визначити явище корупції так, щоб обмежити поле його вимірювання [14]. Ми всі погоджуємося, що корупція є важливим і складним явищем, проте не всі погоджуються зі змістом, який вкладається в це явище. Існує безліч різних теорій та концептуальних структур, які спричиняють різноманіття описів, пояснень та оцінок. Як наслідок, спроба виміряти корупцію за визначенням є ризиковою.

Ландшафт політичної корупції постійно радикально змінюється, відповідно змінюється й інструментарій дослідження. Це можна продемонструвати на прикладі того, що в 1980 р. більшість транснаціональних компаративістських досліджень носили характер особистих спостережень. Починаючи з 1990 р. відчувається формування певної методологічної парадигми, що дозволило створити об'єктивне бачення обсягів поширення політичної корупції та її сприйняття в різних національних середовищах. Усі ці успіхи супроводжувалися значними концептуальними перешкодами, наприклад такою, як визначення базових термінів. Більше того, різноманіття інтересів і поглядів надало поштовх до вивчення корупції, одночасно породжуючи тенденцію до плутанини у трактуванні випадків. Унаслідок цього більшість зусиль щодо вимірювання корупції скоротили до вивчення міри, до якої різні тести були більш або менш повними, ніж інші, у той самий

час ігноруючи форму та зміст таких тестів [203, с. 889]. Типи й міра присутності політичної корупції змінюються залежно від суспільства. Протиріччя щодо вимірювання політичної корупції в різних суспільствах відображають політичні та економічні умови, історія, культура. Складність оцінювання корупції зумовила труднощі, пов'язані з проведенням порівняльних досліджень, перевіркою гіпотез, побудовою цілісних теорій.

Так, більшість літератури, присвяченої корупції, яку було надруковано представниками соціальних наук на початку 1990-х років, мала монодисциплінарний характер, так само, як і публікації міжнародних організацій та агенцій розвитку. Інша частина цієї літератури мала яскраво виражений рекомендаційний характер щодо політики; концептуальні питання та питання щодо визначення сутності поняття політичної корупції було переважно знівельовано. На протипагу цьому деякі політологи, серед яких М. Джонстон та А. Гайденгаймер [203], поклалися на мультидисциплінарні джерела у вивченні корупції. З моменту постановки і формулювання проблеми політичної корупції у 1970-х роках почали виходити збірники, що містили статті з економіки, політичної науки, соціології, антропології, законодавства та історії.

Упродовж багатьох років проблема політичної корупції обговорювалася лише в колах науковців, проте нещодавно її було внесено до міжнародного порядку денного; разом із глобалізацією, зростанням конкурентоспроможності світової економіки почала зростати обізнаність міжнародних та провідних агенцій і приватного бізнесу щодо того, скільки коштує корупція [203, с. 865]. Інші впливи, які з'явилися, включають рухи щодо заборони міжнародного хабарництва у внутрішньому законодавстві (Акт США проти іноземних корупційних практик) або міжнародні угоди (Антикорупційна угода ОБСЄ, Антикорупційна конвенція ОАД тощо), що стосувалися вартості та дієвості міжнародних програм розвитку й ролі корупції у збереженні бідності. Ще одним чинником, який зменшив толерантність до корупції серед ідеологічних союзників, став кінець «холодної війни». Це пізнє відродження інтересу, підкріплене фінансовою спроможністю, стимулювало інноваційні спроби оцінювання. Проте багато таких спроб були звичайною демонстрацією світової позиції бізнесу щодо цієї проблеми та інтересів стосовно розвитку, тому їх результатом стало накопичення емпіричного матеріалу щодо корупції одночасно зі звуженням розуміння цього явища. «Корупція» як операціональна концепція почала сприйматися як синонім хабарництва, її вплив оцінювався виключно в термінах економічного розвитку. Під час диспутів з приводу вагомості всіх попередніх концепцій

учені домовилися про нове, ширше висвітлення явища корупції – так з'явився Вашингтонський консенсус щодо трактування корупції в торгівлі, програмах допомоги та розвитку. Із цього часу виникла тенденція до відкидання багатих порівняльних концепцій і висновків на користь вужчого бачення політичної корупції, переважно як проблеми політичної та економічної лібералізації [203, с. 866]. Така позиція знівелювала важливі варіації дослідження політичної корупції, особливо в напрямі її «пояснення». Наприклад, цього уникали під час здійснення реформ, і відповідно зростав ризик, що дефіцитні можливості будуть втрачені через те, що політичні курси неналежним чином адаптовані до місцевих реалій, а також через складність перебігу корупційних процесів.

Тобто теорія завжди перевіряється за допомогою найліпшої наявної аргументації, тоді як реформи чи емпіричні дослідження, що не покладаються на теорію, є безцільними і можуть принести більше шкоди, ніж користі, стати на заваді як аналітичному, так і реформаційному порядку денному. Наукова традиція спотворюється надмірним акцентуванням на низці вузьких чинників, включених у т.зв. практичну арену [203, с. 881]. Така тенденція, напевно, найкраще проілюстрована тим, як корупційні індекси об'єднують комплексні випадки в окремі секції та заохочують використання крос-секційних статистичних підходів, що нав'язують одну модель для аналізу відмінних випадків.

Наприклад, М. Джонстон та А. Гайденгаймер оцінювання політичної корупції пропонували проводити таким чином. Оцінювання нових методологій учені поєднали з протиставленнями за кількісними показниками маленьких груп сусідніх країн (Італії, Іспанії і Франції – з одного боку, та Сінгапуру, Таїланду і Філіппін – з другого). Також було проведено компаративіський аналіз зв'язків між партійним фінансуванням та політичною корупцією [203, с. 880]. Такий спосіб оцінювання вимагає значних затрат ресурсів для збору кількісних даних і розширення бази для порівняння.

Основними цілями оцінювання політичної корупції є підвищення розуміння небезпеки явища серед стейкхолдерів і громадськості; зміцнення громадського контролю над державою; формування практичних планів дій; встановлення індикаторів оцінювання; впровадження антикорупційного плану дій [119].

Реакція стейкхолдерів є однією з передумов того, чи буде виконуватися оцінювання. Реагування стейкхолдерів на політичну корупцію можна розділити на такі стадії: виявлення явища, оцінювання, попередження та реакція-відповідь стейкхолдерів, – отже, оцінювання може бути одним з етапів реагування на політичну корупцію.

Дослідники по-різному підходять до вирішення питання, на яких стадіях варто зосередитися, оцінюючи політичну корупцію. Одним із підходів, який підтримувала також і С. Роуз-Акерман, пропонувався такий набір стадій: опис; типи, рівні й місце перебування політичної корупції; передумови та ризики. Стан корупції брався з моніторингового протоколу ООН, який складається раз на кожні два й чотири роки, де визначається місце корупції та зусилля держави щодо боротьби з нею. Натомість типи, рівні та місце політичної корупції в суспільстві відстежували відповідно до таких вимірів корупції, як корупція в державній адміністрації та «вуличний» рівень корупції; бізнес-корупція та корупція у фінансах і політиці. Згідно з цим підходом дослідження типів, рівнів та місця корупції проводять за допомогою такого інструментарію: вторинне дослідження, анкетування, фокус-групи, вивчення ситуацій, польові дослідження, правовий аналіз та оцінювання діяльності інститутів. На думку автора, ці техніки варто поєднувати інтегровано, відповідно до поставлених цілей оцінювання.

Не останнє місце в оцінюванні політичної корупції належало аналізу внутрішніх і зовнішніх умов (середовища). Інцидентність політичної корупції, тобто поширення політичної корупції, визначається трьома основними аспектами, які впливають на готовність політиків брати хабарі й отримувати незаконні кошти на фінансування політичних кампаній, терпиме або нетерпиме ставлення виборців до подібних обходів і готовність впливових груп зі спільними інтересами давати хабарі. Перший аспект – це наявність вузьких інтересів, які можуть задовольнити політики. Другий – здатність впливових груп отримати вигоду легально. Третій – це стабільність тривалих політичних альянсів. Своєю чергою причиною нестабільності може бути конкуренція за отримання особистих прибутків під час перебування при владі або ідеологічна поляризація суспільства. Нестабільність може спонукати і політиків, і впливові зацікавлені групи до максимального отримання особистих прибутків за якомога коротший час [103, с. 146]. Для розкручування спіралі корупції в міру збільшення її інцидентності має зростати вище певного рівня ефективність давання хабарів. Наприклад, припустимо, що потенційні платники хабарів не знають, хто саме з посадовців корумпований. У цьому випадку що вищою є частка корумпованих посадовців, то легше натрапити на одного з них; відповідно зменшується ризик, пов'язаний із пропонуванням хабара, і тим більшою є частка індивідів, які сподіваються отримати зиск від його сплати. Логічно припустити, що зі збільшенням розмірів хабарів кількість людей, готових їх сплачувати, буде зменшуватися. Однак, оскільки частка корумпованих посадовців збільшується пропорційно до розмірів хабарів, підвищення величини остан-

ніх часто призводить до збільшення частки індивідів – хабародавців. Згідно з припущенням стосовно розподілу корупційних коштів між посадовцями у такій ситуації можливі два види рівноваги: за низького та високого рівнів корупції. Тимчасові зміни в базових умовах можуть спричинити тривалі зміни рівня корупції внаслідок переходу від одного рівноважного стану до іншого [103, с. 138]. Вступаючи в корупційні відносини, і платник, і одержувач хабарів мають вигоду, однак трансакції між ними підривають рівень довіри до держави [103, с. 254]. Політичну корупцію в цьому випадку можна обмежити двома способами: за допомогою внутрішніх механізмів державної влади та діяльності антикорупційних органів, а також через здійснення зовнішнього тиску з боку громадськості [103, с. 159].

Вимірювання корупції всередині політичної системи показало, що остання викривляє економічне та фінансове середовище, зменшує ефективність урядування та бізнесу внаслідок надання владних посад через патронаж, непотизм, резервування робочих місць, дії принципу «послуга за послугу», таємне фінансування партій, тобто дестабілізує політичну систему [225, с. 51]. Найбільшою загрозою політичної корупції в демократичному суспільстві є породжена політичними скандалами негативна реакція на політичні події, що може вилитись у падіння уряду або поразку на виборах, реорганізацію чи реконструкцію державних політичних інститутів, або найгірше – зниження рівня верховенства права та порядку в державі. Скандали та кризи можуть виносити питання політичної корупції на порядок денний, проте вони не завжди зумовлюють просування реформ у потрібному напрямі. Коли криза стає рушійною силою змін, політикам доводиться діяти швидко, часто без належного планування та експертного супроводу. Криза може стати причиною як реальних реформ, так і дисфункціональних реакцій [157, с. 618]. Якщо спалахує скандал, засоби масової інформації часто критикують за персоніфікацію новин, яка проявляється в зосередженні уваги на людях, які перебувають у центрі скандалу, та ігноруванні системних умов, що свого часу створили стимули для політичної корупції [182]. Основним наслідком криз і скандалів є зменшення прихованих корупційних стимулів. Через скандали здійснюється мобілізація підтримки інституційних змін, які самі по собі не дуже популярні. Реакція громадськості має спонукати уряд чи інші органи розслідувати скандал та припинити зловживання [103, с. 235]. Отже, оцінювання наслідків корупційних скандалів і криз, після яких питання політичної корупції виносилося на порядок денний, може продемонструвати рівень готовності суспільства оприлюднювати корупційні дії, боротися з ними, а владних структур – ліквідувати корупційні впливи.

Така характеристика, як ендогенність політичної корупції, тобто системне скупчення внутрішніх особливостей перебігу явища та одночасність процесів, зумовлюють складність відмежування причин і наслідків корупції один від одного. Незрозуміло, що було первинним – чи результати корупції, чи мотиви, що до них призвели. Досліджуючи взаємовіддалені аспекти корупції в окремих суспільствах та регіонах, через брак ендогенності не можемо проводити більш широкі крос-національні порівняння. Статистичні ризики, властиві злиттю несівставних змінних, залишаються [203, с. 881]. Зокрема, щодо проблем точності та надійності: наприклад, якої ваги слід надавати компонентам індексів? У цьому випадку можливе використання регресійної моделі, що передбачає застосування *CPI (Corruption Perception Index* – Індекс сприйняття корупції), або шкали з певною початковою точкою відліку в часі, та вагових вимірів за їх статистичною значущістю (разом із контрольними змінними) для того, щоб передбачити «Індекс наслідків корупції» або його зміни; тоді залишається невирішеним питання, чи можемо ми вимірювати окремі компоненти шкали наслідків, і чи необхідно нам це зробити.

У процесі вимірювання політичної корупції можуть виникнути труднощі, пов'язані з недостатнім рівнем інформації і високими затратами на впровадження певних методик. Зазначають, що необхідно провести триангуляцію вимірювання корупції – вищих і нижчих інструментів оцінювання, що відображають об'єктивні та суб'єктивні дані для того, щоб продемонструвати цілісне бачення проблеми [260, с. 12]. Водночас інструменти мають відповідати можливостям вимірювання, допомагати досягти цілей оцінювання, поглибити знання щодо політичної корупції та закласти підґрунтя для необхідного формування.

З-поміж ризиків варто відмітити й те, що інколи міжнародні опитування проводяться закордонними дослідниками для використання за межами країни, іноді національні та міжнаціональні опитування здійснюються місцевими дослідниками за сприяння закордонних для застосування всередині країни [260, с. 29], що обмежує обидва види опитувань.

Залежно від цілей оцінювання використовують один із двох головних методів оцінювання корупції: оцінювання сприйняття корупції та оцінювання за непрямими показниками [119, с. 83]. Прихильники першого методу стверджують, що існує позитивний і тісний зв'язок між рівнем корупції й уявленнями про неї. Менш помітні прихильники другого методу вважають, що можна об'єктивно оцінити деякі менш приховані форми корупції і розмір цієї частки має позитивний тісний зв'язок із загальним рівнем корупції.

Усе викладене дає змогу нам говорити в цьому дослідженні про оцінювання політичної корупції як об'єднуючий метод для різних методик, які застосовують прямо чи опосередковано до вивчення явища політичної корупції. У політичній науці не існує єдиного бачення сутності оцінювання, і його значення може змінюватися залежно від поставлених перед дослідником цілей і наявних ресурсів.

2.2. Кількісні та якісні методики дослідження політичної корупції і приклади їх застосування

Корупцію не можна виміряти чи оцінити повністю з високим ступенем точності через її прихований характер. На що ж сподіваються під час застосування різноманітних методик? Сприйняття та досвід належать до важливих змінних, які вказують на глибше бачення рівнів, причин, обставин політичної корупції. Ми піддаємо сумніву тезу, згадану вище, що суб'єктивне сприйняття корупції населенням та експертами відповідає реальному стану корупції в державі. Наша думка ґрунтується на тому, що багато чинників формують сприйняття корупції, проте не всі з них сприяють фактичному поширенню корупційних практик. З іншого боку, практичні випадки політичної корупції не завжди можуть бути відверто зафіксовані, а значить, не матимуть ніякого впливу на сприйняття корупції. Часто респонденти не почуваються комфортно, відповідаючи на запитання про те, як вони давали хабара судді чи судовому персоналу, або з великим небажанням критикують державні інститути чи визнають приналежність своїх колег до корупційних дій [103, с. 120]. Із цих причин об'єктом дослідження часто виступають як окремі оприлюднені випадки корупції, так і сприйняття рівня явища загалом.

Цікавим є той факт, що ефективні антикорупційні зусилля спричиняють гірше сприйняття стану корупції у короткотерміновій перспективі. Прикладом цього може слугувати проведення антикорупційної кампанії в державі, завдяки якій почали розриватися корупційні мережі, що по ланцюговій реакції призвело до короткотермінового сплеску неприхованої рейдерської корупції. Оскільки еліти не впевнені щодо утримання влади, то накопичують стільки, скільки можуть, так швидко, як тільки мають змогу [230, с. 1251–1288]. Таке вогнище рейдерської корупції матиме негативне відображення в рейтингу *CPI*, незважаючи на загальний ефективний антикорупційний курс держави. Серйозні спроби боротьби з корупцією вимагатимуть конфронтації з багатьма позичальниками та позикодавцями, чії власні фірми дають хабарі у країнах, що розвиваються [103, с. 221]. І знову-таки, соціологічні опитування за шкалою *BEEPS* (*Business Environment and*

Enterprise Performance Survey – дослідження бізнес-середовища та підприємницької діяльності) [203, с. 880] чи якоюсь меншою шкалою є, напевно, найліпшим способом оцінювання антикорупційного прогресу, проте вони не здатні розкрити глибші причини корупції.

Техніка оцінювання сприйняття корупції може бути опосередкованою або безпосередньою. У першому випадку використовують різні змінні показники для з'ясування сприйняття корупції, у другому йдеться про конкретні корупційні дії. Наприклад, рівень довіри громадян до органів державної влади може бути непрямим показником сприйняття політичної корупції. Ми припускаємо, що поведінка пересічних громадян логічна й послідовна, а рівень їхньої недовіри до органів державної влади високий, тоді й рівень корупції також може бути високим. Можна сказати, що оцінювання сприйняття корупції засноване на послідовності корупційної поведінки.

Одним із найпопулярніших видів оцінювання сприйняття політичної корупції є обрахунок значень індексів. Індекси сприйняття є оціночними і важливими, особливо під час глобального порівняльного оцінювання рівня політичної корупції, проте вони є недостатніми для досягнення таких цілей, як діагностування [260, с. 78]. Індекс корупційної практики складається з індикаторів, що стосуються випадків неофіційних виплат судовим працівникам, виконавцям, поліції, так само, як і сплат, які здійснюються з метою досягнення бажаного судового вироку, прискорення процедури, або більш загально – позитивного результату дискусії. Додатково враховується кількість виплат, що здійснюються протягом періоду тривалості справи.

Найвпливовішою методикою оцінювання сприйняття корупції, яка охоплює досить велику кількість країн, є *CPI*, розроблений *Transparency International*. *CPI* є індексом т.зв. «першого покоління». До «індексів першого покоління» належать кількісні вимірювання корупції. Цей індекс до 2012 р. ґрунтувався на численних індивідуальних опитуваннях експертів, які оцінюють економічні ризики в країні (проводилися щороку), що становить 60 % індексу, та опитуваннях бізнесменів – 40 % комплексної оцінки індексу (проводилися кожні два роки) щодо сприйняття ними корупції в державному секторі [9].

Стандартна процедура формування річного *CPI* полягала у зведенні не менше трьох експертних опитувань (максимальна кількість – 12), приведенні їх до однакового формату, вираховуванні середнього та стандартного відхилень [120, с. 83–105]. Усі джерела спиралися на одне розуміння сутності корупції. У матеріалах *CPI* політична й адміністративна корупція не розмежовуються між собою, тому індекс розкривав загальне сприйняття корупції. Дані не зачіпали соціальні

та міжкультурні відмінності в розумінні корупції, не відображали корумпованість приватних організацій.

Надійність *CPI* варта позитивного відгуку, проте його точність та достовірність є більш проблематичними, оскільки труднощі в цих аспектах неминучі. Питання достовірності стояло перед усіма «індексами першого покоління» [203, с. 871], так само, як і тенденція прирівнювати корупцію до хабарництва, фокусуючись більше на корупції вищого рівня (*grand corruption*), ніж на т.зв. змінних корупції нижчого рівня (*petty corruption*).

Оскільки не досягнуто консенсусу з приводу ідеального визначення політичної корупції, міжнародна організація *Transparency International* використовує таке формулювання: «хибне використання довіреної влади заради власного прибутку» [8]. Таке трактування надає широку мережу цілей оцінювання, яке починається від кількості випадків неетичної поведінки, неетичних вчинків, хабарництва і закінчується непотизмом і конфліктом інтересів [260, с. 58]. Водночас варто оцінювати й інше близьке до поняття політичної корупції явище, а саме – брак довіри, оцінювання рівня якої надасть додаткову інформацію для розуміння стану з політичною корупцією в державі.

Надійність є найсильнішою стороною *CPI*. Замість того, щоб зосередитися на одному або декількох індикаторах, дані *CPI* відображали погляди тисяч осіб, які стикалися з корупцією за різних обставин у низці країн, проте були зібрані різноманітними способами. Поєднуючи корупцію з основними політичними, економічними та інституційними процесами у країні, надійний індекс має забезпечувати постійну цінність із року в рік [9]. Якщо кореляції між річними показниками індексу є слабкими та непостійними, у нас з'являється причина піддати сумніву його надійність, проте постійність протягом тривалого часу вражаюча [203, с. 871]. Точність *CPI* та схожих шкал було важко оцінити, адже неочевидно, які одиниці вимірювання, яка шкала корупції використовувалися; як ми мали розподіляти спостереження по шкалі [203, с. 872]. Розробники *CPI* зосереджували увагу на централізованому обрахунку сприйняття наявності корупції в низці країн, що спирався на національні джерела інформації.

Коефіцієнти корупції можуть бути або надто сильними, або слабкими, оскільки рівень корупції у країні може змінюватися поступово чи раптово [203, с. 871], – відповідно індекс застаріває. Надійна шкала має також відображати цю чітко обраховану похибку (табл. 2.1).

Методологія *CPI* нерідко піддається сумніву і жорсткій критиці. На думку деяких авторів, наприклад Е. Шика, вона відображає лише сприйняття корупції у тій чи іншій країні міжнародними чиновниками [120, с. 83–105]. Результати опитувань експертів та населення час-

то збігаються. Наприклад, всесвітнє опитування з вивчення цінностей 1995 р. показало, що думка про поширеність корупції у країнах, де проживають респонденти, тісно корелює з оцінками *CPI* [68, с. 149–166].

Таблиця 2.1

Індекс сприйняття корупції (2011 р.)

Рейтинг країни	Рейтинг у регіоні	Країна/ територія	Оцінка <i>CPI</i> 2011	Кількість використаних опитувань	Стандарт. відхилення
112	9	Молдова	2,9	8	0,13
120	11	Казахстан	2,7	9	0,37
129	12	Вірменія	2,6	8	0,16
143	13	Азербайджан	2,4	8	0,19
143	13	Білорусь	2,4	4	0,10
143	13	Росія	2,4	11	0,22
152	16	Таджикистан	2,3	7	0,28
152	16	Україна	2,3	10	0,10
164	18	Киргизстан	2,1	8	0,09
177	19	Туркменістан	1,6	3	0,12
177	19	Узбекистан	1,6	6	0,11

Джерело: сайт *Transparency International*

Однією з проблем *CPI* була неузгодженість термінологічного апарату, що використовувався в дослідженнях. Різноманітні національні соціологічні опитування включають запитання про сприйняття «проблеми», її «поширення», «рівень», «кількість випадків»; розробники *CPI* трансформували ці порівняльні оцінки, об'єднуючи їх комплексним поняттям – «ступенем» корупції [203, с. 7], проте це викликало критичну реакцію. Деякі рейтинги надійно закріплені на абсолютних шкалах, тоді як інші є лише звичайними порівняннями (судження про те, що країна Х є більш корумпованою за інші, чи в ній є «багато», «кілька», «відсутні» випадки корупції серед окремих посадовців). Показовим прикладом останнього типу оцінювання корупції є рейтинг Будинку свободи, який у своїй початковій формі навіть не мав числового вираження. Розміри, діапазон та область поширення корупції значно відрізняються залежно від країни чи регіону, таким чином, відібрані розподіли та стандартні помилки також різ-

няться [203, с. 872]. Дані приводили до такого вигляду, щоб їх можна було порівнювати, особливо зводячи разом порівняння звичайного рівня на основі припущень статиста і дійсного сприйняття подій експертами й населенням.

Підсумовуючи, можна сказати, що «індекси першого покоління» значно вплинули на проблему вивчення політичної корупції. Проте журналісти й науковці вхопилися за *CPI* як за рейтинг найбільш корумпованих країн світу, навіть тоді, коли *Transparency International* застерігала щодо його інтерпретації. Міжнародні агенції та безліч науковців швидко взялися до обробки інформації, тоді як інші були більш критичними [203, с. 877]. Досить часто навіть уряди приєднувалися до дискусії щодо застосування й об'єктивності *CPI*, деякі протестували проти несправедливості, відстоюючи думку, що негативні рейтинги *CPI* псують імідж країн і шкодять економічному процвітанняю.

2012 р. обіцяв здійснення перевороту в розрахунках індексу сприйняття корупції. Очікувалося, що з 2012 р. він спиратиметься на оновлену методологію, яку було розроблено після всебічного обговорення і консультацій як усередині *Transparency International*, так і в комунікації із зовнішніми експертами [161]. Методологію було підтверджено незалежною статистичною перевіркою.

Попередні показники *CPI* ґрунтувалися на сприйнятті корупції у країні/території щодо оцінок і рангів інших країн. Оцінка країни залежала від зміни оцінок у країнах, які її оточували в таблиці. Починаючи з 2013 р. застосовуються т.зв. сирі оцінки від кожного окремого джерела у країні, що надасть можливість підвищити прозорість побудови *CPI* і відстежити зміни [161].

Під час попередніх розрахунків до уваги бралися декілька років, коли проводилися опитування представників бізнес-середовища. Очікувалося, що з 2012 р. враховуватимуться лише найсвіжіші дані кожного джерела інформації для кожної країни, що допоможе зафіксувати зміни, які відбуваються з року в рік.

За попередньої інформацією, починаючи з 2012 р. розрахунок *CPI* відбуватиметься згідно з такими стадіями [160].

1. Вибір джерел даних: Індекс сприйняття корупції 2012 р. є сукупним показником, який об'єднує дані з кількох різних джерел. Кожне джерело даних має відповідати таким критеріям для того, щоб бути кваліфікованим у якості джерела інформації для індексу сприйняття корупції: вимірювати сприйняття корупції в державному секторі; ґрунтуватися на надійній і достовірній методології, яка дає оцінки і ранжує множину країн за однією шкалою; виконуватися авторитетною організацією і проводитися на постійній основі; допускати достатню варіацію оцінок для того, щоб розрізняти країни [160].

2. Стандартизація джерел даних у масштабі 0-100, де 0 відповідає сприйняттю рівня корупції як найвищого, і 100 відповідає найнижчому рівню сприйняття корупції. Розрахунки здійснюються відніманням середнього значення набору даних і його діленням на стандартне відхилення [160].

3. Розраховуємо середнє: для того, щоб країна або територія була включена до *CPI*, як мінімум три джерела мають оцінити цю країну у своїх дослідженнях [160]. У такому випадку *CPI* країни розраховується як середнє всіх стандартизованих оцінок для цієї країни. Результати округлюються до цілих чисел.

4. Повідомити міру невизначеності: індекс сприйняття корупції супроводжується стандартною похибкою і довірчим інтервалом, які відображають зміни в оцінках джерел даних, доступних для цієї країни чи території [160].

Визнаючи важливість цього інструменту, і у відповідь на критику *Transparency International* у 2012 р. оновила методологію, спротивши підхід до обрахунків, що стало можливим завдяки зростанню кількості джерел даних, які досліджують сприйняття корупції в низці країн. Оновлений *CPI* по країні можна буде порівнювати в часі, проте не можна буде порівнювати з усіма попередніми показниками Індексу сприйняття корупції. Саме для того, щоб показати відмінність, буде застосовуватися шкала від 0 до 100. Зважаючи на всі переваги нової методології *CPI*, унаслідок трансформації основних принципів обрахунку знижується його надійність, а через високі критерії відбору джерел даних по країні може скоротитися кількість країн, які охоплюватимуться дослідженням. Зрештою, *CPI* відображає сприйняття корупції в державному секторі, а не політичної корупції, проте, безумовно, заслуговує на нашу увагу, оскільки є одним із найчастіше цитованих індексів у засобах масової інформації, коли хочуть підкреслити рівень корупції або політичної корупції в державі, регіоні.

Для виокремлення саме політичного складника корупції експерти *Transparency International* рекомендують змістити акценти з *CPI* на інші інструменти вимірювання, а саме: **Барометр глобальної корупції** (*Global Corruption Barometer*) як показник сприйняття громадськістю рівня корупції в державі; **Індекс сплати хабарів** (*Bribe Payers Index*) як моніторинг попиту серед підприємств на сплату хабарів та **Оцінювання національних систем доброчесності** (*National Integrity System*), які акцентують увагу на ролі кожного окремого державного інституту чи національного уряду як системи у просуванні публічності, доброчесності, відповідальності, відкритості його функціонування та використанні ресурсів політичної системи.

Розглянемо детальніше ці інструменти. Отже, **Барометр глобальної корупції** – це єдине всевітнє опитування громадської думки щодо корупції, яке проводиться *Transparency International* один раз на 1–2 роки. Барометр є найбільшим міждержавним дослідженням, що має на меті збір думок громадян і їхнього досвіду щодо корупції. Започатковане ще у 2003 р., кожне дослідження барометра глобальної корупції дещо відрізняється від попереднього, оскільки додаються нові країни, до опитувальника включають нові запитання. Порівняно з 2009 р., коли дослідження охопило лише 69 країн, у 2010–2011 рр. було опитано 105 507 осіб зі 100 країн світу, завдяки чому воно стало наймасштабнішим опитуванням у світі. Не існує жодних обмежень щодо того, які країни мають бути включені в дослідження, – це залежить лише від обсягів фінансування. Наприклад, під час проведення Барометра 2010–2011 рр. (останнє доступне дослідження на цей час) також спробували визначити частоту хабарництва, причини для сплати хабарів, які домінували минулого року, і ставлення громадян до випадків корупції, які були оприлюднені.

Барометр глобальної корупції можна вважати певним мірилом корупції в державному секторі і, віддалено, політичної корупції. На відміну від цього опитування, яке ґрунтується на опитуванні громадської думки, Індекс сприйняття корупції (*CPI*) й Індекс платників хабарів (*BPI*) спираються на опитування думки експертів. *CPI* відображає сприйняття поінформованими спостерігачами рівня корупції в державному секторі й політиці. *BPI* базується на опитуванні керівників великого бізнесу з найбільш економічно розвинених і впливових країн щодо можливості їх фірм давати хабарі за кордоном. Згідно з позицією *Transparency International* уявлення громадян щодо корупції є критичним для усвідомлення прямих і непрямих наслідків для тих, хто страждає від неї у всьому світі. Водночас *Transparency International* закликає представників громадськості відігравати активну роль у запобіганні корупції та підвищенні ефективності управління. З цією метою вперше у 2011 р. під час дослідження Барометра спробували виміряти громадську готовність боротися з корупцією [187]. Головною причиною цього стало усвідомлення факту зростання ролі громадянського суспільства у процесах управління державою у всьому світі і включення процедури консультацій з інститутами громадянського суспільства до національного й міжнародного законодавства.

Методологія дослідження Барометра глобальної корупції виглядає таким чином. Респонденти оцінюють державні інститути від 1 до 5, де 1 – діяльність інституту вільна від корупції, 5 – повністю корупційна. У межах опитування Барометра ставляться загальні питання про те, як змінився рівень корупції у країні за останні три роки (табл. 2.2), ці-

кавляться думкою респондентів щодо корумпованості таких державних інститутів, як політичні партії, парламент, поліція, бізнес, медіа, державний сектор, суд, неурядові та релігійні організації, військо, система освіти (табл. 2.3). Також запитують, як люди оцінюють ефективність зусиль урядів їхніх країн у подоланні корупції (табл. 2.4).

Таблиця 2.2

Барометр глобальної корупції 2010–2011 рр.

1. Як змінився рівень корупції у Вашій країні за минулі три роки?			
Країна	Зниження, %	Без змін, %	Зростання, %
Україна	8	63	30
Росія	8	39	53
Білорусь	25	49	27
Грузія	78	13	9
Німеччина	6	24	70
Аргентина	8	30	62
Італія	5	30	65
Нігерія	17	10	73

Джерело: сайт *Transparency International*

Таблиця 2.3

Барометр глобальної корупції 2010–2011 рр.

2. Як Ви вважаєте, наскільки корумпованими є ці інститути у Вашій країні (1 – некорумповані, 5 – повністю корумповані)?											
Країна	Політичні партії	Парламент	Поліція	Бізнес	Медіа	Державна служба	Суд	НГО	Релігійні установи	Військо	Освітні установи
Україна	4,0	4,1	4,3	3,7	3,2	4,1	4,4	3,2	2,3	3,5	4,0
Росія	3,5	3,6	3,9	3,4	3,2	3,9	3,7	3,1	2,5	3,5	3,7
Білорусь	3,2	3,2	3,6	3,2	3,1	3,8	3,4	2,9	2,2	2,9	3,2
Грузія	2,9	2,6	2,1	2,4	2,4	2,7	2,9	2,2	1,4	1,8	2,2
Німеччина	3,7	3,1	2,3	3,3	3,0	3,2	2,4	2,6	2,9	2,6	2,3
Аргентина	4,1	3,9	3,8	3,2	3,0	4,0	3,7	2,4	2,7	2,9	2,5
Італія	4,4	4,0	3,0	3,7	3,3	3,7	3,4	2,7	3,4	2,8	2,9
Нігерія	4,5	4,2	4,7	2,9	2,7	3,5	3,7	2,4	2,2	3,1	3,8

Джерело: сайт *Transparency International*

Барометр глобальної корупції 2010–2011 рр.

3. Як Ви оцінюєте дії Вашого теперішнього уряду в боротьбі з корупцією?			
Країна	Неефективні, %	Нейтральні, %	Ефективні, %
Україна	59	24	16
Росія	52	22	26
Білорусь	26	35	39
Грузія	12	11	77
Німеччина	76	3	21
Аргентина	77	11	12
Італія	64	17	19
Нігерія	40	14	46

Джерело: сайт *Transparency International*

Питання дещо змінюються, проте мають певну циклічність, яка дозволяє порівнювати результати протягом тривалого часу. Зазвичай для проведення дослідження *Transparency International* співпрацює з міжнародною асоціацією *Gallup*³ або організаціями, які представляють її інтереси у країні. Методами дослідження барометра є особисте, телефонне та онлайн-інтерв'ю. До початку дослідження опитувальник Барометра оцінюється Консультативним комітетом з індексів *Transparency International*, що складається з провідних міжнародних експертів у сфері корупції, які для досягнення цієї мети використовують дослідницькі методики, економетрику і статистику. Керівництво *Transparency International* ухвалює кінцеве рішення щодо формату опитування і його публікації [187].

Згідно з уявленнями методологів Барометра це дослідження розраховане на такі цільові групи: виробники політики, державні посадовці, громадськість, журналісти-розслідувачі та дослідники. Перші

³ **Всесвітня незалежна мережа** (*The Worldwide Independent Network – WIN*)/ міжнародна асоціація Геллап (*Gallup International Association – GIA*) є провідною асоціацією у проведенні досліджень ринку й опитувань. *WIN/GIA* складається із 72 найбільших незалежних агенцій з дослідження ринку і проведення опитувань у всьому світі із сукупним доходом понад 600 млн дол. і охоплює 89 % світового ринку. Понад 60 років члени Асоціації демонструють свою експертну спроможність проводити крос-національні порівняльні опитування, дотримуючись критерію найвищої якості. Членами Асоціації є провідні національні інститути з глибоким знанням місцевих методів дослідження і методик, статистичних джерел, звичаїв і культури власної країни. Вони були ретельно відібрані Радою Асоціації. У кожній країні присутній лише один член Асоціації. Усі члени Асоціації спілкуються між собою з метою обміну знаннями, новими методами дослідження, а також забезпечення найбільш прийнятних рішень для міжнародних дослідницьких проєктів [324].

мають змогу на основі даних Барометра оцінити, до якої міри державні інститути й послуги вважаються корумпованими, якими є форми і частота дрібної корупції (корупції на низькому рівні), та побачити демографічний розподіл за обома показниками. На державному рівні інформація Барометра 2010–2011 рр. є маркером тих сфер, які громадськість відзначила як корумповані і які вимагають негайного реформування. Завдяки дослідженню Барометра глобальної корупції громадянське суспільство й журналісти мають можливість оцінити сфери, де існує корупція, усвідомити обсяги хабарництва в одній чи декількох країнах і вимагати змін у певній країні чи інституті. У наукових цілях показники Барометра застосовують для вивчення детермінант і наслідків корупції та хабарництва у великому зрізі країн.

Для ілюстрації опитування Барометра глобальної корупції надамо коротку характеристику дослідження, проведеного у 2010–2011 рр. Окремі незалежні опитування було проведено лише в Бангладеш і Монголії. Польові роботи виконувалися в період з 1 червня по 30 вересня 2010 р. та з 10 квітня по 9 травня 2011 р. У глобальному вимірі шестеро з десяти опитаних відповіли, що рівень корупції у їхній країні підвищився. Найбільш негативні тенденції спостерігалися у Європі й Північній Америці. Там більше двох третин населення вважало, що рівень корупції в останні три роки зріс. Імовірно, це пов'язано з негативними наслідками фінансової кризи й занепокоєнням людей прозорістю, роботою банківського сектору, застосуванням на практиці регуляторного законодавства, браком інформації. З'ясувалося, що приблизно кожна четверта людина у світі давала хабарі, маючи справу з державними службами. У дослідженні виокремилися певні тенденції. Зауважимо, що людям із низьким рівнем достатку доводилося давати більше хабарів за послуги, які їм надають, – т.зв. регресивний податок. У країнах Південної Африки кожна друга особа давала хабарі, вступаючи у відносини з різними службами державного сектору. Це означає, що понад 50 % опитаних повідомили, що за останній рік їм доводилося давати хабар. На Близькому Сході, у Північній Африці та у країнах пострадянського табору кожен третій опитаний у 2010 р. давав хабара. Показники є меншими в обох Америках і у Європі. Там форма дрібної корупції, т.зв. корупція в низах (*petty corruption*), витіснена хабарництвом у значних обсягах на національному рівні та іншими формами корупції (*grand corruption*).

У локальному вимірі у 2010 р. українці вважали найбільш корумпованими міліцію, суди та Верховну Раду. Кожен із цих інститутів отримав оцінку, вищу за 4,1 бала. Менш корумпованими вбачалися громадянам України політичні партії, освітні заклади, армія та бізнес-сектор (3,5–4,0 бала). Медіа, громадські організації та релігійні

об'єднання отримали оцінку в 2,5–3,0 бала. Менше двох балів жоден з інститутів не отримав. Під час опитування Барометра 2010–2011 рр. було виявлено, що особистий досвід участі в корупційних діях мали 33 % респондентів [97]. Низьку оцінку громадян України отримав і показник ефективності діяльності органів влади в боротьбі з корупцією. Так, 59 % опитаних вважали дії влади неефективними, тоді як 16 % схилилися до протилежної думки.

Зазначимо, що стандартне опитування «Євробарометр»⁴ на різні суспільно-політичні теми проводиться у європейських країнах Сектором аналізу громадської думки Європейської Комісії⁵ ще з 1973 р. [303]. Є підстави припустити, що методологія «Євробарометра» була адаптована дослідниками *Transparency International* для потреб вимірювання рівня корупції в державі. Проте слід зауважити, що спеціальні опитування «Євробарометр» щодо корупції як інтегрована частина стандартного «Євробарометра», покликані визначити ефективність надання послуг Європейською Комісією або іншими інститутами ЄС, почали здійснюватися щорічно лише з 2009 р. Такий пізній науковий інтерес до проблем корупції у Європі можна пояснити історичним розвитком теорії та методології корупційних досліджень. Таким чином, до 1990-х років панувала думка, що корупція існує лише у низькорозвинених або недемократичних державах Латинської Америки, Африки й пострадянського табору. Натомість результати «Євробарометра» 2011 р. щодо корупції і барометра глобальної корупції 2010–2011 рр. у європейських країнах досить схожі й перевертаються між собою. «Євробарометр» 2011 р., який проводився у 27 державах – членах ЄС у вересні 2011 р., показав, що більшість (74 %) європейців вважають, що корупція є серйозною проблемою в їхній країні; майже половина всіх європейців (47 %) підтримують думку про те, що рівень корупції у країні зріс за останні три роки. Європейці зазначають, що хабарництво і зловживання службовим становищем наявні в усіх сферах державної служби. Більшість європейців (70 %)

⁴ Стандартне опитування «Євробарометр» було запроваджено в 1973 р. Кожне опитування містить приблизно 1 тис. особистих інтерв'ю, проведених у кожній державі – члені ЄС, виняток становлять тільки Німеччина – 1500 інтерв'ю, Люксембург – 600, Велика Британія – 1300, у т.ч. 300 в Північній Ірландії. Інтерв'ю проводяться 2–5 разів на рік і публікуються двічі на рік.

⁵ Сектор з аналізу громадської думки Європейської Комісії (*Public Opinion Analysis sector of the European Commission*) відповідає за проведення соціологічних досліджень від імені Європейської Комісії (ЕК). ЕК проводить моніторинг громадської думки серед країн – членів ЄС з 1973 р., результати якого використовують під час підготовки текстів, ухвалення рішень та оцінки роботи. Опитування і дослідження зачіпають основні теми, що стосуються громадянства ЄС: розширення, соціальної ситуації, охорони здоров'я, культури, інформаційних технологій, захисту навколишнього середовища, євровалюти, оборони тощо.

вважають, що корупція неминуха і вона існувала завжди. Дві третини європейців (67 %) вірять, що корупція є частиною бізнес-культури їхньої країни. 67 % європейців підтверджують, що вони особисто постраждали від корупції у своєму повсякденному житті [174]. Порівняно з результатами «Єврбарометра» 2010 р. ситуація має тенденцію до погіршення. Для запобігання цьому ще в липні 2010 р. Європейська Комісія прийняла антикорупційний пакет, у якому закликала до посилення уваги до проблем із корупцією у всіх політиках ЄС. Також було встановлено спеціальну європейську моніторингову процедуру і механізм оцінки – Антикорупційний звіт ЄС, який би надавав чітку картину антикорупційних зусиль у всіх 27 країнах – членах ЄС. Перший звіт має бути підготовлений у 2013 р. Попередньо про постійний механізм оцінки зусиль щодо боротьби з корупцією в ЄС згадувалося в Комюніке до Стокгольмської програми Європейської Комісії [174]. Зауважимо, що громадські консультації, які передували прийняттю Стокгольмської програми [305]⁶, показали, що 88 % громадян ЄС вважають, що Європейський Союз має докласти більше зусиль у межах політик ЄС для протидії корупції. Наявна на цей момент інформація про майбутню моніторингову процедуру й механізм оцінки антикорупційних зусиль держав – членів ЄС дозволяють припустити, що кінцевий інструментарій нагадуватиме симбіоз індексу сприйняття корупції, барометра глобальної корупції та оцінювання національної системи доброчесності *Transparency International*.

Безумовно, необхідним у контексті вивчення методології дослідження політичної корупції є аналіз такого інструменту *Transparency International*, як Оцінювання національної системи доброчесності (*National Integrity System – NIS*), що опосередковано зачіпає питання вивчення політичної корупції на національному рівні. *Transparency International* розробила підхід до дослідження національної системи доброчесності як цілісний інструментарій для оцінювання антикорупційної ефективності в різних державних секторах. Методологія національної системи доброчесності розроблена таким чином, що пропонує дослідникам провести оцінювання ключових «стовпів» (*pillars*) системи управління країною, як з позиції їх внутрішніх корупційних ризиків, так і з погляду їх внеску в боротьбу з корупцією загалом [269]. Коли всі «стовпи» національної системи доброчесності правильно

⁶ **Стокгольмська програма** (*Stockholm Programme*) представляє пріоритети Європейського Союзу (ЄС) на 2010–2014 рр. у сферах правосуддя, свободи та безпеки. Спираючись на результати впровадження Тамперської і Гаазької програм, вона спрямована на вирішення майбутніх проблем і подальше зміцнення захисту прав громадян ЄС, правосуддя, безпеки, прикордонного співробітництва, імміграційної політики, подальше розширення ЄС, беручи до уваги інтереси й потреби громадян.

функціонують, корупція залишається під контролем. Якщо наявні колізнання деяких або всіх «стовпів», ці недоліки дозволяють корупції процвітати, завдаючи шкоди суспільству.

Аналіз виконують у вигляді адвокасі-кампанії, що ґрунтується на відкритих даних, разом з експертним опитуванням головних антикорупційних агентів в уряді, громадянському суспільстві, ділових колах та інших секторах [270].

Дослідження національної системи доброчесності вважається унікальним у сфері антикорупційних досліджень, з 1990-х років і до грудня 2010 р. було підготовлено 83 звіти з Оцінювання національних систем доброчесності. У 2008 р. методологія *NIS* зазнала певних змін і була вдосконалена [270, с. 2]. Зазвичай *NIS* проводять національні представництва *Transparency International* у країні. Якщо *Transparency International* у державі не має свого представництва, то дослідження виконує інша місцева неурядова організація, яка отримала мандат від *Transparency International* на його проведення. На самому початку втілення проекту організація, яка виконує *NIS*, визначає цілі, здійснює планування та впровадження програми. Вона збирає консультативну групу, яка керує проведенням оцінювання *NIS*. Ця організація також працює з окремим провідним дослідником (або групою дослідників), який є експертом з питань політико-інституційного аналізу, прозорості, відповідальності та доброчесності. Дослідник відповідає за збирання даних, оцінку індикаторів і написання кінцевого звіту. Оцінювання головних державних установ та недержавних суб'єктів у системі управління країною здійснюється відповідно до таких критеріїв:

- загальна спроможність;
- система внутрішнього управління і процедур;
- роль у загальній системі доброчесності держави [270].

«Стовпи», які становлять національну систему доброчесності, включають законодавчу, виконавчу і судову гілки влади, державний сектор, правопорядок, проведення виборів, інститут омбудсмена, аудиторську установу, установу з боротьби з корупцією, політичні партії, ЗМІ, громадянське суспільство, бізнес (рис. 2.1) [269].

Оцінювання національної системи доброчесності передбачає теоретичний складник у вигляді аналізу чинного законодавства, яке регулює діяльність того чи іншого «стовпа», і практичний, а саме аналіз фактичної інституційної діяльності державного інституту (рис. 2.2). Показовим для цього дослідження є те, що воно акцентує увагу на розбіжностях між формальними положеннями, закріпленими в законодавстві, і практичним станом речей, даючи зрозуміти, де є можливості для вдосконалення.

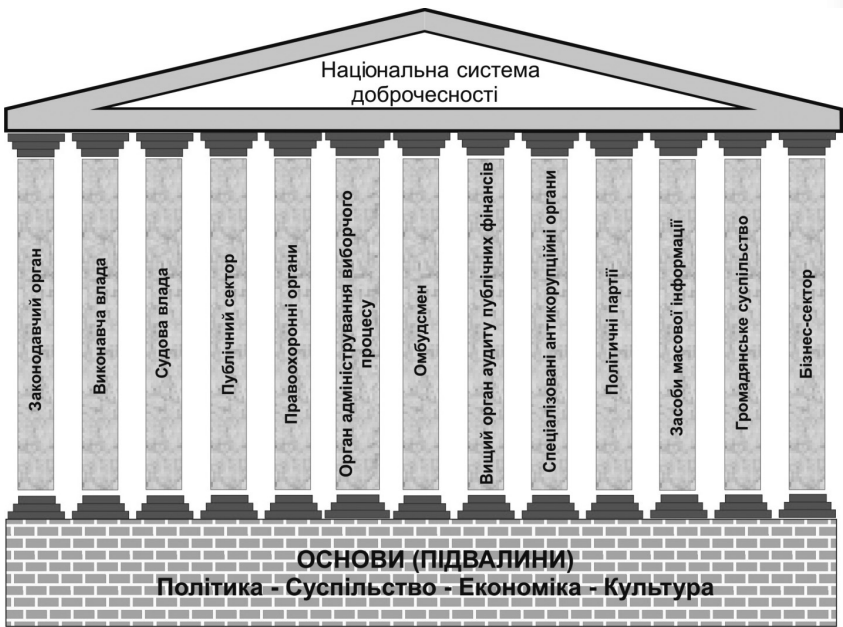

Рис. 2.1. Модель Оцінювання національної системи доброчесності [89]

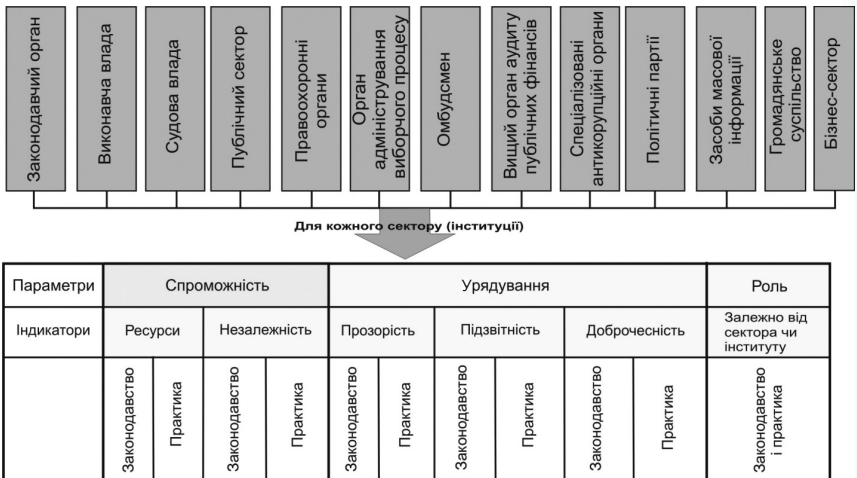

Рис. 2.2. Методологія Оцінювання національної системи доброчесності

За допомогою аналізу законодавства, політики та існуючих досліджень збираються основні дані для оцінки теоретичного підґрунтя і контексту аналізу. Для збирання інформації щодо практичного функціонування відповідних інститутів проводяться інтерв'ю з проінформованими досвідченими представниками державного сектору, громадянського суспільства, наукових кіл та інших секторів. Крім того, за можливості в деяких секторах виконують польові дослідження [270, с. 3]. Дослідник оцінює всю зібрану інформацію на основі індикаторів *MIS*. Висновки цього якісного дослідження оприлюднюються у вигляді цілісної національної доповіді з метою підвищення політичної волі та здійснення громадянського тиску на процес проведення реформ.

В Україні проведення першого дослідження з оцінювання національної системи доброчесності розпочалося у травні 2010 р. Часові рамки дослідження охопили період з 2005 р. по січень 2011 р., особлива увага приділялася процесам, які відбувалися у 2008–2010 рр. Оцінювання української системи доброчесності здійснювалося відповідно до загальної методології, розробленої Секретаріатом *Transparency International* [89, с. 16]. Реалізація проекту відбувалася таким чином. У травні 2010 р. було створено Дорадчу групу проекту з 11 представників органів влади, наукових інституцій, громадянського суспільства, бізнесу та ЗМІ. Група відповідала за реалізацію проекту, розгляд підготовленого в межах проекту звіту, надання пропозицій щодо його вдосконалення, затвердження оцінки відповідних індикаторів, участь у обговоренні звіту під час всеукраїнської конференції. Із травня по жовтень авторами дослідження було здійснено збирання інформації для підготовки звітів з оцінювання кожного із 13 «стовпів» *MIS*, огляду рівня корупції та антикорупційної діяльності, звіту з оцінювання. Процес збирання інформації передбачав безпосередній аналіз законодавства і практики функціонування інститутів, інтерв'ювання експертів та представників досліджуваних інститутів, надсилання запитів до органів влади й політичних партій для оцінювання реального рівня їх відкритості та прозорості функціонування. Результати дослідження було представлено на всеукраїнській конференції «Національна система доброчесності в Україні: результати оцінювання» (16 грудня 2010 р.). У січні 2011 р. дослідження було направлено на розгляд зовнішнього рецензента із Секретаріату *Transparency International*. Дослідження було завершено в лютому 2011 р. після врахування рекомендацій, висловлених під час всеукраїнської конференції, зауважень зовнішнього рецензента та останніх змін до законодавства (зокрема, положень нового Закону України «Про доступ до публічної інформації») [89, с. 17]. Кожне оцінювання національної

системи добросовісності має свої обмеження, якими характеризується й український випадок. Так, Президент України після відміни конституційної реформи 2004 р. має значний вплив на діяльність уряду, проте законодавчі та практичні засади цього у главі «Уряд» не розглядалися. У розділі «Адміністрування виборчого процесу» береться до уваги лише діяльність Центральної виборчої комісії, у частині адміністрування загальнодержавних виборів. Оцінювання регулювання та практики діяльності спеціалізованих антикорупційних органів охоплює лише роботу й обсяг повноважень Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики, який найбільше на той час відповідав критеріям цього «стовпа» методології *Transparency International*. Оскільки дослідження було завершено в січні 2011 р., воно не відобразило той факт, що в лютому 2011 р. Кабінетом Міністрів України було ліквідовано посаду Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики [89, с. 17]. У цьому якісному дослідженні безпосередньо вивчення ситуації з політичною корупцією стосується інформація, зібрана щодо корупційних дій у діяльності парламенту, уряду, публічного сектору та політичних партій.

У XXI ст. всередині *Transparency International* назріло розуміння необхідності проведення окремого дослідження саме політичної корупції. На відміну від постійного методологічного інструментарію *Transparency International* також існує **практика підготовки Глобальних звітів корупції**, які щороку присвячуються детальному дослідженню корупції в тій сфері, яка, на думку дослідників, є найбільш корумпованою цього року [188]. Звіт пишеться на основі якісного та кількісного дослідження, збираються досвід і показові випадки. Метою звіту є поглиблення розуміння динаміки корупції і вироблення рекомендацій для покращення урядування і відповідальності.

У 2004 р. **Глобальний звіт корупції стосувався огляду стану з політичною корупцією у світі** (з липня 2002 р. по червень 2003 р.) До нього увійшли 34 національні звіти. Використовувалося трактування, згідно з яким «політична корупція – це зловживання службовим становищем з боку політичних лідерів в особистих цілях» [188]. Як свідчать результати дослідження, жодна країна у світі не є вільною від корупції в політиці. Ця проблема охоплює широкий спектр дій, які виконують політичні лідери до, під час і після терміну обіймання державної посади. До нього належать як дії, заборонені національним і міжнародним правом, так і такі, які не вважаються незаконними, але мають корупційний вплив на політичний процес. Як бачимо, у цьому дослідженні рейтинг найкорумпованіших політиків складався на основі порівняння оприлюдненої інформації щодо розміру вкрадених коштів і ВВП на душу населення країни, яку представляє

політик. Так, одним із найбільш корумпованих світових лідерів було визнано Мохамеда Сухарто з Індонезії, який нібито привласнив до 35 млрд дол. США у країні з ВВП менше 700 дол. США на душу населення [188]. Автори дослідження обгрунтовано вказують на те, що корупція у сфері фінансування виборів набуває різних форм, починаючи від купівлі голосів і використання незаконних засобів на виборчих дільницях і до зловживання державними ресурсами. Не всі з них є незаконними. Наприклад, пожертвування політичним партіям є легальними, проте вони часто призводять до змін у політиці. Огляд Світового економічного форуму 2003 р. [188] виявив, що у 89 із 102 країн, де було проведено дослідження, рівень прямого впливу законних політичних пожертв на конкретні політичні рішення поміркований або високий.

Таблиця 2.5

Кореляція між відкритою інформацією щодо вкрадених коштів і ВВП на душу населення у країні

Глава уряду		Приблизний розмір вкрадених коштів (за наявною інформацією)	ВВП на душу населення на 2001 р.
Мохамед Сухарто	Президент Індонезії, 1967–1998 рр.	Від 15 до 35 млрд дол. США	695 дол. США
Фердинанд Маркос	Президент Філіппін, 1972–1986 рр.	Від 5 до 10 млрд дол. США	912 дол. США
Мобуту Сесе Секо	Президент Заїру, 1965–1997 рр.	5 млрд дол. США	99 дол. США
Сані Абача	Президент Нігерії, 1993–1998 рр.	Від 2 до 5 млрд дол. США	319 дол. США
Слободан Мілошевич	Президент Сербії/Югославії, 1989–2000 рр.	1 млрд дол. США	–
Жан-Клод Дювальє	Президент Гаїті, 1971–1986 рр.	Від 300 до 800 млн дол. США	460 дол. США
Альберто Фухіморі	Президент Перу, 1990–2000 рр.	600 млн дол. США	2051 дол. США
Павло Лазаренко	Прем'єр-міністр України, 1996–1997 рр.	Від 114 до 200 млн дол. США	766 дол. США
Арнольдо Алеман	Президент Нікарагуа, 1997–2002 рр.	100 млн дол. США	490 дол. США
Джозеф Естрада	Президент Філіппін, 1998–2001 рр.	78–80 млн дол. США	912 дол. США

«Вимірювання другого покоління» стали частковою відповіддю на виклики і критику «індексів першого покоління». Різноманітні вибірккові соціологічні опитування фокусувалися на представниках бізнесу, домашніх господарствах та окремих індивідах, а саме їхньому досвіді корупції. Результати важко порівняти через мовні та міжкультурні особливості, проте було отримано багато деталізованої інформації [203, с. 877]. Найбільш розробленим є соціологічне **опитування щодо бізнес-середовища та підприємницької діяльності (BEEPS)**⁷, що вивчає якість бізнес-середовища, яка визначається через низку взаємодій між фірмами та державою [205, с. 417–435]. У 2009 р. дослідження охопило 29 країн, більшість з-поміж яких становлять колишні радянські республіки. Проекти у стилі BEEPS занадто дорогі [203, с. 878], охоплюють більше різних корупційних практик, ніж більшість інших індексів, проте вони обмежені лише поглядами бізнесменів і землевласників. Утім, це багатообіцяючий підхід, який уже надав результати для порівняння.

У відповідь на критику індексу *CPI* у 1999 р. *Transparency International* наголосила, що джерела хабарництва також мають вивчатися, а потім розробила *Індекс платників хабарів. ВРІ* ґрунтується на дослідженнях Гелапа з вивчення ймовірності того, що лідери бізнесу з індустріально розвинених країн даватимуть хабарі у країнах «становлення ринку», одночасно демонструючи схильність фірм платити хабарі вищим державним посадовцям. Індекс базувався на опитуваннях управлінців великих країн з індустріально розвинених країн і країн, що розвиваються (1999, 2002, 2006, 2008, 2011 рр.). Перші отримані результати в 1999 р. значно відрізнялися від *CPI*: такі країни, як Швеція, Австралія, Канада, США, Велика Британія, виглядали не так привабливо. *TI* широко поінформувало про це громадськість, однак це викликало нові запитання і хвилю критики. З-поміж найсерйозніших закидів фігурували такі: чому новий індекс не враху-

⁷ **Опитування щодо бізнес-середовища та підприємницької діяльності (BEEPS)** є спільною ініціативою Європейського банку реконструкції та розвитку і групи Світового банку. Було проведено 4 раунди опитування (1999, 2002, 2005 і 2009 рр.). Дані раундів за 1999, 2002 і 2005 рр. були оновлені у травні 2012 р. Метою дослідження є отримання відповідей від підприємств у країнах, які обслуговуються ЄБРР, про стан співпраці держави і бізнесу, а також сприяння створенню бази корпоративних даних, що дозволить відстежувати зміни в бізнес-середовищі з плином часу. У дослідженні аналізується якість бізнес-середовища через широкий спектр взаємодій між фірмами і державою, і в цій якості BEEPS стимулює дослідження і служить внеском у політичний діалог з країнами Центральної та Східної Європи [142].

Опитування BEEPS у різний час фінансувалося різними донорами, а саме: Спеціальним фондом стейкхолдерів ЄБРР, Тайванським бізнесом – Фонд ТС ЄБРР, Канадським фондом технічної співпраці ЄБРР (2006–2009 рр.), Фондом співпраці Японія–Європа і Фондом багатьох донорів для країн ранньої трансформації [142].

вав нерівність або відсутність торгівлі для різних країн загалом чи в окремих регіонах; жодних розподілів не було зроблено за серйозністю випадків; незрозуміло, як респонденти визначили провину за сплачування хабара [203, с. 879], наприклад, індонезійським працівником тайської дочірньої компанії англо-голландської корпорації, яка є частиною мультинаціонального консорціуму, що бере участь в аукціоні на великий контракт на зброю тощо. Наявність усіх цих проблем пов'язана з використанням сприйняття рівня хабарництва в державі як основи для порівняння рівнів корупції.

Як синтез індексів, які спиралися на практику та сприйняття, було виведено *Індекс довіри до влади*, який дав змогу поєднати ці два типи змінних. Змінні, які використовували для обрахунку індексу, стосувалися здатності державної системи захищати громадянські права, гарантувати безпеку життя і власності та зміцнювати економіку [260, с. 34]. Громадянські права й доступ до правосуддя, оскарження рішення уряду в судах також вважалися змінними перевірки рівня корупції в судовій системі. Індекс був сконструйований на основі зіставлення змінних по одній шкалі від 0 до 10 (де 10 – найнижчий рівень довіри).

Важливу роль в оцінюванні політичної корупції відіграють якісні оцінки рівня дотримання та якості законодавства, сильне громадянське суспільство тощо. Жоден з індексів не відкидає цих чинників, проте, незважаючи на це, зазначені фактори складно виразити в кількісному значенні. Індекс сприйняття корупції завжди містить суб'єктивну інформацію про суспільство [203, с. 877].

Розмірковуючи над альтернативними методологіями вимірювання рівня корупції в державному секторі, не можна оминати увагою **Звіт глобальної доброчесності** американської неурядової організації *Global Integrity*⁸. Методологія цього Звіту розроблялася на противагу методикам вимірювання корупції, які застосовувалися *Transparency International* та Світовим банком, проте і вона не позбавлена певних

⁸ *Global Integrity* – це інноваційна лабораторія, яка проводить високоякісні дослідження і створює технології для покращення роботи глобальної мережі державних, громадських і приватних реформаторів у всьому світі, маючи на меті досягнути більшої відкритості й відповідальності урядів. Дослідники організації співпрацюють з понад 1300 дослідниками і партнерами з усього світу, яким надають технології, інструменти й інформацію для використання на локальному рівні. Згідно з інформацією, розміщеною на сайті організації, дослідження Індексу глобальної доброчесності проводиться з 2004 р. Він враховується під час формування політики Світового банку в регіоні та виведення інституційних оцінок (*Institutional Assessment – CPIA*), які мають суттєвий вплив на розміщення позик Міжнародною асоціацією з розвитку Світового банку. Американська корпорація «Виклики тисячоліття» (*Millennium Challenge Corporation – MCC*) покладається на інформацію Звіту глобальної доброчесності як офіційне джерело додаткової інформації для обрання країн, які мають право на фінансування *MCC*.

недоліків. Винахідники цієї методології намагалися оминати увагою проблему точного вимірювання обсягів корупції, яка ускладнювалася через прихований характер явища та протидію акторів. Тому під час розроблення цього методологічного інструментарію обрали шлях від зворотного і зосередилися на відстеженні наявності, ефективності та доступу громадян до ключових національних механізмів боротьби з корупцією [189]. На думку дослідників *Global Integrity*, індикатори доброчесності як частина Звіту глобальної доброчесності не вимірюють корупцію, а допомагають оцінити «ліки», які використовуються для боротьби з корупцією, а саме відповідальність уряду, відкритість і громадський контроль.

Утім, варто пригадати й амбітну спробу дослідників виводити Індекс глобальної доброчесності і проводити ранжування країн відповідно до їх оцінки за індикаторами доброчесності. Проте у 2010 р. *Global Integrity* відмовилася від цієї ініціативи. Причин для цього було кілька. Організація була змушена основну увагу й ресурси переорієнтувати на локальні проекти. Корисність і привабливість рейтингу знижувалися з огляду на політику організації щодо зменшення кількості досліджуваних країн. І насамкінець, Індекс глобальної доброчесності не приніс очікуваного результату [192]. Незважаючи на те, що індекс активно експлуатувався в публічній та медіа-сфері, він, як і всі індекси, був ресурсовитратним і рідко стимулював певні зміни в політиці чи адвокацію.

Щодо Звіту глобальної доброчесності, то з 2004 р. над ним щороку працює команда з майже 200 дослідників з усього світу, аналізуючи державну політику, інститути і практику боротьби з корупцією, яка може утримати від корупційних дій [190]. Такий аналіз дає змогу визначити, які сфери найбільше потерпають від корупції і потребують негайного реформування. Особливу увагу звертають на те, чи можуть звичайні громадяни попередити корупцію в реальному житті, скориставшись існуючими антикорупційними механізмами. Кожен щорічний Звіт глобальної доброчесності охоплює понад 30 країн, представляючи розмаїття регіонів і рівнів доходів громадян (рис. 2.3) [190]. Місцева дослідницька команда *Global Integrity* у кожній країні складається з [193]:

- провідного журналіста, який готує Щоденник репортера (*Reporter's Notebook*);
- провідного дослідника, який надає первинні оцінки індикаторам доброчесності;
- двох незалежних рецензентів по країні (національного і зовнішнього), які повторно аналізують первинні оцінки і надають зауваження, коментарі.

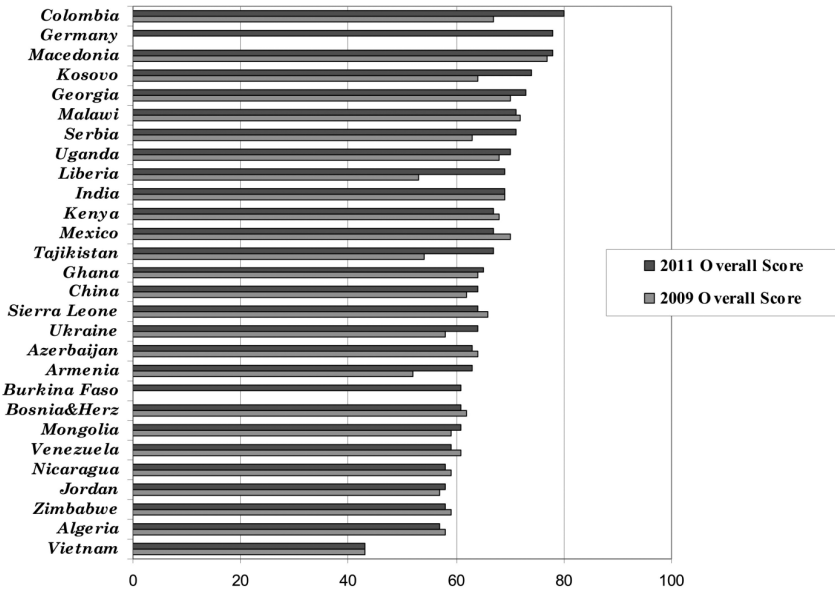

Рис. 2.3. Загальна оцінка глобальної доброчесності (2009–2011 рр.)

Звіт по кожній країні містить такі складники [192].

Графік корупційних подій (Corruption Timeline): складається дослідниками у Вашингтоні. Це унікальний політичний/історичний графік важливих подій за останні 10–15 років на національному рівні, які прямо чи опосередковано пов’язані з ростом/зменшенням рівня корупції у країні. Для кожної країни такий графік формується окремо і зазвичай ґрунтується на надійних англомовних міжнародних та національних медіа.

Щоденник репортера (Reporter’s Notebook): готується провідним місцевим журналістом⁹. Це есе на 1250 слів, у якому аналізується культура корупції і стан урядування в конкретній країні. Есе є зрізом корупції у повсякденному житті, а також історії та контекстів нещодавніх гучних корупційних справ, які певний час домінували у ЗМІ цієї країни. На думку авторів, на національний щоденник репортера покладається місія розповісти про корупцію поза межами індикато-

⁹ Журналіст, який писав історію корупції в Україні у 2011 р., – Влад Лавров з *Kyiv Post*. Попередньо працював редактором рубрики «Бізнес і світ» в українському тижневику «Кореспондент» і бізнес-редактором у тижневику «Новинар». Брав участь у кількох міжнародних розслідувальних проєктах, включаючи *International Consortium of Investigative Journalists’s Tobacco Underground*, який стосувався контрабанди цигарок.

рів, про значення кожної оцінки індикатора на практиці, описуючи унікальний політичний, економічний і культурний досвід, який сприяє процвітанню чи подоланню корупції в кожній країні [158].

Шкала доброчесності (*Integrity Indicators Scorecard*): складається із 300+ індикаторів доброчесності країни. У 2011 р. Індикатори доброчесності були організовані у 6 основних категорій та 23 підкатегорії. Шкала доброчесності для кожної країни націлена перевірити три концептуальні аспекти: існування механізмів державної доброчесності (інститутів, законів, регуляторних норм, які сприяють зменшенню корупції); ефективність цих механізмів (як вони захищають від політичного втручання, лобістських призначень на посади, їх фінансування, кваліфікація працівників, кількість антикорупційних розслідувань, релятивність застосованих покарань), доступ громадян до цих механізмів (доступність публічної інформації у часових та вартісних межах). Основний акцент було зроблено на вимірюванні «запобіжників» для існування корупції в законодавстві (*in-law*), т.зв. теоретичних, та ефективності їх застосування на практиці (*in-practice*) у державних інститутах, тобто практичних. Першому виду індикаторів надають оцінку 0 або 100, залежно від відповіді на закрите запитання «так» чи «ні». Для оцінки другого виду індикаторів використовують більш деталізовані оцінки – 0, 25, 50, 75 і 100. *Global Integrity* поділяє країни відповідно до результатів на п'ять груп: дуже сильні (90+), сильні (80+), середні (70+), слабкі (60+), дуже слабкі (<60). *Global Integrity* бере на себе всю відповідальність за результати дослідження [192] (див. результати по Україні у табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Характеристика України згідно зі звітом глобальної доброчесності (2011 р.) [189]

Загальна оцінка – 63 зі 100 балів: слабка Законодавча оцінка – 83 зі 100 балів: сильна Оцінка дійсного впровадження – 48 зі 100 балів: дуже слабка «Розрив впровадження» – 35	
I. Категорія: Неурядові організації, публічна інформація, медіа	67
1.1. Антикорупційні неурядові організації	60
1.2. Спроможність медіа звітувати про корупцію	60
1.3. Запити від громадськості на урядову інформацію	81
II. Категорія: Вибори	66
2.1. Голосування і формування партій	83
2.2. Виборча доброчесність	84
2.3. Відкритість політичного фінансування	32
III. Категорія: Попередження урядових конфліктів інтересів і система стримувань та противаг	60

Закінчення табл. 2.6

3.1. Попередження урядових конфліктів інтересів і система стримувань та противаг: виконавча гілка влади	64
3.2. Попередження урядових конфліктів інтересів і система стримувань та противаг: законодавча гілка влади	53
3.3. Попередження урядових конфліктів інтересів і система стримувань та противаг: судова гілка влади	59
3.4. Прозорість і нагляд за бюджетним процесом	63
IV. Категорія: Державне адміністрування і професіоналізм	54
4.1. Державна служба: Попередження конфліктів інтересів і політична незалежність	49
4.2. Захист інформаторів (які повідомляють про корупцію)	17
4.3. Державні закупівлі: відкритість, справедливість, попередження конфліктів інтересів	78
4.4. Делегування функцій державного адміністрування: відкритість, справедливість, попередження конфліктів інтересів	71
V. Категорія: урядування та контроль	74
5.1. Національний омбудсмен	73
5.2. Інститут верховного аудиту	81
5.3. Податки і мита: справедливість і спроможність	75
5.4. Нагляд за роботою державних підприємств	75
5.5. Видача ліцензій бізнесу і регулювання	67
VI. Категорія: Законодавство у сфері боротьби з корупцією, суддівська неупередженість, професіоналізм правоохоронних органів	59
6.1. Законодавство у сфері боротьби з корупцією	100
6.2. Агентство з боротьби з корупцією або рівноцінний механізм	24
6.3. Судова незалежність, справедливість і доступ громадян до правосуддя	58
6.4. Дотримання законодавства: попередження конфліктів інтересів і професіоналізм	54

Місцевий дослідник присвоює кожному індикатору оцінку відповідно до власного досвіду. Усі індикатори незалежно від типу оцінюються за стандартною шкалою від 0 (найгіршої оцінки) до 100 (найліпшої) [192]. Від провідного дослідника вимагається підтверджувати оцінку посиленням на інтерв'ю з відомим експертом, сайт, який містить відповідне дослідження, чи законодавчий акт, залежно від індикатора. Він також може додати коментар для обґрунтування власної оцінки. Уся інформація береться з відкритих і надійних джерел.

Особистість дослідника, мова дослідження й культура також впливають на інтерпретацію індикатора та присвоєну оцінку. Для зменшення цього ефекту та максимізації надійності кодування індикаторів *Global Integrity* розробила критерії (правила) оцінювання індикаторів для дослідників і незалежних рецензентів [192]. Наприклад, якщо «Ви бачите *X* на практиці, оцінюйте цей індикатор таким чином».

Підсумовуючи, можемо зазначити, що кожен індикатор чи підіндикатор має такі складники:

- запитання до індикатора, запропоноване *Global Integrity*;
- критерій оцінювання індикатора, запропонований *Global Integrity*;
- оцінка індикатора.

Після того як дослідник закінчує оцінювання індикаторів, заповнена шкала індикаторів доброчесності надсилається *Global Integrity*. Потім організація сама пересилає шкалу індикаторів та щоденник репортера комісії незалежних рецензентів. Коментарі рецензентів щодо всієї інформації і їхній звіт друкуються відкрито поряд з офіційним дослідженням, пропонуючи альтернативне бачення. До офіційного опублікування результатів дослідження імена провідних місцевого дослідника й журналіста, а також незалежних рецензентів зберігаються в таємниці. Це робиться для забезпечення незалежності й незаангажованості індивідуальних відповідей.

Під час перевірки щоденника репортера незалежні рецензенти керуються такими запитаннями [192].

- Чи акуратно наведено факти в щоденнику репортера?
- Чи є щоденник репортера справедливим? Чи є в ньому щось, що неправильно проінтерпретовано чи незрозуміло?
- Чи пропущені якісь важливі події, наприклад, не відображений прогрес у певній сфері?

Орієнтовні питання для повторного оцінювання індикаторів доброчесності звучать так [192].

- Чи є оцінка індикатора точною?
- Чи є якісь важливі події, прогрес, які не враховано в оцінці індикатора?
- Чи пропонує оцінка індикатора справедливе та виважене бачення антикорупційного середовища?
- Чи співвідноситься оцінка за індикатором з оцінками інших індикаторів у цій категорії?
- Чи є оцінювання суперечливим або, навпаки, відповідає загальносуспільному баченню? Якщо оцінка індикатора є суперечливою, чи підкріплена вона надійними джерелами?

- Чи є джерела, які використовувалися під час оцінювання індикаторів, надійними, чи мають вони хорошу репутацію?

Робота незалежного рецензента є досить формалізованою. Для відповіді на поставлені запитання йому пропонують обрати один із чотирьох стандартизованих варіантів [190].

- Так, я погоджуюся з оцінкою і не маю чого додати.

- Так, я погоджуюся з оцінкою, але хотів би додати коментар, уточнення, відіслати до іншого посилання (після чого надається безпосередньо коментар або уточнення).

- Я не погоджуюся з оцінкою – у цьому випадку незалежного рецензента просять пояснити й захистити власну позицію щодо оцінки і запропонувати альтернативну оцінку разом із посиланням.

- Я недостатньо кваліфікований, щоб перевірити оцінку цього індикатора.

Слід зауважити, що у 2011 р. *Global Integrity* залучила до співпраці 66 незалежних експертів, лише декілька з них працювали в кількох країнах одночасно [190].

Під час щорічних досліджень команда *Global Integrity* дійшла висновку про необхідність аналітичного опрацювання даних, акумульованих у звіті глобальної доброчесності. Із цією метою, починаючи зі звіту 2011 р., *Global Integrity* наймає локальних незалежних рецензентів не лише для методологічної перевірки поставлених оцінок, а й для написання регіонального аналізу [192]. У теорії аналіз мав спиратися на результати дослідження, містити основні тенденції урядової політики та корупційні виклики для регіону, окреслювати найбільші й найменші корупційні сфери суспільного життя країн, надавати перелік можливих причин, чому успіхи однієї країни в подоланні корупції є вагомішими, ніж іншої, вказувати на передумови запровадження доброго урядування/виникнення корупції тощо. Усіляко заохочувалися порівняння між країнами, розташованими в одному регіоні [234]. На цей час така практика була втілена лише фрагментарно у вигляді окремих аналітичних нарисів, які розміщені в секції сайту «Основні висновки».

Показово, що з 2007 р. *Global Integrity* почала публікувати т.зв. розрив впровадження для кожної країни. Розрив впровадження є різницею між законодавством країни, яке покликане сприяти доброму урядуванню, боротьбі з корупцією, і практичним впровадженням, дотриманням цього законодавства [192]. Оскільки звіт складається з двох типів індикаторів, то теоретичні і практичні індикатори оцінюються окремо в кожній країні. Потім віднімають практичну оцінку щодо впровадження від теоретичної й отримують «розрив упровадження» для країни.

На думку дослідників *Global Integrity*, «розрив упровадження» допомагає зрозуміти, з чим пов'язана відсутність компонентів доброго урядування у країні: з технічними причинами, наприклад створенням нових інститутів або розробленням нових законів, або з політичними причинами (рис. 2.4). Значні розриви впровадження характерні для тих країн, де політична воля еліти до здійснення реформ є слабкою або уряди переймають найкращі міжнародні законодавчі практики під тиском донорів і не бажають їх упроваджувати. Як приклад було наведено Уганду, Боснію і Герцеговину [234]. Натомість розрив упровадження розкриває вимогу громадян дотримуватися їхніх прав. Так, через відсутність закону, який зобов'язує політиків оприлюднювати свою фінансову інформацію, громадяни можуть використовувати закони, які гарантують свободу отримання інформації.

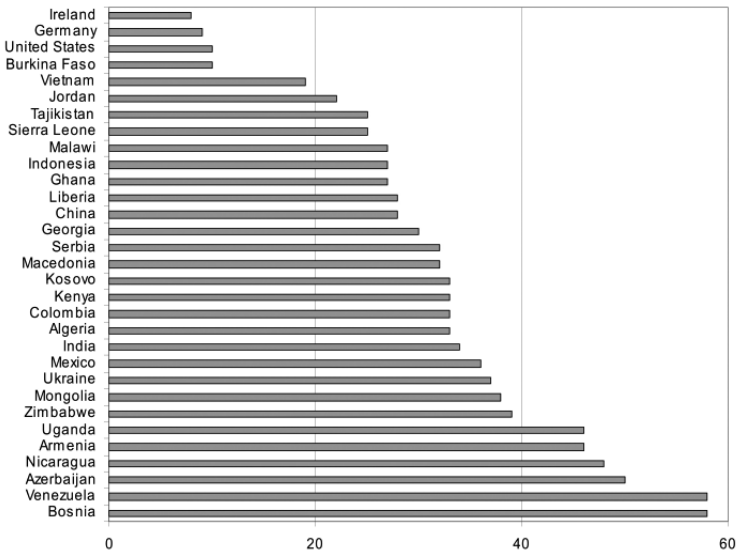

Рис. 2.4. Звіт глобальної доброчесності: 2011 – «розрив упровадження» [189]

Науковці, які працювали з методологією Звіту глобальної доброчесності на різних стадіях, критично висловлювалися з приводу шкали індикаторів доброчесності, яка містить як відкриті, так і закриті запитання. Вона часто не давала змоги висвітлити специфіку кожного окремого випадку та особливості національного законодавства, а то й узагалі не зачіпала деяких механізмів боротьби з корупцією. 300 індикаторів є всеосяжним інструментом, проте у дослідників ви-

никали труднощі з викладенням складних ідей з огляду на обмежені фіксовані обсяги. Проблеми виникали і з вибором відповіді з 4–5 варіантів, від яких не можна було відхилитися і які не завжди дозволяли відобразити ситуацію в країні. Процес повторного оцінювання незалежними рецензентами привносив у дослідження об'єктивність, проте часто місцевий дослідник і перевіряючі розходилися в поглядах на оцінку. Через масштабність та брак коштів автори дослідження не перекладають його на локальні мови, проте деякі науковці вважають, що цей факт перешкоджає поширенню його результатів у світі та підвищенню обізнаності з ним у всіх досліджуваних країнах.

У квітні 2012 р. відбулося публічне обговорення методології Звіту глобальної доброчесності, після чого на сайті організації з'явилися перші ідеї щодо його реформування. По-перше, розробники шукають способи, щоб запросити більшу кількість науковців і профільних організацій до участі у процесі узагальнення та повторного критичного оцінювання звіту глобальної доброчесності [192]. Це робитиметься для надання процесу повторного оцінювання даних Звіту більшої відкритості і включеності. Проте *Global Integrity* залишає за собою функції керівництва національними командами дослідників і контроль якості. Із 2004 р. участь у дослідженні взяли понад 1 тис. науковців і журналістів із 33 країн світу.

По-друге, цілком імовірно, що в майбутньому дослідження охоплюватиме меншу кількість країн, принаймні в найближчі кілька років. Це зумовлено переспрямуванням фінансування організації на інші локальні проекти, обмеженою кількістю людських ресурсів та зовнішньою критикою щодо підміни якості кількістю [192].

По-третє, переглядатимуться методологія та питання анкети [192]. Наприклад, застосування індикаторів доброчесності, які оцінюють прозорість рішень щодо приватизації, є суперечливим стосовно тих країн, де приватизація у великих обсягах ніколи не відбувалася. Натомість анкета не містить питань щодо отримання публічної інформації, повернення активів, відмивання «брудних» грошей тощо.

Незважаючи на гіркий нещодавній досвід *Global Integrity* з виведенням Індексу глобальної доброчесності, у 1990-х роках індекс набули широкої популярності в дослідницьких колах. Авторський колектив Світового банку у складі Д. Кауфмана, А. Краєй і П. Зойдолобатона (1999) побудував досить гнучкий **Індекс підкупу**, який передбачав оцінювання якості урядування. Вони використали 31 компонент вимірювання, що дозволило сформуванню різних наборів країн за можливістю підкупу [225, с. 1–60]. Було застосовано модель із «недослідженими компонентами», яка розглядає інформацію по країні як лінійну функцію урядування, що залишається недослідженою, проте

нормально поширюється між країнами [225, с. 1–60]. В останні роки зростає інтерес до наслідків урядування та розвитку неправильного урядування. Це відбулося паралельно зі швидким розширенням даних суб'єктивного сприйняття різних аспектів урядування. Дослідники склали нову урядову базу даних із понад 300 урядових змінних, зібраних з різних джерел. На основі цього науковці сформуvalи шість сукупних індикаторів оцінювання урядування (заклик і відповідальність, політична нестабільність та застосування сили, ефективність урядування, регуляторний тягар, право закону й підкуп), стверджуючи, що існує міцний причинний зв'язок між добрим урядуванням та кращими здобутками розвитку, такими, як високі доходи на душу населення, низька дитяча смертність та високий рівень писемності тощо. Дані були зібрані з двох типів джерел: опитування експертів, що відображали рейтинги країн, та крос-національні опитування жителів країн, які проводилися міжнародними й неурядовими організаціями [225, с. 3].

Під час обрахунків постало питання про використання даних суб'єктивного характеру у процесі дослідження корупції. По-перше, основною причиною є те, що об'єктивні дані дуже складно отримати. По-друге, сприйняттю якості урядування можуть надавати об'єктивного забарвлення завдяки об'єктивним відмінностям у інститутах між країнами [225, с. 8]. Проте до уваги варто брати не лише перелік інститутів, які присутні у всіх країнах, а й довіру громадян країни до цих структур, що важливо для оцінювання доброго урядування. По-третє, вчені дійшли висновків, що суб'єктивне сприйняття може бути використане для пояснення майбутніх економічних наслідків урядування [225, с. 9]. Сукупний метод, який було вжито, надав кількісні оцінки точності індикаторів урядування та їх компонентам, дозволивши формальну статистичну перевірку гіпотез щодо міжкраїнних відмінностей в урядуванні, та уможливив аналіз великих наборів країн – від 155 до 173, чого було неможливо досягти за допомогою індивідуальних індикаторів. Вимірювання корупції було представлено від частоти «додаткової плати для того, щоб справи було зроблено» до наслідків корупції для бізнес-середовища [225, с. 9]. Для більшості країн зібрана інформація не демонструвала непідкупність, якість бюрократичних послуг, права закону, проте високий чи низький показник підкупності уможлилював здійснення порівнянь [242, с. 18–20]. Індекс підкупу був поодиноким спробою виведення окремого індексу з масиву даних, які акумулювалися в межах проекту «Індикатори ефективності державного урядування».

А між іншим проект «Індикатори ефективності державного урядування» (*Worldwide Government Indicators – WGI*) також вартий

уваги, оскільки один із його індикаторів безпосередньо адресований боротьбі з корупцією. Проект охоплює період за 1996, 1998, 2000 рр. та щорічно з 2002 по 2011 р. Кількість оцінюваних країн змінювалася від 153 до 215. У 1999 р. старший менеджер Групи з управління, регулювання та фінансів Інституту Світового банку Д. Кауфман, провідний економіст Групи Світового банку з досліджень проблем розвитку А. Краей і економіст у Групі з управління, регулювання та фінансів Інституту Світового банку П. Зойдо-Лобатон опублікували набір із шести індикаторів якості державного управління у 153 країнах [228]. Проект мав на меті створити систему індикаторів урядування, яка може використовуватися для крос-національних порівнянь.

У колах Світового банку застосовували і «широку» дефініцію урядування («правила, механізми примусу та організації»), і «вузьке» визначення («стиль використання влади для управління державними економічними та соціальними ресурсами розвитку»). Виміри урядування базуються на нижченаведеному його трактуванні.

Так, автори цього дослідження пішли шляхом консенсусу і під урядуванням розуміли «традиції та інститути, завдяки яким використовується влада у країні». Це включає процес обрання, моніторингу і зміни влади; спроможність уряду формувати і втілювати в життя політичні курси; повагу громадян і держави до інститутів, які управляють економічними та соціальними взаємодіями в суспільстві [325].

Відповідно було розроблено такі виміри, які б відображали кожен з функцій урядування:

- **право голосу та підзвітність:** вимірює сприйняття громадянами країни своєї участі в урядуванні; готовність уряду до підзвітності через механізми зворотного зв'язку з громадянами, демократичні інститути і незалежну пресу; включає дотримання політичних прав та громадянських свобод;

- **політична стабільність і відсутність політичного насилля/тероризму:** вимірює сприйняття ймовірності того, що уряд буде дестабілізовано або передача влади відбудеться неконституційним насильницьким шляхом, включаючи політично мотивоване насильство й тероризм;

- **ефективність державного управління:** вимірює сприйняття якості державних послуг, рівня незалежності від політичного тиску, процес вироблення політики, прихильності до заявленого курсу, надійності обіцянок уряду дотримуватися обраних політичних курсів, здатність ефективно керувати ресурсами;

- **якість регулювання:** вимірює сприйняття відсутності тягаря адміністративного регулювання і здатність уряду формулювати та реа-

лізувати раціональну політику і правові акти, які сприяють розвитку приватного сектору;

- **верховенство права:** вимірює сприйняття чесних і відкритих правил в економіці, соціальному житті, незалежності судової гілки влади та поліції, захисту прав власності та виконання контрактів тощо;

- **боротьба з корупцією:** вимірює сприйняття міри, до якої публічна влада використовується задля отримання особистої вигоди, і включає корупцію в низах (*petty corruption*), корупцію у вищих ланках влади (*grand corruption*) і захоплення держави (*state capture*) [325].

В останній доповіді «Якість управління має значення VIII» (*Governance Matters VIII*) для обчислення значень індикаторів використовували 441 змінну, що включали і статистичні показники, і результати соціологічних опитувань, і експертні оцінки [226]. Під час дослідження *WGI* збирали та узагальнювали інформацію з 30 джерел даних щодо якості управління, які представляли думки та досвід громадян, підприємців, фахівців у державних, приватних, неурядових секторах у всьому світі.

WGI спирається на чотири різні типи джерел:

- опитування домогосподарств та фірм (9 джерел, включаючи Афробарометр, світове опитування Гелап, Звіт світової конкурентоздатності тощо);

- комерційні постачальники бізнес-інформації (4 джерела, включаючи Аналітичний підрозділ видавничої групи *Economist*, *Global Insight*, *Political Risk Services* тощо);

- неурядові організації (9 джерел, включаючи *Global Integrity*, Дім свободи, Репортери без кордонів тощо);

- організації державного сектору (8 джерел, включаючи оцінки *CPIA* Світового банку й регіональних банків, Перехідний звіт *EBRD*, базу даних інституційних профілів Міністерства фінансів Франції тощо) [325].

Усі дані *WGI* щодо сприйняття урядування ґрунтуються на різноманітних джерелах і організуються у 6 кластерів, які відповідають шести вимірам урядування. Для кожного з цих кластерів використовують статистичну методологію «Модель неспостережених компонентів», щоб зокрема: 1) стандартизувати дані з різних джерел у порівнювані одиниці; 2) вивести сукупний індикатор урядування як зважене середнє змінних джерел; 3) побудувати похибки, які відображають немінучі неточності під час вимірювання урядування [228].

Модель неспостережених компонентів (*Unobserved Components Model*) дає змогу з мінімальною дисперсією оцінити показники. У її

основі лежить припущення про те, що дані в основі індикаторів надають «сигнал» про якість державного управління з деяким «шумом», оскільки цю якість складно відстежити напряму [228]. Відповідно, як користувачі індивідуальних джерел інформації ми стикаємося з проблемою виокремлення інформаційного сигналу, спільного для всіх джерел інформації, які характеризують визначений вимір урядування; поєднання оптимальним чином численних наявних джерел інформації для отримання найкращого сигналу щодо якості урядування у країні.

У такому випадку якщо більша кількість джерел інформації по країні доступна і більш точним є кожне з джерел, то меншим є нормальне відхилення. Нормальні відхилення мають важливе значення для правильного трактування наших оцінок управління, вони також відображають неточність, властиву всім вимірюванням.

Спочатку всі середні значення отриманих індикаторів зводяться до нуля, а стандартні відхилення – до одиниці. Потім значення індикаторів за попередній період коригуються з урахуванням зміни кількості країн у дослідженні.

Підсумкові індикатори вимірюються в інтервальної шкалі і мають умовний стандартний нормальний розподіл. Таким чином, їх середнє значення дорівнює нулю, і в інтервал від $-2,56$ до $2,56$ потрапляє 99 % спостережень [325]. Подібну стандартизацію показників проводять щороку, тому в разі отримання нових даних перераховане середнє значення за попередні роки може вже не дорівнювати нулю.

Застосовуючи цю методологію, автори у 2010 р. дійшли таких висновків щодо якості урядування та контролю рівня корупції: за минуле десятиліття певні поліпшення відбулися за такими індикаторами, як верховенство права і право голосу й підзвітність, проте значна кількість країн пережила й помітне погіршення, а інші відчули короткотермінове покращення, яке згодом минуло, і оцінки країн не змінилися в той чи інший бік [226].

Деякі скандинавські країни довели, що високі стандарти урядування можуть бути досягнуті. Незважаючи на це, серйозні виклики урядуванню можуть існувати в кожному регіоні світу з будь-яким рівнем економічного розвитку. Останнє дослідження «Індикаторів ефективності державного урядування» свідчить, що індустриальні країни з вищим рівнем корупції мають вищі бюджетні дефіцити (рис. 2.5).

Крім того, дані щодо розвинених країн і країн, які розвиваються, демонструють, що ефективне управління може мати істотний позитивний вплив на розвиток. Натомість найбільш розвинені економіки не забезпечують найкращу якість урядування (рис. 2.6). Наприклад,

якщо взяти середнє за оцінками урядування для *G-20*, то 75 інших країн світу матимуть вищий середній рейтинг за індикатором верховенства права, а 86 країн стоятимуть вище за правом голосу та підзвітності, ніж *G-20*.

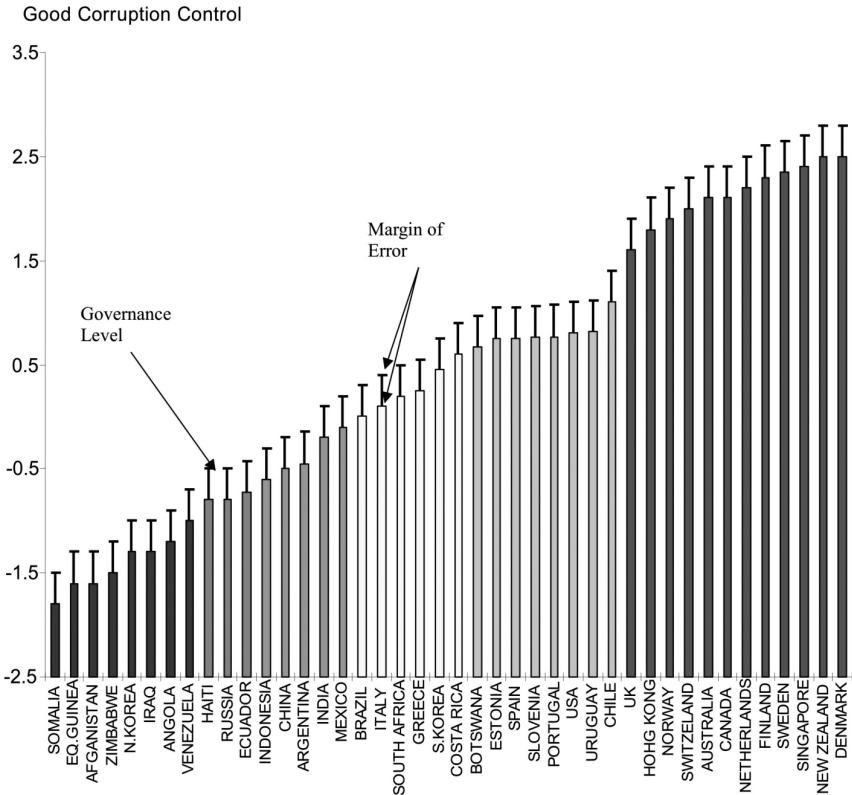

Рис. 2.5. Співвідношення між якістю урядування і контролем рівня корупції, *WGI*, 2009 р.

Добре урядування не перебуває у прямій залежності з рівнем багатства країни. Бути заможною країною не означає мати добре урядування, і навпаки. На практиці понад 30 країн з економікою, що розвивається, включаючи Словенію, Чилі, Ботсвану, Естонію, Уругвай, Чеську Республіку, Угорщину, Латвію, Литву, Словаччину, Мавританію, Польщу, Руанду та Коста-Ріку, показали вищі оцінки якості урядування, ніж індустріально розвинені країни, такі як Італія (оцінка 87 щодо контролю над корупцією) або Греція (оцінка 82).

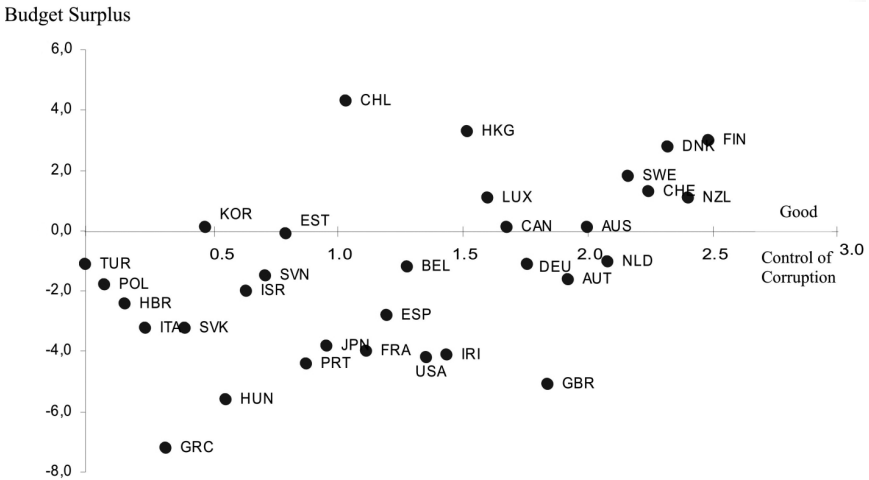

Рис. 2.6. Зв'язок бюджетних дефіцитів із рівнем корупції в індустріальних країнах

Використання даних WGI: крос-національні порівняння. Шість сукупних індикаторів представлені двома способами:

- у стандартних одиницях, які ранжуються приблизно від $-2,5$ до $2,5$;
- у відсотковій шкалі від 0 до 100, з вищими оцінками, які відповідають ліпшим здобуткам [325].

Основною особливістю WGI є те, що всі оцінки країн супроводжуються стандартними помилками. Ці стандартні помилки відображають кількість джерел, доступних у країні, і ступінь, наскільки ці джерела узгоджуються між собою (якщо більше джерел і вища узгодженість, то нижчі стандартні помилки). Завдяки стандартним помилкам ми бачимо, наскільки складно вимірювати урядування, використовуючи будь-які дані [325].

У дослідженні стандартні похибки показано у вигляді 90 % інтервалу надійності чи «межі похибки». Вони вказують на статистично вірогідний діапазон для урядування на основі наявних даних по країні. Якщо під час порівняння двох країн ці похибки перекриваються, то різницю між двома країнами не слід інтерпретувати як сигнал статистично значущої різниці.

Використання WGI: міжчасові порівняння. Зміни в урядуванні, які відбуваються щороку, складно виміряти, навіть маючи на руках будь-які дані, і зазвичай вони дуже незначні. Усвідомлюючи це, ко-

ристувачі результатів дослідження *WGI* у більшості випадків мають концентруватися не на короткотермінових змінах, а на довготривалих тенденціях.

Так само, як і з крос-національними порівняннями, під час порівняння оцінок урядування протягом тривалого часу мають ураховуватися межі похибки: якщо інтервали надійності для урядування по двох періодах перекриваються, то дані *WGI* не варто інтерпретувати як сигнал значущих змін в урядуванні. Проте впродовж тривалих періодів, таких як десятиліття, дані *WGI* дійсно показують важливі тенденції в урядуванні в низці країн.

Зміни протягом певного часу в оцінці однієї країни у *WGI* відображають комбінацію таких чинників: зміни у вихідних даних, додавання нових джерел даних для країни, які доступні тільки в більш пізньому періоді [325]. Для великих і статистично значущих змін, що проявляються впродовж тривалого періоду, зміни у вихідних даних є найбільш важливими із цих двох чинників. Для багатьох дрібних і часто незначних змін протягом більш коротких періодів поєднання усіх цих чинників сприяє зміні балів по країні.

Разом з іншими твердженнями, які побутують на Заході, вимірювання урядування вважають складним, зазначаючи, що всі виміри обов'язково є неточними і вимагають обережного тлумачення.

Постає дилема, чи можемо ми ґрунтовно проаналізувати явище політичної корупції за допомогою недорогих засобів вимірювання, відмінних від індексів, що залишаються чутливими до зміни рівня корупції в державі. Одним із можливих способів може бути зосередження більшої уваги не на вимірюванні як такому, а на встановленні співвідношення між корелятами. Н. Лоейза (1996) застосував схожий підхід до вивчення неформальних економік – запропоноване ним вимірювання кидало виклик порівняльному підходу до вивчення політичної корупції в багатьох відношеннях. Його робота висвітлювала дані щодо латиноамериканських країн на початку 1990-х років. Метою цього дослідження була перевірка варіантів впровадження моделі економіки та надання розмірів неформального сектору економіки в цих країнах. Вимірювання основних проблем, які опосередковано та безпосередньо викликані корупцією, поєднувалося з тими інституціями, які підтримують корупцію, – державні органи, які надають послуги низької якості, брак політичного змагання, відсутність відкритості економіки, інфляція та недостатнє забезпечення громадянських свобод і прав власності [250, с. 1–42]. Певним чином перегукується з дослідженням Н. Лоейза індекс умов виникнення корупції. У його основу закладалися такі чинники, як капіталоємність праці в головних аспектах економіки, індикатори бюджету [260, с. 11–14], статис-

тика щодо ефективності збирання податків, «переплати на «чорному» ринку» в іноземній валюті, напрями сталого розвитку тощо. На користь гнучкості цих двох індексів свідчить те, що обидва індекси ґрунтуються на моделі «недосліджених компонентів»; обидва можуть бути змодельовані під кореляти різних форм корупції. Фокусування на окремих країнах чи регіонах протягом певного періоду зменшить ризик викривлень, спричинених наявністю різних даних у різних країнах [203, с. 880].

Невирішеною як під час застосування *CPI*, так і інших вимірювань залишилася проблема звітування за результатами. З-поміж «страхів», які переслідують дослідників, виокремлюють такі: яким має бути розмір звіту; неспівмірність очікувань із результатами; необхідність оприлюднення результатів та наслідки цього – чи не створить це в ширших колах ілюзію, що нічого не змінилося. З іншого боку, якщо вимірювання дійсно підтверджують «наявність» зростання рівня корупції в короткотерміновій перспективі, це, своєю чергою, зумовлює формування твердої впевненості, що зміни в суспільстві щодо боротьби з корупцією є більш ґрунтовними, цінними та створюють враження, що антикорупційні агентства працюють під ретельним наглядом преси та політиків і їм можна довіряти, а це є головним для роботи таких інститутів [203, с. 881].

Другою проблемою застосування різних методик оцінювання/вимірювання корупції є відсутність потреби, провал, плутанина пояснень у дебатах щодо корупції, загалом представлених прірвою між «теорією» та «практикою». Ці два напрями поступово еволюціонують, проте мають глибоке коріння, що відображає світогляди й інтереси, під впливом яких формувалися «вимірювання першого покоління» та практика їх використання. Зазвичай широка порівняльна робота, спрямована на розроблення розвиваючих концептуальних структур та розлогих пояснень, підпадає під поняття «вимірювання першого покоління», тоді як статистичні та реформоорієнтовані підходи, що визначають «новий консенсус», поєднуючи в собі попередні, становлять «вимірювання другого покоління». Дослідження та реформи далекі один від одного; це переважно проявляється у твердженні, що порівняльне дослідження не відповідає вимогам реалій або є перешкодою на шляху до «практичного» розуміння корупції [203, с. 881].

Оцінки рівня корупції в різних сферах суспільного життя в тій чи іншій країні та дослідження причин її виникнення, проведені Світовим банком, мають своїм підґрунтям державне регулювання економіки. Зокрема, дослідники Світового банку Г. Бродман та Ф. Реканатіні [141] для оцінювання використовували відмінні показники для різних аспектів ринкових інститутів у країнах із перехідною економі-

кою, враховуючи й інші чинники, які потенційно можуть впливати на корупцію. Встановивши, що в низці країн із перехідною економікою існує систематичний зв'язок між інституційними показниками та показниками корупції, автори зосередили свою увагу на таких параметрах, як розміри бар'єрів для входження на ринок нових компаній, ефективність правової системи, ефективність конкурентоспроможності послуг, які надаються інфраструктурними монополіями. У результаті розвинена система ринкових інститутів зменшує можливості для пошуку ренти, що, своєю чергою, зменшує стимули для корупції. При цьому однаково важливими є розроблення та практична реалізація заходів. Іншими словами, недостатньо просто прийняти якісні закони, якщо не буде забезпечено їх дотримання, підкреслюється важливість таких політичних чинників, як довіра до уряду та обов'язкова реалізація проголошених ним реформ, ступінь «закупівлі» державних органів суб'єктами, діяльність яких або регулюється, або контролюється цими органами, а також політична влада структур, які переслідують власні інтереси [141]. Не існує чистого виду політичної корупції, який був би однаковим в усіх контекстах, забезпечуючи базу для вимірювання та порівняння. Політична корупція не вимірюється без оцінювання природного середовища, у якому вона перебігає [260, с. 55]. Очевидно, що з розвитком демократії зростає й рівень політичної корупції – як наслідок певного сприятливого середовища. Оцінювання корупції в певній країні залежить від глибини, рівня укорінення, обсягів цього явища.

Дослідник А. Шайо розробив три показники для вимірювання рівня корупції: «Скільки разів Вам пропонували хабара минулого місяця; скільки разів Вам пропонували дарунки минулого місяця; скільки разів Вам погрожували минулого місяця?» [119, с. 97]. Перший показник в опитуванні є найбільш відвертим, тому, найімовірніше, на думку дослідника, він даватиме найнижчу оцінку рівня корупції. Другий показник пропонує державному службовцеві м'якший варіант корупції, оскільки відомості про недорогі подарунки легше надавати. Третій показник відображає поведінку, протилежну корупції, коли правопорушник намагається залякати державного службовця.

Для дослідження поширення корупції серед її потенційних суб'єктів (високопоставлених держслужбовців) М. Васерелій [317, с. 94] вивела безпосередній показник, який не становить загрози для респондента, а тому ближчий до істини (хоча не має обмежень у часі та частоті, що робить цей показник розпливчастим для вироблення кількісних оцінок). Респондентам ставили запитання: «Чи пропонували Вам хабара?»; 31 % працівників судів, 42 % працівників міністерств, 47 % керівників контрольно-інспекційних служб та 54 % мілі-

ційних начальників, а також 60 % високопоставлених держслужбовців заявили, що їм давали хабара.

Головна проблема підходу до оцінювання політичної корупції за показниками полягає в заниженій оцінці «фактичного рівня» корупції, і цього не уникнути. Понад те, величина цього заниження невідома, як невідома і структурна похибка, зумовлена тим, що за означенням аналізують тільки штучно відібрану частку загальної сукупності корупційних угод. Ці проблеми неможливо подолати, оскільки їх корені – в неподільних особливостях самого підходу оцінювання за показниками. На захист цього підходу виступають дослідники С. Коткін та А. Шайо, стверджуючи, що навіть якщо метод оцінювання корупції за показниками поганий, то метод оцінювання сприйняття корупції – ще гірший. Недоліками останнього вважають надто складне поняття політичної корупції, його політичну чутливість і залежність від маніпуляцій у ЗМІ та політиків, культурні особливості; крім того, відбувається викривлення сприйняття корупції в бік заниження оцінок через національну гордість або завищення оцінок через конформізм [119, с. 91].

Оригінальне вирішення проблеми оцінювання політичної корупції знайшов Д. Най, запропонувавши застосувати **метод аналізу вигід та витрат**. В основі цієї методики лежить гіпотеза про те, що політична корупція властива всім урядам. Найефективніше діятиме цей інструментарій у країнах, що розвиваються, оскільки там особиста шкода може бути суспільною вигодою, а корупція – позитивним стимулюючим чинником економічного розвитку. Як приклад наводять країни Латинської Америки та Росію [273, с. 211]. Група дослідників – Д. Кауфман, П. Сігельбаум [227, с. 419–459], Л. Манзеті [253, с. 314], Д. Неліс, С. Кікен [271, с. 659–672] – зійшлися на думці, що витрати країн, де немає прозорості, є витратами, які безпосередньо впливають на політичну корупцію. Оптимальний розмір корупції не дорівнюватиме нулю, навіть якщо прибутки, одержані хабародавцями, вважатимуться незначними. Після підрахунку вартості запобіжних заходів, витрат через корупцію, слід дотримуватися того, щоб граничні вигоди від запобіжних заходів відповідали граничним витратам на стримування корупції [131, с. 157]. Стимування злочинної поведінки залежить від імовірності виявлення та покарання, стягнень правової системи, а ще більше від моральних витрат, таких як втрата репутації чи викриття [2, с. 149–166]. Додатково метод вигід і витрат може слугувати для оцінювання ефективності політичних курсів, державних програм.

З-поміж великих системних досліджень корупції останніх років варто назвати загальнонаціональне дослідження 2007 р. «**Стан корупції в Україні**», яке проводилося за сприяння Агентства США з міжнародного розвитку (*USAID*) та Київського міжнародного інсти-

туту соціології. Це дослідження заслуговує на увагу, оскільки в ньому використовується опитування на основі особистих інтерв'ю та багатоступеневої ймовірнісної вибірки з вибіркою за групами на останньому етапі. Анкета містила розділи щодо ставлення громадян до проблеми корупції, досвіду зіткнення з корупцією, оцінки антикорупційних заходів і бажання долучитися до антикорупційної діяльності. Запозичили та послуговувалися методологією Індексу сприйняття корупції *Transparency International* та Індексу зіткнення з корупцією. Індекс сприйняття корупції було обчислено на основі відповідей респондентів на запитання про те, наскільки, на їхню думку, корупція поширена у владних структурах України та серед державних службовців. Більшість респондентів вважали, що корупція поширена у 20 різних функціях і секторах, від цього залежало середнє значення *CPI*. Відповідно 100 – найбільше сприйняття корупції, 0 – найменше. Середнє значення *CPI* в Україні згідно з цим дослідженням становило 33, тобто респонденти дотримувалися думки, що корупція характерна приблизно для третини функцій та секторів держави [110, с. 16]. На основі результатів опитування було обчислено два індекси, які підсумовують досвід зіткнення українців із корупцією. На підставі відповідей про реальний досвід корупції у 17 різних секторах та інституціях було розроблено два індекси. Перший – це Індекс досвіду зіткнення з корупцією на вимогу, який слугує для оцінювання кількості хабарів, яких вимагали державні посадові особи. Другий – Індекс досвіду зіткнення з «добровільною» корупцією, який сприяв оцінці загального обсягу хабарів, запропонованих респондентом [110, с. 21], навіть якщо держслужбовці про нього не просили. Обидва індекси обраховувалися за схемою, де 100 – найбільший досвід, а 0 – найменший. Учені виявили цікаву закономірність, що вимагання хабара зустрічається удвічі частіше, ніж добровільні хабарі.

Заслужують на увагу науковців і окремі дослідження, присвячені вимірюванню/оцінюванню електоральної політичної корупції, особливо аспект фінансування виборчих кампаній. Найчастіше таке вимірювання набуває вигляду моніторингу з подальшим виробленням рекомендацій або законодавчих ініціатив. Це питання вивчали національні представництва *Transparency International* Словенії, Вірменії, Лівану, Грузії, Росії тощо.

Варто зазначити, що в цій роботі ми навмисно зовсім поверхнево розглядаємо питання політичної корупції під час виборів, оскільки ця форма політичної корупції є величезним відгалуженням теорії корупції і вимагає проведення окремого ґрунтовного дослідження. Деякі науковці взагалі ставлять під сумнів, що зловживання під час виборчих кампаній варто відносити до політичної корупції. Основ-

ну увагу в цьому дослідженні ми зосереджуємо на більш системних причинах і наслідках політичної корупції, стабільних типах і формах. Відповідно корупцію під час виборчої кампанії (електоральну корупцію) ми вважаємо одним із типів політичної корупції, який перебігає в тимчасовому нестійкому хаотичному середовищі і зникає відразу по закінченні виборів.

Не існує єдиної моделі для забезпечення ефективного нагляду за виконанням правил фінансування політичних партій та виборчих кампаній [262, с. 69]. Наприклад, у державах – членах *GRECO* існують різні підходи до моніторингу, які варіюють залежно від різного рівня незалежності від уряду чи політичних акторів. Кожен має свої переваги й недоліки, однак ефективний контроль тісно пов'язаний із загальним рівнем прозорості політичного фінансування.

У Західній Європі серйозні скандали навколо фінансування передвиборчих кампаній сколихнули політичні устрої у Франції, Іспанії, Бельгії, Німеччині тощо, що лише закріпило недовіру до політиків і враження, що корупція постійно невпинно зростає. Проблеми з фінансуванням виборчих кампаній варіюють залежно від впливу приватних донорів або посадових осіб на експропріювання державних ресурсів з метою надання переваги певним кандидатам або партіям, що завдає шкоди не лише виборчому процесу, а й демократії загалом. Законодавство, яке покликане забезпечити поле для виборчої кампанії і регулювання фінансування передвиборчої кампанії, часто не в змозі стримати корупцію. Адекватне розміщення і регулювання виборчих коштів є необхідними передумовами для контролю над електоральною політичною корупцією [262, с. 13]. У багатьох державах правові процедури контролю над виборчими фінансами пронизані лазівками і супроводжуються слабкими механізмами примусу.

Моніторинг є однією з основних технік досягнення прозорості державного механізму, відповідальності, розкриття прихованих корупційних практик. Фактично моніторинг є систематичним та об'єктивним спостереженням і документуванням особливого процесу протягом певного часу. Це насамперед інструмент діагностики, який вловлює, як системи працюють на практиці і водночас як вони спроектовані для того, щоб функціонувати в заданих регуляторних межах [262, с. 11–12]. Протягом двох останніх десятиліть моніторинг використовувався переважно активістами у сфері захисту прав людини й навколишнього середовища для відстеження порушень міжнародних стандартів і національного законодавства.

Згідно з рекомендаціями ПАРЄ 2000 р. «фінансові ресурси, вкладені у передвиборчу кампанію, можуть бути такими ж впливовими, як програми чи кандидати у визначенні електоральної поведінки

(і відповідно результатів виборів)». «Громадяни демонструють дедалі більшу занепокоєність корупцією, пов'язану із втратою політичними партіями незалежності і частотою впливу на політичні рішення через фінансове заохочення», доповнює Рекомендація ПАРС 2001 р. [262, с. 29]. Як продовження розмов на цю тему і внаслідок зростання занепокоєння громадськості Комітетом Міністрів Ради Європи у 2003 р. ухвалено Рекомендацію про загальні правила проти корупції під час фінансування політичних партій та виборчих кампаній [255, с. 67–68]. У ст. 14 цієї Рекомендації йдеться про те, що «держави повинні забезпечувати незалежний моніторинг фінансування політичних партій та виборчих кампаній... і незалежний моніторинг має включати контроль за рахунками політичних партій і витрат, які несуть партії під час виборчих кампаній, включаючи представлення себе і друковану продукцію».

Існує безліч акторів, які уповноважені проводити моніторинг, і в кожному випадку це залежить від практики, яка впроваджена в країні. Так, це можуть бути державні органи влади, парламент, судова гілка влади і міжнародні й неурядові організації.

У країнах з переважно державним фінансуванням політичних партій і виборів за функцію моніторингу відповідає Міністерство фінансів, Міністерство внутрішніх справ або подібне міністерство. У цих випадках моніторинг зазвичай концентрується на звітуванні щодо витрат державних коштів і не має повної незалежності від уряду. Органи аудиту і податкової служби здебільшого здійснюють свою роботу об'єктивно та автономно і мають досвід моніторингу виконання відповідно до законодавчих приписів [197, с. 69]. Часто за такого підходу моніторингові органи залежать від міністра, який може бути призначений на посаду партією влади і відчувати до неї певну лояльність. За таких умов моніторинговий механізм не є повністю незалежним та ефективним.

Деякі держави звернулися до практики покладення наглядової функції на парламент. Виборче законодавство може вимагати, з-поміж іншого, представлення огляду стану виборчих рахунків у парламенті. Законодавці, покликані представляти волю виборців, володітимуть вищим ступенем незалежності порівняно з державними органами [197, с. 70]. Хоча, з іншого боку, парламентарі перебувають у конфлікті інтересів самі до себе, здійснюючи такий моніторинг. Відповідно, можна сказати, що у них немає мотивації для проведення моніторингу, навіть у представників опозиційних партій.

Світовою практикою є визнання судів важливою частиною незалежного моніторингу політичного фінансування. Суд може розглянути питання партійного та виборчого фінансування й оцінити його

відповідність виборчому законодавству. Ефективно функціонуюча судова система гарантує справедливе і рівне дотримання закону. Для задоволення цих цілей використовують суд аудиторів чи електоральний суд [197, с. 69]. У системі загальної судової юрисдикції деяких країн, де відсутні спеціальні судові інстанції для розгляду позовів щодо фінансування партій під час виборчих кампаній, розгляд таких позовів може бути розтягненим у часі й ускладненим через велике судове навантаження. На противагу цьому суди аудиторів у деяких країнах наділені повноваженнями проводити розслідування, мають ресурси і спеціалізацію, потенціал ефективно контролювати політичне фінансування.

В останні роки багато країн – членів *GRECO* здійснили кроки щодо передачі контролю за фінансуванням партій і кандидатів під час виборів постійному незалежному органу. Найпоширенішою формою є створення комісії, яка перебирає на себе широкі функції керівництва виборчим процесом, наприклад реєстрацію політичних партій/кандидатів, інформування виборців, планування й адміністрування виборів. Незалежність у цьому випадку досягається за рахунок працівників, які не є членами партій, прямим фінансуванням з державного бюджету, відсутністю зв'язків з іншими державними органами чи звітування перед конкретним міністром, високою автономністю бюджету, часто з дотриманням вимог високої прозорості та звітування. Інколи функції моніторингу політичного фінансування перебирають на себе антикорупційні органи [197, с. 71]. Незалежний моніторинг вимагає уникнення політичного впливу. Натомість органи щодо протидії корупції можуть бути чутливими до змін політичного курсу у разі ротації урядів. Додаткова законодавча вимога до політичних партій, щоб їхні рахунки перевірялися незалежними аудиторами, є також цінним компонентом наглядової системи для зміцнення фінансової дисципліни і зменшення можливостей для корупції.

Варто зауважити, що не всі держави рухаються шляхом зазначених вище підходів. Деякі підкоряються власним культурним та історичним традиціям, у них прийнято вважати, що політичні партії є приватними установами, відмежованими від держави та контролю, і що особи мають фундаментальне право на непоширення власних політичних уподобань, включаючи приватність внесків [197, с. 70]. Таке часто зустрічається у країнах із давніми традиціями прозорості та підзвітності в державному управлінні, але без чіткої регуляторної системи щодо політичних партій і кандидатів на виборах.

На сьогодні виокремлюють такі види моніторингу [262, с. 13]:

- розкриття корупції чи потенційних корупційних ризиків;
- просування відкритості;
- оцінювання дієвості регуляторного законодавства.

Загальною метою будь-якого моніторингу фінансування виборчих кампаній, особливо зовнішнього, є зміцнення середовища, у якому корупція не зможе переважати, а її виникнення буде максимально ускладнене. Звідси випливають три завдання моніторингу:

- визначення недоліків чинного законодавства, яким встановлюються правила фінансування виборчої кампанії та перевірка впровадження цих норм;
- пошук доказів існування корупції;
- просування доброчесності [262].

Моніторинг доходів. Вимоги до розкриття джерел фінансування є необхідною умовою для ефективності моніторингової кампанії. Суворі правила щодо розкриття джерел фінансування, наприклад у США сприяють проведенню ретельного моніторингу, хоча моніторинг можливий там, де існують будь-які правила фінансування виборчих кампаній.

Є два підходи до моніторингу доходів гравців виборчої кампанії. Перший ґрунтується на тому, щоб перевірити достовірність декларацій про доходи через перевірку внесків індивідуальних донорів. Там, де партії та кандидати зобов'язані розкривати, хто є їх донорами, моніторингові організації можуть перевірити, чи донори дійсно існують. Іншим підходом є моніторинг політичних рішень уже обраних партій чи кандидатів на предмет задоволення потреб донорів. Це передбачає не лише розкриття індивідуальних донорів, а й надання доступу до інформації щодо відповідних подальших рішень, які можуть принести вигоду цим донорам (наприклад, база даних переможців державних закупівель) [262, с. 29]. На нашу думку, залежно від того, відповідно до яких критеріїв оцінюються політичні рішення, цей вид моніторингу може мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. У межах моніторингу доходів інтерв'ю є корисними для отримання інформації щодо доходів і донорів, хоча вони й не часто доповнюють інші основні моніторингові підходи.

Моніторинг витрат. Моніторинг витрат може допомогти зменшити корупцію трьома способами. Перший – коли партії та кандидати зобов'язуються розкривати весь дохід, але без індивідуальних внесків, основні категорії витрат кампанії можуть бути відстежені завдяки точності декларацій про доходи партій. Якщо моніторинг показує, що витрати значно перевищують задекларований дохід, це пряма ознака того, що партія приховує доходи або неправильно про них звітує [262, с. 31]. Другий підхід до моніторингу витрат пропонує розкривати пряму наявність корупції чи вказувати на корупційні практики. Наприклад, моніторинг витрат може вказати на фінансування третьою стороною виборчих послуг, які партія може викорис-

товувати для обходу обмежень за доходами і видатками. Такі витрати не відображаються в партійних видаткових звітах. Ця практика може не порушувати існуючих правових норм, проте відповідно до світової практики вартість отриманих послуг має декларуватися як виборча дотація. Третій підхід до моніторингу витрат аналізує інформацію для регуляторів зі створення правової бази та єдиного поля гри [262, с. 31]. Відсутність обмежень щодо обсягу витрат виборчої кампанії партії або кандидата спричинятиме зростання обсягу витрат, що, своєю чергою, призведе до зростання корупції задля забезпечення всіх потреб виборчої кампанії. Утім, невиправдано низькі обмеження на витрати мотивуватимуть партії та кандидатів повністю оминати законодавство.

Моніторинг витрат і доходів. У разі коли будь-які витрати виборчої кампанії мають бути підкріплені доходами, певні види діяльності кампанії можуть бути розтлумачені як дохід чи витрати і відстежуватися відповідно до моніторингової стратегії. Наприклад, на виборах у Румунії 2000 р. тютюнові компанії купили ефірний час для розміщення політичної реклами кандидатів. Витрати під час виборчої кампанії, здійснені третьою стороною на благо партії або кандидата, є одночасно формою і витрат, і доходів кампанії, і можуть бути використані і для аналізу, і для звітності [262, с. 32]. Подібне відбувається і якщо кандидати чи партії, використовуючи адміністративний ресурс для цілей виборчої кампанії, несуть витрати, але одночасно й отримують доходи за рахунок державної скарбниці.

Перед початком моніторингової кампанії ставлять низку запитань, а саме: що має бути об'єктом моніторингу, якими є взаємозалежність і взаємовплив між ним і місцевими умовами; що кваліфікувати як корупційну поведінку [262, с. 32]. Наприклад, один із методів боротьби зі зловживаннями під час фінансування виборчих кампаній – повністю заборонити фінансування політичних партій приватними донорами. Так, у Швеції політичні партії під час виборів фінансуються лише з державного бюджету. Незважаючи на те, що такі дії можуть виправдати себе, вони можуть вважатися порушенням основоположних прав громадян. Натомість у США право робити пожертви на виборчі кампанії партій чи кандидатів є основним аспектом політичної участі і свободи на вільне вираження своїх поглядів та переконань.

Звернемо увагу на елементи, від яких залежить здійснення незалежного моніторингу. Насамперед ефективність механізмів контролю залежатиме від кількості взаємопов'язаних елементів. Неупередженість має першочергове значення. Орган, уповноважений здійснювати нагляд за фінансуванням політичної партії і виборчих кампаній, має бути обезпечений від політичного впливу з метою підтримки суспіль-

ної довіри до себе і власної надійності. Це може бути досягнуто способом деполітизації органа, за якої чиновники не мають прямої політичної приналежності. В інших випадках було надано перевагу створенню багатопартійної структури управління, за якої жодна партія не могла б домінувати над іншими. Рішення ухвалюються на основі консенсусу.

Ефективний моніторинг вимагає чіткого мандату на своє проведення від держави. У деяких країнах функція контролю за політичним фінансуванням не визнається державними і недержавними акторами (наприклад, політичними партіями) через слабе законодавство або його різні юридичні тлумачення. В інших випадках за мандати на здійснення моніторингу змагаються, таким чином, жодна організація не може претендувати на провідну роль у моніторингу фінансування політичних партій і кандидатів. Згідно зі світовою практикою найбільш ефективними системами моніторингу є ті, де одне агентство має повний мандат на перевірку всіх аспектів політичного фінансування. Моніторинг перебігу коштів на рахунках політичної партії за рік надасть лише поверхневе бачення ситуації навколо політичного фінансування суб'єкта виборчого процесу. Виявлення корупції вимагає більш всеосяжного наглядового механізму, включаючи контроль над пожертвами, доходи і витрати виборчих кампаній партій і кандидатів, так само, як і аналіз організацій і «третьох осіб», пов'язаних з кандидатом або партією.

Повний мандат може бути застосований на практиці, у разі якщо контролюючим органам надали достатньо повноважень і ресурсів. Ці повноваження можуть включати можливість вимагати від політичних партій і кандидатів надати додаткову інформацію, мати доступ до інформації банків, медіа-компаній, податкових адміністрацій тощо, здійснювати повний аудит/розслідування, а також розробляти обов'язкові регуляторні акти. Водночас у контролюючих органах мають бути ефективні і гнучкі процедури та санкції для самоконтролю, якщо необхідно – навіть процедури передачі справ до органів прокуратури й суду.

Однією з причин неефективного моніторингу є відсутність фінансових і кадрових ресурсів, незалежно від того, чи моніторинг проводиться виборчою комісією, аудиторською компанією, агентством із боротьби з корупцією, парламентським комітетом або урядовим відомством. До всіх цих органів ставляться однакові вимоги мати достатню кількість персоналу, який володіє навичками і досвідом для проведення перевірок на відповідність чинному законодавству, ідентифікувати ризики й доповідати про результати, хоча регулювання фінансування виборчої кампанії, особливо фактичних витрат, є особливо дорогою і трудомісткою частиною процесу моніторингу.

Тоді як деякі країни поклали функцію моніторингу на постійно діючі державні органи, інші надають перевагу неофіційним домовленостям, згідно з якими декілька чиновників лише на період виборів здійснюють перевірки на відповідність. Показово, що ефективний моніторинг залежить від стабільного, прогнозованого фінансування, процедур і достатньої бюджетної автономії, яка б дозволила планування роботи і гнучке використання людських та інших ресурсів.

На українських теренах, незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених цій проблемі, дослідження з тематики політичної корупції почали проводити лише останнім часом. Вартим уваги експериментом стала адвокаті-кампанія, запозичена українськими громадськими активістами з руху «Чесно» у румунських колег. Кампанія проводилася під час парламентських виборів в Україні 2012 р. і була спробою надати зріз як політичної корупції останніх років у діючому парламенті, так і електоральної корупції. У Румунії перед виборами 2004 р. діяла моніторингова кампанія «Чистий парламент», завдяки якій громадські організації домоглися вилучення зі списків політичних партій 98 кандидатів із сумнівною репутацією. Принцип кампанії – отримати суспільну вигоду від політичної боротьби [70]. Під громадську перевірку потрапила як пост-комуністична соціал-демократична партія Румунії, яка на той час була при владі вже дев'ять років, так і опозиційні партії. Було створено коаліцію з неурядових організацій, профспілок і студентів та спільно вироблено критерії доброчесності:

- чи не служив кандидат агентом спецслужб у комуністичні часи;
- чи не був задіяний у корупційних схемах;
- чи просував когось зі своїх родичів або знайомих на державні посади;
- чи має він або його родичі бізнес, який може створити конфлікт інтересів на державній посаді;
- чи має доходи, не враховані в податковій декларації, чи змінював кандидат членство в партіях і фракціях понад двічі [70].

Румунський парламент нараховує 467 місць в обох палатах. Для того щоб перевірити біографію кожного за цими критеріями, громадські активісти запросили до співпраці пресу. Двоє журналістів проводили дослідження незалежно один від одного щодо одного кандидата, зібрані матеріали перевіряли і потім йшли з ними до офісів усіх партій. Там представляли критерії та пропонували кандидатам, які не відповідали критеріям, відмовитися від балотування. Таким чином, зі списків вилучили 98 кандидатів – половину з них становили ті, кого «забракували» громадські активісти. Загальний список опублікували у пресі. Імена і прізвища тих, кого партії не захотіли вилучити,

написали на листівках, які роздали людям на кожній виборчій дільниці. Листівку також розмістили в Інтернеті.

Коли ми говоримо про методики вивчення політичної корупції, варто звернутися до досвіду громадського руху «Чесно». Рух утворився у 2011 р. під час акції «Фільтруємо парламент за 24 години» – рівно за рік до чергових парламентських виборів в Україні [24].

Перший етап кампанії – дослідження списків народних депутатів Верховної Ради VI скликання – виконали 10 активістів Комітету виборців України спільно з волонтерами [24]. На цьому етапі було проведено регіональні презентації руху й методики оцінювання доброчесності, здійснено аналіз 450 народних депутатів на відповідність критеріям. Результатом дослідження став «барометр доброчесності» кандидатів – ЧЕСНОметр. Цей етап закінчився в липні 2012 р.

Другий етап «Фільтруй Раду!» розпочався одночасно з офіційним стартом виборчої кампанії в Україні наприкінці липня 2012 р. Аналітична команда «Чесно» спільно з журналістами проводила аналіз 2500 кандидатів у народні депутати за партійними списками та в мажоритарних округах [24]. Під час другого етапу перевіряли кандидатів, які не працювали в цьому парламенті, вилучили деякі критерії, такі як особисте голосування та робота в комітетах, а також змінили наповнення критерію «причетність до корупційних дій». За результатами перевірки рух «Чесно» виявив понад 900 недоброчесних кандидатів у народні депутати і публічно вимагав від політичних сил не допустити їх до участі у виборах. На теперішньому етапі активісти руху продовжують моніторинг діяльності парламентарів сьомого скликання ВРУ, адже до парламенту потрапив 331 «порушник» критеріїв «Чесно».

Щодо методологічного складника, то дослідники Руху розробили шість критеріїв доброчесності, яким мають відповідати чинні та майбутні народні депутати України, а саме [79]:

- відсутність фактів порушень прав і свобод людини;
- незмінність політичної позиції відповідно до волевиявлення виборців;
- непричетність до корупційних дій;
- прозорість задекларованих доходів і майна та їх відповідність способу життя;
- особисте голосування в парламенті;
- участь у засіданнях парламенту й роботі комітетів.

Перший критерій **«Відсутність фактів порушень прав і свобод людини»** оцінювався за наявністю або відсутністю інформації про такі дії кандидата [79]:

- «ініціювання (організацію) кандидатом порушень прав і свобод людини: надання усних чи письмових вказівок, доручень, внесення

запитів, організація політично вмотивованого чи з інших аналогічних мотивів кримінального переслідування, організація фальсифікацій під час виборів та інші подібні дії;

- безпосередню участь у таких порушеннях: завдання тілесних ушкоджень, застосування тортур та інших заборонених методів дізнання чи слідства, створення загрози життю та здоров'ю людини, незаконна видача шукачів політичного притулку іншій державі, не надання інформації на інформаційний запит, перешкоджання журналістській діяльності, заклики до чи безпосередня участь у обмеженні прав громадян за ознакою статі, національності тощо;

- участь в ухваленні рішень, спрямованих на обмеження свободи мирних зібрань, невжиття заходів щодо їх припинення чи розкриття: відмова в порушенні кримінальних справ, необґрунтоване закриття справ, непритягнення винних до відповідальності;

- внесення на розгляд Верховної Ради України законопроекту, прийняття якого, згідно з висновками правозахисних організацій, може призвести до порушення прав і свобод людини».

Джерелами інформації про факти порушень прав і свобод людини були: звіти міжнародних організацій та повідомлення органів влади іноземних держав (звіти Офісу Верховного Комісара ООН із прав людини, висновки комітетів ООН, звіти Державного департаменту США тощо); звіти міжнародних правозахисних організацій та вітчизняних правозахисних організацій; щорічні та спеціальні доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; інформація ЗМІ та інформаційних агентств; рішення органів влади.

Під час оцінювання критерію **«Незмінність політичної позиції відповідно до волевиявлення виборців»** [79] перевірялася така інформація щодо кандидата:

- «вихід чи виключення з фракції партії чи блоку, від якої (якого) депутат був обраний до Верховної Ради чи місцевої ради;

- підписання народним депутатом, який входить до складу опозиційної фракції, Угоди про створення Коаліції депутатських фракцій «Стабільність і реформи» у Верховній Раді VI скликання;

- голосування народним депутатом, який входить до складу опозиційної фракції, однаково з парламентською більшістю у понад 50 % випадків;

- для депутатів місцевої ради – входження до складу провладної депутатської групи, якщо особа була обрана від опозиційної політичної сили».

Якщо особу було обрано народним депутатом декількох скликань, аналіз незмінності її політичної позиції здійснювався лише в парламенті того скликання, у якому вона брала участь востаннє.

Джерелами інформації про народних депутатів були відомості на веб-сайті парламенту про переходи депутата по фракціях, здійснені з моменту набуття ним повноважень. Для дослідження діяльності депутатів місцевих рад використовують, зокрема, інтернет-ресурс Центральної виборчої комісії з інформацією про місцеві вибори 2010 р. Зібрані дані порівнюються з інформацією про входження депутатів місцевих рад у фракції (групи), яка наявна на більшості сайтів рад.

Критерій **«Непричетність до корупційних дій»** є найбільш комплексним і вимагає залучення різнотипових джерел. Автори дослідження включили до критерію такі складники: використання адміністративного ресурсу, підкуп виборців, інше (зловживання/розкрадання ресурсів/призначення на посаду) [79].

Для збору даних було використано лише відкриті джерела: біографічні відомості про кандидата (в частині трудової діяльності) на сайті ЦВК чи інших органів влади; запити про надання витягів про юридичних осіб з ЄДРПОУ; журналістські розслідування, підтверджена фактами інформація у ЗМІ; відомості веб-порталу державних закупівель.

Кандидат вважався таким, який зловживає адміністративним ресурсом, якщо здійснював або здійснювалися на його користь:

- «тиск на працівників бюджетних установ з метою спонукання їх до голосування чи агітації на підтримку кандидата чи певної політичної партії; залучення підлеглих службовців до здійснення агітації (як до початку виборчого процесу, так і після); використання для здійснення агітації службового транспорту, засобів зв'язку тощо;

- позитивні (без критичних коментарів, викладу альтернативних думок тощо) оцінки діяльності кандидата, який обіймає посаду в органах влади, в державних чи комунальних ЗМІ, на які цей кандидат має можливість впливу;

- підтримка певних кандидатів чи партій – як фінансово-матеріальна, так і «моральна», наприклад, у вигляді публічних схвальних оцінок діяльності кандидата з боку представників органів влади під час нарад, публічних заходів, що можуть спонукати виборців голосувати за кандидата».

Непрямим підкупом виборців дослідники вважали дії, передбачені Законом «Про вибори народних депутатів України» (п. 2 ч. 2 ст. 61 Закону «Про вибори народних депутатів України»). Додатково до переліку непрямого підкупу було включено підписання «соціальних угод» із виборцями; виділення чи лобіювання виділення коштів для певного округу для будівництва об'єктів інфраструктури [79]. Щодо прямого підкупу за основу бралася ст. 157 Кримінального кодексу України (наприклад, надання винагороди за голосування за кандида-

та в день голосування, підкуп члена виборчої комісії чи спостерігача та інші подібні дії).

Деяко нечітким і неструктурованим є перелік інших видів корупційних дій, щодо яких перевіряється кандидат: зловживання із земельними ресурсами; під час тендерних процедур; розкрадання державного чи комунального майна, його нецільове використання; призначення на посаду (просування по службі) не на підставі особистих якостей, а через родинні чи інші особисті зв'язки; перевищення норм витрат на транспортні перевезення [79]. Незрозумілими залишаються і критерії їх оцінки та збору щодо них інформації.

Одним із критеріїв, який було найлегше відстежити, був критерій **«Прозорість задекларованих доходів та майна і їх відповідність способу життя»** [79], хоча з обраною стратегією аналізу можна легко не погодитися. Прозорість доходів кандидатів оцінювали з огляду на:

- відмову оприлюднити або надати на звернення декларацію про доходи і майно (для народних депутатів до моменту реєстрації їх кандидатами);
- невідповідність задекларованих доходів і майна стилю життя, який веде особа».

Використовувалися такі джерела інформації: декларації кандидатів за 2011 р., декларації за попередні роки, якщо вони доступні, факти невідповідності доходів посадовців (як на центральному, так і на місцевому рівнях) їхнім витратам та майну, яким вони користуються, що оприлюднювалися в мережі Інтернет чи ЗМІ.

Оцінювання критерію **«Особисте голосування в парламенті»** є, на нашу думку, деяко суб'єктивним, оскільки глобальний висновок щодо порушення кандидатом критерію встановлюється, якщо наявне принаймні одне порушення [79]. Для встановлення порушення можуть використовуватися трансляції пленарних засідань, відеозаписи парламентських засідань у мережі Інтернет, програми теленовін, повідомлення у ЗМІ та заяви окремих депутатів, порівняння результатів голосувань з даними письмової реєстрації в залі. На останньому етапі перевірки депутати, щодо яких не знайдено інформації про неособисте голосування, опитуються для з'ясування того, чи порушували вони колись вимогу особистого голосування. Зізнання в порушенні зраховується як невідповідність критерію.

Критерій **«Участь у засіданнях парламенту та роботі комітетів»** має досить чіткі межі для оцінювання, невідповідністю критерію вважається відсутність упродовж визначеного періоду на більше ніж 25 % пленарних засідань Верховної Ради України VI скликання та 25 % засідань комітету, до якого входить народний депутат [79]. Джерела даних – письмова реєстрація депутата на початку пленар-

них засідань у період 5 квітня – 31 грудня 2011 р. Інформація про присутність депутатів на засіданнях комітетів отримується завдяки направленню інформаційних запитів головам відповідних комітетів (щодо надання інформації про загальну кількість засідань комітету у 2011 р., кількість засідань, на яких депутат був відсутній).

Результати громадської перевірки представлені у вигляді ЧЕСНО-метра – динамічного інструмента оцінки доброчесності кандидатів у народні депутати, який діє за принципом постійного оновлення і доповнення новою інформацією, відповідно до чого може змінюватися й оцінка за критерієм. Також ураховуються відповіді кандидатів на їх оцінку, а повний текст самої відповіді кандидата оприлюднюється рухом «Чесно» в профілі особи [24]. Наразі громадський рух «Чесно» проаналізував діяльність усіх депутатів Верховної Ради за критеріями доброчесності і назвав 20 парламентарів, які, на думку громадської організації, є найбільш чесними.

Підбиваючи підсумки, слід зауважити, що не варто сподіватися на високу ефективність від діяльності руху. Незважаючи на національну презентацію руху «Чесно», презентації в регіонах, залучення до діяльності руху місцевих громадських активістів, створення мережі регіональних координаторів і підтримку руху багатьма публічними фігурами, діяльність руху є швидше віртуальною, аніж реальною. Публічна робота руху обмежилася об'єднанням регіональних громадських організацій, підписанням із ними маніфесту «Чесно» та розісланням звернень до народних депутатів із вимогою оприлюднити свої доходи, ініціюванням невеликої кількості регіональних журналістських розслідувань.

Перший етап кампанії «Чесно» був завершений за тиждень до оприлюднення списків кандидатів від партій, що фактично знівелювало одну з головних цілей кампанії – вплив на формування партійних списків, визначення кандидатур по мажоритарних округах і вилучення недоброчесних кандидатів [114], незважаючи на те що всі представники партій, присутні на презентації результатів першого етапу, запевнили, що переглянуть власні списки. Однак у дискусії не взяли участі люди, які відіграють головну роль у формуванні списків, відповідно, результату румунських колег – «народної люстрації» – досягнуто не було.

Головна проблема «ЧЕСНОметра» – поверхневність та формалізм дослідження. Наприклад, не враховувалася причина відсутності депутата на засіданнях Ради – була це ділова зустріч чи відпустка. Одні депутати віддали свою картку на одне-два голосування, а інші віддали її на все скликання. Під час оцінювання доброчесності депутатів перевага надавалася кількісним дослідженням над якісними. Отже,

роботу парламентаря не можна вважати ефективною та якісною, якщо він ходив на всі засідання комітетів і тримав картку при собі, але подавав дуже мало законопроектів (як, до речі, один із депутатів, який відповідає усім шести критеріям) [114]. Так само, якщо депутат разом із законотворчою діяльністю налагодив «бізнес» із подання депутатських запитів для перевірки податковою службою, санепідемстанцією тощо конкретних суб'єктів підприємницької діяльності, то і його законодавчі ініціативи можуть мати лобістський характер.

Розмірковуючи про недоліки дослідження, варто зазначити, що використання лише відкритих джерел і прямих доказів, з одного боку, вберігає від звинувачень, а з другого, – залишає поза увагою багатьох політиків [114], щодо яких існують непрямі докази їх залучення до корупційних дій.

На протипагу румунському руху, який отримав широку суспільну підтримку в Румунії та мав вплив на перебіг подальших виборчих кампаній, в Україні, на нашу думку, оцінювання доброчесності, проведене «Чесно», не мало такого ефекту через низький рівень висвітлення у пресі, прив'язку до особи політика О. Рибачука, недостатню організованість зусиль організацій громадянського суспільства, неструктурованість і неспівмірність результатів і, що найбільш важливо, – відсутність культури реакції на корупційні скандали в українській політиці. Хоча, зважаючи на те, що всі найбільші політичні гравці більшою чи меншою мірою надають ваги питанням боротьби з корупцією, заклики проводити моніторингові кампанії є доцільними та могли б стати додатковим засобом політичної реклами. Проте, на відміну від Румунії, в Україні залишається слабкою підтримка оцінювання аналітичними центрами, експертними колами і відсутній суспільний запит на аналіз реальної парламентської роботи, законодавчих ініціатив депутатів тощо. На нашу думку, як тільки з'явиться запит, варто очікувати і пропозиції з боку інших неурядових організацій.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що, по-перше, оцінювання як метод політичної науки застосовують по-різному – залежно від природи явища, яке досліджується, та цілей, які ставить перед собою дослідник. У літературі неможливо знайти єдиної дефініції оцінювання політичної корупції, що на початковому етапі її вивчення призвело до плутанини в трактуванні випадків. Ця складність пов'язана зі всебічністю та невизначеністю терміна «політична корупція». Процес трансформації характеру досліджень політичної корупції від окремих досліджень науковців до побудови методологічної концепції вимірювання та оцінювання політичної корупції сприяв виходу проблеми вивчення політичної корупції з наукових кіл та її постановці на по-

рядку денному міжнародних організацій і бізнесу. Це відбувалося завдяки зростанню інтересів бізнесу до вивчення цієї тематики. Проте іншою стороною медалі стало те, що перевага емпіричному знанню надавалася паралельно з вилученням із наукового та політичного дискурсу теоретичного пояснення корупції та багатьох порівняльних концепцій, тобто спостерігався перехід від «вимірювань першого покоління» до «вимірювань другого покоління».

По-друге, *CPI* до 2012 р. надавав значний обсяг надійної інформації щодо низки країн, ґрунтувався на опитуваннях експертів та населення, фіксував наявність корупції в суспільстві, функціонуванні держави. Проте *CPI* були властиві значні недоліки, а саме: *CPI* не підходить для діагностування; не враховував швидкі реальні зміни в системі, такі як корупційні скандали; не розмежовував адміністративну й політичну корупцію, що призводило до розмивання результатів. Точність *CPI* теж була під питанням через різні типи використовуваних опитувань, різні одиниці, у яких виражено результати. Основним слабким місцем *CPI* та багатьох інших індексів є неможливість відобразити в результатах якісні показники. Спроби вдосконалити *CPI* та усунути його недоліки можна простежити на прикладі розроблення низки інших індексів: *Індексу платників хабарів*, *Індексу підкупу*, *Індексу довіри до влади* тощо, проте, уникаючи одного з недоліків, ці індекси одночасно стикалися з іншими. Поспішним виявився оптимізм щодо наукової новизни та значущості Звіту глобальної доброчесності *Global Integrity*, на який покладалися надії щодо виправлення недоліків та уникнення суб'єктивності *CPI*, Барометра глобальної корупції та Оцінювання національної системи доброчесності *Transparency International*. Характерним є те, що наразі в методології дослідження політичної корупції назріла криза, і провідні організації, які її вивчають, відводять час та виділяють кошти на перегляд старих методик. Починаючи з 2012 р. вводяться нові підходи до обрахунків *CPI Transparency International* та Звіту глобальної доброчесності *Global Integrity*.

По-третє, такі відомі організації, як Світовий банк та *Transparency International*, свої дослідження політичної корупції та просто корупції ґрунтують на опитуваннях громадської думки і експертних опитуваннях усередині країн, проте їх дослідження зазвичай мають високу похибку або є вузькоспеціалізованими, оскільки проводяться лише закордонними науковцями, які часто зосереджуються на одній сфері впливу політичної корупції, наприклад, лише на економічному розвитку країни. Своєю чергою вітчизняний дослідник проблем корупції стикається з ризиками відсутності потреби такої цілісної оцінки системою; втручанням у його роботу з боку організації, діяльність якої він оцінює; браком коштів тощо. Відповідно постало питання щодо

можливості розроблення дешевих засобів вимірювання, що було успішно вирішено завдяки встановленню відношень між корелятами, наприклад, дослідження залежності між проблемами, що викликані корупцією, та діяльністю інститутів, які сприяють процвітанню корупції. Обмеження такого підходу базується на суб'єктивному характері переліку проблем і інститутів та проблемах, які виникають у результаті крос-національних порівнянь однорангових інститутів, які можуть різнитися за обсягом властивих їм повноважень. Усі дослідження Світового банку звужені до пошуку економічного підґрунтя корупції, а вплив політичних чинників розглядається лише опосередковано, хоча позитивним моментом є те, що теоретичні розробки поєднуються з емпіричним дослідженням та наданням рекомендацій.

По-четверте, на противагу індексам пропонують вивчати політичну корупцію на основі показників, хоча відразу зазначають, що такий підхід призводить до заниження фактичного рівня корупції та структурної похибки. Наприклад, для використання запропонованого методу вигід і витрат дуже важко задовольнити всі умови.

По-п'яте, корупція під час фінансування партій та виборчих кампаній є, на нашу думку, окремим незалежним типом політичної корупції і вимагає окремого ґрунтового дослідження. Здебільшого для його вивчення використовують моніторинг, який може бути однією з початкових стадій оцінювання, і він може втілюватися або в моніторингу витрат чи доходів, або в їх співставленні. Важливу роль у процесі моніторингу відіграє організація, яка проводить моніторинг, її незалежність, неупередженість, забезпечення ресурсами і місце в політичній системі координат. В Україні, незважаючи на велику кількість наукових і публіцистичних матеріалів на тему політичної корупції, першими «ластівками» оцінювання цього явища стали дослідження *USAID* 2007 р. «Стан корупції в Україні» й адвокаті-кампанія громадського руху «Чесно» 2012 р.

2.3. Моделювання як метод вивчення політичної корупції: переваги й недоліки

Побудова моделей, особливо з комп'ютерною симуляцією, пропонує «третій шлях» у соціальних науках – на відміну від інших методів моделювання цей метод надає можливість формалізувати комплекс теорій і процесів, провести експерименти й засвідчити наявність певних явищ. Особливо часто такі симуляції використовують для агентських моделей і їх середовищ.

У цьому параграфі ми пропонуємо оцінити зразки різних моделей вивчення політичної корупції, виокремити загальні тенденції та риси

у моделюванні політичної корупції; запропонувати способи вдосконалення моделей.

Особливу роль у становленні ідеї моделювання як визнаного засобу пізнання дійсності відіграли уявлення Т. Куна про «дисциплінарну матрицю» і її складники: символічні узагальнення, концептуальні схеми й наукові цінності та зразки вирішення наукових проблем [64]. Ґрунтуючись на дисциплінарній матриці Т. Куна, сучасна політична наука широко використовує метод моделювання для вирішення як теоретичних, так і емпіричних завдань, які не можуть бути розв'язані в межах когнітивного поля. У зв'язку з цим інколи можна зустріти твердження, що кожна наукова гіпотеза може розглядатися не лише як якась ідея, а і як модель, що базується на судженні «таке могло б бути» або на судженні-спрощенні «упустимо деякі деталі», або на судженні-аналогії «порівняємо явище, що нас цікавить, з іншим» [11, с. 90]. Проте суворе розуміння термінів *модель* та *моделювання* припускає не лише гіпотетичне, а й емпіричне відображення дійсності, тобто безпосередній зв'язок концептуальних побудов із фактологічними даними.

Модель у науці виступає як аналог реальності, щось, що здатне замінити в певному змісті об'єкт, який вивчається. Це не саме явище, а його спрощене відображення, яке застосовують насамперед для комплексного вивчення результатів можливих змін [11, с. 89].

Одним із методологічних засобів, який використовують у процесі моделювання, є системний підхід, який дозволяє проводити дослідження не лише самого об'єкта, а і його середовища [11, с. 92], що важливо для моделювання корупції.

Проте моделі малоефективні, якщо існує велика невизначеність щодо ключових характеристик об'єкта, який вивчаємо, оскільки в цьому випадку відсутні критерії впорядкування емпіричного масиву [11, с. 94]. Тому результатом широкого застосування моделювання у 1990-х роках стало відновлення інтересу до вивчення інституційних та нормативних розділів політичної теорії.

Повертаючись до системного підходу та питання його використання у процесі вивчення корупції, варто зазначити, що корупцію слід розуміти як певного роду модифікацію системи та її елементів, тому теоретичне знання про неї необхідно будувати на основі моделі системи. Декларація факту системної поведінки має бути підкріплена поділом на підсистеми за видами корупції. Варто обґрунтувати критерій поділу на підсистеми й елементи [16, с. 74].

Для того щоб показати, що корупція є відхиленням від норми, а отже, корупційна модель системи відрізняється від моделі системи, у якій немає корупції, аналізуємо некорупційну модель системи.

Модель поведінки суб'єкта без корупції можна схарактеризувати такою категорією, як «чесність», роботу суб'єкта – як «нормативну». Схеми ухвалення «нормативного рішення» містять вхідну інформацію, процедуру вироблення рішення, а отримане рішення (вихідна інформація) використовується системою як інструкція для подальшої роботи у зв'язку з отриманою інформацією на «вході».

Рішення ухвалюється суб'єктом, по-перше, на основі наданої вхідної інформації; по-друге, у межах процедури вироблення рішення, визначеної законом (правилом); по-третє, на основі власної компетенції (знань). Нормальне рішення може бути правильним з погляду процедури, оптимальним з погляду можливих при заданій інформації й обмежуючих умовах процедури або неоптимальним (не найкращим у зазначеному місці) [16, с. 74–85].

У некорупційній моделі ухвалення викривленого рішення оцінюється як помилка функціонування суб'єкта, викликана не корупцією, а «безкорисливими оманами» (недостатньою кваліфікацією, порушенням процедури без особистої вигоди) [66]. Поодиноким випадком викривлення рішення є затримка його ухвалення або відсутність.

Розглянемо модель функціонування суб'єкта управління в умовах його корупційної залежності, використовуючи ознаки взаємозв'язку. Звернімо увагу на основні параметри [16, с. 75].

Корупційна поведінка суб'єкта спирається на усвідомлений вибір рішення, під час ухвалення якого суб'єкт керується не лише знаннями і процедурою, а й інтересами власного добробуту, вигоди. Така поведінка реалізується із власної ініціативи або в результаті тиску з боку «джерела корупційної вигоди», зацікавленого в ухваленні певного рішення. Корупційне нав'язане рішення може суперечити процедурі, закону і відрізнитися від процедурно обґрунтованого рішення, проте може з ним і збігатися. Оцінюючи корисність корупційної поведінки, суб'єкт ураховує ситуацію, що склалася у країні та конкретній системі, середню інтенсивність корупції, від якої залежить імовірність того, що корупцію буде виявлено [16, с. 76]. Якщо корупція є нормою, то для конкретного бюрократа чи політика ймовірність бути покараним незначна. У разі коли середня інтенсивність корупції перевищує критичне значення, ризик оцінюється як малоімовірний, і всім вигідно брати хабарі.

Суб'єкт порівнює ризик та вигоду корупційного рішення, проводить моральну й утилітарну оцінку корисності альтернатив. Деонтологічний підхід припускає, що суб'єкт здатний зважати на моральну поляризацію альтернатив, коли одна з них відіграє для нього роль позитивного полюса, а друга – негативного. Полярність оцінки залежить від морального вибору суб'єкта і відображає його моральну готовність

вирішувати посадові завдання; вважається, що законослухняний вибір є позитивним, а незаконний – негативним. Утилітарний підхід пов'язаний із привабливістю для суб'єкта вибору того чи іншого варіанта: самореалізації, амбіцій, кар'єри, добробуту сім'ї [16, с. 76]. «Поштовхи» в бік позитивного чи негативного сприймаються як актуальний тиск (отриманий у момент конкретного вибору) і очікуваний тиск (сформований на основі попереднього вдалого або невдалого, власного або чужого досвіду ухвалення корупційних рішень).

Іншим параметром є корупційне рішення, яке обіцяє не лише особисту вигоду, задоволення особистого інтересу, а й т.зв. ризик корупції [16, с. 76]: імовірність викриття корупційної поведінки та покарання за таку поведінку. З метою зниження ризику носії корупційної поведінки намагаються скоротити свої моральні витрати та посилити політичний вплив, знижуючи можливість викриття участі в корупційній діяльності.

Висока частота актів корупції призводить до ефекту зміни кута зору та зумовлює створення власних операційних норм взаємодії, які можуть відхилитися від тих, що пропагувалися на початку, перетворюючи сприйняття корупції на «природне співробітництво бізнесу і влади». Моральні витрати угод сприймаються як близькі до нуля, якщо в них бере участь усе суспільство, вони вписуються в систему розподілу додаткових доходів усередині державної установи. Відбувається легітимація корупційної поведінки сторін *de facto* за рахунок визнання існуючих норм недосконалими і несправедливими. Якщо для суспільства хабарництво прийнятне та пристойне, то хабарі братимуть усі [16, с. 77]. Крім традицій корупційної поведінки, впливають й інші чинники – якість судової системи, ступінь суворості та невідворотності покарання, можливість уникнути його за допомогою відповідних правових процедур. Корупція трактується як явище, що постійно відтворюється культурною традицією та національною культурою.

Моделі презентують альтернативне бачення постійності корупції та її трансформації від одного ступеня до іншого. Спільною ідеєю для всіх моделей є відстеження рівня рівноваги гранд-корупції як результату тимчасової зміни в природі можливостей та мотивів; поширену корупцію може бути дуже складно викоринити, навіть якщо ситуація, з огляду на можливості та мотиви, повертається до нормального стану [195, с. 130].

Деякі моделі, наприклад ті, що розглядалися П. Бардханом [134, с. 42], мають частоту залежної рівноваги: якщо відсоток високопосадовців, залучених до корупції, зростає, то потенційні втрати будь-якого з нових посадовців, які хочуть долучитися до корупції, знижуються (втрата репутації, шанси бути спійманим).

Тимчасовий шок (раптова подія, яка змінила звичний перебіг політичних процесів) може підвищити рівень корупції, про що говорили Дж. Андвіг, К. Моене [130, с. 1–20]. П. Кольер представив схожу модель на основі ідеї, що корупційна діяльність поширюється через процес соціального навчання, розповсюдження шкідливої S-кривої [155, с. 430–451]. К. Марфі, А. Шляйфер та Р. Вішні представили модель, де індивіди розподіляють свій час між пошуком ренти, збиранням урожаю, що приносить готівку (наявна зворотна віддача є предметом пошуку ренти), існуванням аграрного виробництва (яке надає менше віддачі, проте є й менш привабливим для пошуку ренти) [268, с. 410]. Як і в моделях частоти залежної змінної, коли досягається низький рівень рівноваги, це вимагає більшої кількості зусиль для його підвищення [195, с. 115].

Часто в моделях простежується ідея, що корупція «годується» із себе. Завжди постає питання їх емпіричної валідності. Одним із способів попередньої перевірки моделі [195, с. 120] є детальне вивчення випадків країн або бюрократій, де рівень корупції значно змінився, проте без значущої зміни монополії, свободи дій, рівня виплат, ризику викриття й покарання.

Теорія принципала-агента є однією з найбільш популярних теорій політичної корупції, коли агент відчужує з певних активів частку власності від принципала. Саме на цій моделі побудована більшість моделей взаємодії між принципалом та агентом. Наприклад, модель, запропонована Д. дела Портою та А. Ванучі, ґрунтується на хабарництві як видимому різновиді «обміну». Дослідники дійшли висновку, що політична корупція базується на корупційному обміні, представивши корупцію як «сітку неправомірних обмінів». Використовуючи теорію принципала-агента, науковці обґрунтували таку модель [26, с. 16–24]. Доки існує інституційний обмін між «принципалом» (нація, громадянин) і «державним агентом», існуватиме й «корупційний обмін» між «державним агентом» та «хабародавцем» (тобто третьою стороною), що втручається в інтереси принципала.

Ця модель фокусується на тінювих відносинах обміну, отриманні влади як результату тінювої угоди із принципалом [26, с. 32]. Метою політики є актуалізація вертикальних загальних обмінів, тоді як, наприклад, політичний клієнтелізм виражається в термінах вертикальних обмежених обмінів. Відмінною від узагальнених та обмежених обмінів є інша концепція, що визначає такий тип трансакції, за якого відбуваються обміни суб'єктивно рівними цінностями. Тут обидві сторони отримують зиск одна від одної і запроваджують правило проводити одну трансакцію за один раз як на звичайному ринку. Назвемо це «специфічним обміном» [229, с. 12]. На противагу цьому

в загальних та обмежених обмінах трансакції не здійснюються одна за раз, проте відносини між людьми визначаються через обміни, і встановлюється постійна та взаємна довіра.

Отже, ці загальні й обмежені обміни інколи називають «соціальними обмінами», тоді як під специфічними обмінами розуміють «економічні обміни».

Доки обміни на звичайному ринку вважаються специфічними горизонтальними обмінами двох сторін, існують також специфічні вертикальні обміни в соціальних відносинах. Наприклад, трансакція між двома сторонами в ієрархії відповідає специфічному вертикальному обміну, а хабарництво є типовим наслідком цього. Припустимо, що особа на владній посаді використала свою владу заради надання сприятливої можливості підприємству в обмін на запропоновані кошти. Якщо такі стосунки тривають постійно, і ці дві сторони здійснюють більше, ніж одну трансакцію за раз, тобто їх відносини можна описати як вертикальний обмежений обмін; якщо кошти запропоновані сторонами для особливої єдиної мети, і трансакція включає обмін суб'єктивно рівною цінністю, стосунки можуть бути описані як специфічні вертикальні стосунки.

Коротко це можна підсумувати так: політичний клієнтелізм є вертикальним обмеженим обміном, за якого хабарництво розглядають як «неправомірний вертикальний обмежений обмін». Утім, за умови участі лише двох гравців трансакції в ієрархії можуть бути справедливими. Так, можемо сказати, що є вертикальні специфічні обміни, що не включають неправомірні чи несправедливі види діяльності, такі як зловживання державною посадою та порушення державних інтересів.

Відповідно до визначень, згаданих вище, політична корупція є порушенням державних інтересів через приватне зловживання державною владою. Отже, зловживання владою посадовцями перешкоджає актуалізації загальних вертикальних обмінів, що є дійсною причиною утримання влади в руках тих же посадовців. Іншими словами, у термінах структуралізму політична корупція є «уповільненням загальних вертикальних обмінів впливової державної влади» або її викривленням.

Те, що уповільнює цей вертикальний обмін, є впливом інших форм обміну, що спричиняють політичну корупцію, таких як «політичний клієнтелізм – вертикально обмежений обмін» або «хабарництво – вертикальний специфічний обмін» [26, с. 32–40]. Саме тому ці обміни були названі «корупційними обмінами» та розглядали уповільнення загальних вертикальних обмінів як вторгнення в інтереси «принципала».

Якщо «природна політика – актуалізація державних інтересів, тобто загального вертикального обміну» уповільнюється впливовою політичною владою [229, с. 13] як результат політичного клієнтелізму, тобто обмеженого вертикального обміну, наслідком цього буде політична корупція.

Таким чином, там, де процвітає політичний клієнтелізм, легко може виникнути політична корупція. Д. дела Порта та А. Ванучі представили «зле коло клієнтелізму та політичної корупції» у вигляді моделі: «клієнтелізм → ріст обміну голосів → ріст вартості політики → пропозиція корумпувати → можливість заробити гроші політиками → мотивація для купівлі голосів → клієнтелізм».

Оцінили, що клієнтелізм та корупція зростають по спіралі [26, с. 262–263]. Якщо стосунки між державними посадовцями не зачіпають «загального вертикального обміну, тобто реалізації державних інтересів», це не може називатися політичною корупцією. Наприклад, подвійні відносини патрон-клієнт усередині ієрархії визначаються справедливим забезпеченням ресурсів, що належать патрону, за відсутності несправедливого політичного впливу; це не буде політичною корупцією, оскільки активи, що належать іншим сторонам, не залучаються [229, с. 14]. Прикладом того, як політична корупція виникає без відносин клієнтелізму, є хабарництво, тобто специфічний вертикальний обмін, який не залучає тривалі клієнтелістські стосунки. Характеристики хабарництва спостерігаємо у відносинах «один на один» щодо суб'єктивно рівних цінностей у винагородах та сприятливих умовах. Хабарництво відіграє важливу роль у політичній корупції, хоча політична корупція як багатогранне явище передбачає не лише відносини «один на один».

Стосунки між підкупленою особою та корупціонером можуть інколи бути спрощеними через втручання посередника, оскільки повторення з часом таких відносин сприяє формуванню взаємодовіри сторін. Довіра не завжди є достатньою передумовою для дотримання таємних угод, постійно існує ризик, що хтось захоче вийти з гри, що може призвести до насильства. Отже, організована злочинність стає одним зі стримуючих чинників викриття корупційної мережі [26, с. 33–34]. Там, де поширена корупція в домовленостях, беруть участь цілі групи, які, з одного боку, домовляються про розмір хабара, а з другого, – про необхідне державне рішення. Домовленість посадовців між собою є визначальною в отриманні хабара. До домовленостей залучені посадовці, державні адміністратори, партійні функціонери. Часто в таких угодах між політиками та бізнесменами діють посередники, чия роль полягає у встановленні контакту між сторонами, проведенні переговорів, передачі грошей. У цій більш складній системі особлива

роль належить довірі, яка стає основним складником і сприяє успішному завершенню справи. Варто зосередити увагу на окремій групі, яка не є учасником корупційних оборудок, оскільки не бере участі в розподілі політичних рент, проте отримує свою частку в обмін на контрольовані нею ресурси [26, с. 33]. Корумповані політики, аби здобути владу і мати змогу ухвалювати політичні рішення, потребують консенсусу виборців, а його можна досягти через клієнтський обмін, до того ж мінімізувати можливість викриття, розголосу та розслідування. Це пояснює зв'язок політиків із бюрократами: по-перше, політики виступають посередниками між бізнесменами та бюрократами в наданні адміністративних послуг; а, по-друге, незалучення бюрократів до незаконних оборудок ставить під загрозу корумпування політиків.

Д. Хенефіах та Х. Сітунгкір запропонували свою обрахункову модель гри – політичної корупції, побудовану на основі комплексного розуміння корупції та складної природи її взаємовідносин. Так, корупцію варто трактувати як комплексне соціальне явище, яке стосується не лише економічного, а й інших соціальних та антропологічних аспектів. У цій моделі під урядом слід розуміти владних представників, яким влада делегована громадянами [235]. Спираючись на аналітичну карту корупції Д. Гамбета [19, с. 77] та Х. Сітунгкіра [235], дослідники використали дві категорії агентів: уряд (G) та громадяни (P). Урядовому агенту делегується організація надання державних послуг, і типи корупції залежатимуть від взаємодії між цими двома агентами.

У мікроситуації спостерігається зловживання довірою, яку надали урядовому агенту (G) для того, щоб він надавав послуги громадянам (P), і який примушує їх більше платити (y), щоб забезпечити їхні власні права, визначені законодавством (x); іншими словами, відбувається зменшення того, що громадяни мають отримати [235, с. 2].

Акт корупції вимірюється в кількості грошей, які хтось, скажімо, член G , отримав як наслідок примусу або переконання членом P . Це змушує членів G зловживати владою, яку вони отримали. Ми значимо, що цінність b^* обчислюється за формулою:

$$y + b^* > x$$

де x – це цінність, через яку член G зловживає наданою йому довірою.

Член P може варіювати цінність b^* ; своєю чергою члени G , очевидно, можуть відмовитися від пропозиції, оскільки вона замала і не перевищує затрат, які вони несуть, не дотримуючись правил або порушуючи інтегрованість; моральні цінності інколи утримують їх від підривання довіри. Важливо зауважити, що має існувати обмін або угода між членами P та G про кожен корупційний вчинок.

Таким чином, маємо два види агентів: ті, що представляють P , та ті, що представляють G . Кожен агент задіяний у грі на довіру, яка ґрунтується на матриці виплат. Кожен агент матиме сусідів, які обирають партнерів випадково з однієї та іншої групи [235, с. 2]. На кожній стадії гри кожен агент P обиратиме корупційного партнера з набору гравців G випадковим способом, а той отримуватиме плату за вчинок, узгоджений між ним і його партнером. Проте це ще не корупція, вона виникне лише тоді, коли два агенти-партнери домовляться про корупційну діяльність.

У цій простій моделі, адаптованій за Р. Гамондом [198], обираючи, корумпувати чи не корумпувати, кожен агент розглядатиме два міркування:

*суб'єктивна думка «чи його партнер погодиться на корумпування на наступній стадії (F) взаємодії»:

	Корупційний	Некорупційний
Корупційний	α	β
Некорупційний	β	β

F =підходящі корупційні партнери/пам'ять;

*суб'єктивна думка «попадуся чи ні», виражена в C :

C =знайомі у в'язниці за корупцію/знайомі – корупціонери.

У цій штучній моделі кожному агенту надається індекс чесності та індекс, що відображає, наскільки корумпованим хтось може бути. Технічно індексом є Гаусівські дистрибутивні випадкові номери, $N(0, 02)$ в інтервалі $[0,1]$. Ця змінна також виражає очікування цінності кожного агента. Що ближчий індекс до 1, то більш жадібним буде агент:

$$\alpha^* = (1 - \iota)\alpha,$$

де α^* – очікування корупції,

ι –індекс чесності.

Для того щоб оцінити очікування цінності, кожен агент використовує обмежену інформацію, яка складається з декількох аспектів, включаючи його соціальну мережу, пам'ять тощо. Агент ніколи не знає напевне й щоразу обраховує макростан системи [235, с. 3]. На очікувану цінність кожного агента впливає оцінювання його оточення.

На суб'єктивний погляд F , ми можемо бачити, що агент оцінюватиме можливість того, що його партнери будуть корумпувати, яка базуватиметься на основі діяльності партнерів на останніх стадіях взаємодії. Під пам'яттю агента розуміють його попередній досвід співпраці зі своїми партнерами протягом останніх стадій та впродовж усього

часу [235, с. 3]. Зрозуміло, що очікувана цінність корупції є більшою, ніж за умови, коли агенти обирають тих, із ким вони були залучені в попередніх взаємодіях.

Кожен агент урахує існування ймовірності бути спійманим, коли вирішує, здійснити чи ні корупційний вчинок, оцінюючи цю можливість через нещодавню цінність C . Очікування корупції одного агента є вищим за наявності великого кола знайомих, які корумпують і з яких лише декількох було засуджено, тобто чим менша цінність C , тим вищі очікування агента.

Крім того, агент має розглядати й варіант, коли він може втратити некорупційні виплати (β) за визначену кількість k стадій у разі спіймання та ув'язнення. У цьому випадку ми беремо k як тривалість терміну ув'язнення. Агент розглядатиме можливість втрати цієї виплати, одночасно оцінюючи, скільки знайомих перебувають у в'язниці після корумпування. Іншими словами, очікування агента буде скероване цінністю C та періодом ув'язнення (k); чим більші C та k , тим менші очікування агента [235, с. 4].

З пояснення, наведеного вище, ми можемо представити очікування корупції таким чином:

$$E(\chi) = (1 - C[F\alpha + (1 - F)\beta]) + C(\beta - k\beta)$$

Якщо очікування $E(\chi) > \beta$, це означає, що очікування корупції $E(\chi)$ є більшим, ніж очікування того, що корупції не буде (β), тобто агент є занадто жадібним і корумпуватиме. Очевидно, що кожен агент вибудовує суб'єктивні проєкції у своєму середовищі, потім обираючи, корумпувати чи ні.

Дослідники розробили симуляцію моделі на базі комп'ютерної мови *SWARM*, яка містить набір методів, що зазвичай використовують в агентській комп'ютерній моделі та її симуляціях.

У *SWARM*-моделі корупції всім агентам надаються змінні.

P-агент має дотримуватися таких правил поведінки:

- *P*-агент обере одного члена, який не був ув'язнений, з *G*-агентів як партнера, і може запропонувати, корумпувати чи не корумпувати;
- для *P*-агента, який обирає корумпування, існуватиме ймовірність бути заарештованим;
- *P*-агент обраховуватиме цінність очікування, ґрунтуючись на суб'єктивному судженні, індексі чесності та терміні ув'язнення;
- *P*-агент змінює свій вибір, корумпувати чи не корумпувати, базуючись на цінності очікування.

Для *G*-агента діють такі правила:

- *G*-агент буде взаємодіяти з *P*-агентом і вирішувати, погодитися чи не погодитися корумпувати;

- для *G*-агента, який обере корумпування, існуватиме ймовірність бути заарештованим;
- *G*-агент обрахуватиме цінність очікування на основі суб'єктивного бачення, індексу чесності та терміну ув'язнення.

G-агент здійснює свій вчинок, корумпує або не корумпує залежно від цінності його очікування [235, с. 4].

До моделі також входять глобальні параметри, які змінюються залежно від різних симуляцій моделі, включаючи початкову кількість *P*-агентів та *G*-агентів, кількість соціальних мереж, пам'ять, імовірність бути спійманим, тривалість терміну ув'язнення, середній індекс чесності, цінність виплати за корупційний вчинок (α) та цінність виплати за некорупційний вчинок (β).

Перше коло гри складається з таких методів і розкладів, яких дотримуються всі агенти:

- *зробити пропозицію*: метод, який використовує кожен *P*-агент у системі для випадкового вибору партнера і подальшої взаємодії між ними через пропозицію займатися корупційною діяльністю. За взаємодію *P*-агенту необхідно отримати вигоду, відповідну до його дій та внеску його партнера. Вчинок його партнера відкладеться у пам'яті *P*-агента;

- *отримати пропозицію*: метод кожного *G*-агента, який полягає в отриманні пропозиції від *P*-агента та рішенні, погоджуватися чи не погоджуватися на корупцію, і потім – отриманні виплати. Агент також залишає у пам'яті спогад про дії *P*-агента;

- *порахувати корупційних знайомих*: метод, який застосовують для підрахунку кількості корупційних агентів у соціальній мережі;

- *ув'язнити агента*: метод, який використовується корумпованими *P*-агентами та *G*-агентами; для кожного існує ймовірність бути спійманим. Ув'язнений агент усувається з гри на певну кількість кіл (κ) та не може зробити або отримати пропозицію. Понад те, протягом терміну ув'язнення агенти не отримують виплат;

- *вирахувати очікування*: метод кожного агента для обрахунку цінності очікування корупції;

- *зміна дії*: метод кожного агента, який ґрунтується на виборі, корумпувати чи не корумпувати, на основі цінності очікування агента.

Результати симуляції було оцінено як макровластивості системи, включаючи кількість корумпованих агентів у кожному колі, кількість корупційних дій (а також партнерських стосунків між агентами, які вирішили корумпувати) та середнє число корупційних агентів і корупційних дій після 1000-го кола. Ми змінюємо змінні симуляції для аналізу того, яка структура виникає з особливих рис агента.

Метою цієї симуляції є дослідити, як соціальна система корупції урівноважується у стабільному макростані, а також через які особливі властивості та стилі поведінки на мікрорівні (індивідуальному) з'являються особливі макровластивості корупції в соціальній системі [235, с. 5].

Перша симуляція стосується того, що якщо зробити термін ув'язнення довшим, у середньому кількість корупційних вчинків зменшується. Іншими словами, тяжче покарання матиме більший вплив на зменшення корупції. Корумпування може відбуватися за двома сценаріями.

Велике покарання *P*-агента. За першим сценарієм, зниження в середньому кількості *P*-агентів не означатиме зменшення в середньому кількості корумпованих *G*-агентів. Середня кількість корумпованих *G*-агентів не знижується радикально, оскільки скорочується кількість корумпованих *P*-агентів. Цей факт можна легко пояснити тим, що менший термін ув'язнення *G*-агента все ще спонукає його корумпувати. Мінімальне покарання робить виплату за корумпування привабливішою, ніж за некорумпування. З домінуванням у системі корупційного *G*-агента корупційні дії відбуваються в маленьких кількостях, оскільки за умови запровадження довшого терміну ув'язнення для *P*-агента відсутній один з агентів корумпування [235, с. 6]. Проте корупційна пропозиція присутня; цей факт свідчить про те, що боротьба з корупційною поведінкою не вичерпується застосуванням заходів «шокової терапії» до громадян у формі суворого дотримання закону, коли, з іншого боку, немає достатнього покарання представників корумпованого уряду. Корупційний уряд заохочуватиме громадян до корумпування. Загальний хід мислення корумпованого уряду стимулюватиме громадян до корупції.

Ця симуляція не враховує, що уряд не зацікавлений у збільшенні терміну ув'язнення для *P*-агентів, оскільки це прямопропорційно означатиме зменшення виплат та розірвання соціальних корупційних мереж. Ця симуляція моделі гри орієнтована на повне викорінення корупції в політичній системі, що є неможливим через недосконалу людську природу та різні можливості-спокуси, які виникають у процесі функціонування системи. Відповідно, змінивши те, що вчені вважають успіхом моделі, тобто знизивши планку з усунення корупції з політичної системи до зменшення кількості її проявів, ми вдосконалимо запропоновану модель.

Друга симуляція демонструє вплив зміни терміну ув'язнення представників корупційного уряду на корупційну діяльність, що відбувається в системі [235, с. 6]. У середньому кількість *G*-агентів радикально зменшиться навіть за умови коротшого терміну ув'язнення, що призведе до зниження кількості корупційних вчинків.

Підсумовуючи, можна сказати, що збільшення терміну ув'язнення для обох типів агентів значно зменшить кількість корупційних вчинків.

Обраховавши результати, вчені дійшли висновків, що кожна з цих симуляцій має різний результат, особливо з погляду ефективності подолання корупції. Довший термін ув'язнення бюрократів або політиків сприятиме зменшенню кількості корупційних вчинків більшою мірою, ніж ті самі заходи, вжиті щодо населення. Проте суворе дотримання закону має застосовуватися пропорційно до обох типів агентів, оскільки той тип агентів, якому призначають легше покарання, домінуватиме в соціальній корупційній системі. Іншим способом вирішення ситуації з корупцією є підвищення дисципліни представників влади та нагляд за дотриманням закону урядом і громадянами [235, с. 8]. Невизначеним залишається, хто здійснюватиме такий нагляд і чи не набуде він авторитарного відтінку. Корумповані представники уряду та суспільства мають бути спіймані та відправлені до в'язниці, незалежно від терміну ув'язнення, відповідно до чинного законодавства. У наших симуляціях ми змінювали ймовірність корумпованого агента бути спійманим для того, щоб продемонструвати, як цей аспект впливатиме на поведінку корупції в системі. Корумпована система з високою ймовірністю для корумпованих агентів бути схопленими на місці злочину швидко трансформується з корупційного режиму в некорупційний. Тобто замість боротьби з корупцією дослідники Д. Хенефіах і Х. Сітунгкір рекомендують високопосадовцям примусити закон працювати серед урядової бюрократії та громадян, що спонукатиме до ендогенної зміни системи на некорумпований режим.

Іншим цікавим фактом є те, що дотримання закону не зупиняє мотивацію бути корумпованим агентом, проте зменшує кількість успішних корупційних дій, що практикувалися між агентами [235, с. 8].

Іншою альтернативою подолання корупції міг би бути варіант, якби всі люди були чесними. Було зроблено припущення, що таке можливо завдяки моральній кампанії або релігії. Провели кілька експериментів, змінюючи середнє значення індексу чесності агента від 0 до 1. Проте корупційні вчинки відбувалися навіть тоді, коли індекс наближався до 1. Як результат, вище середнє значення індексу чесності продемонструвало, що навіть якщо це призводить до некорумпованості агентів, вони все одно обирають корумпування.

Відповідно, подолати корупцію неможливо лише за умови підвищення моральності та інтегрованості людей [235, с. 9]. Корупція існує тоді, коли, з одного боку, наявна приваблива виплата, а з другого – немає дієвого механізму покарання корумпованих людей згідно із законом.

Розміри соціальної мережі агента відображають, як багато інформації він отримав від оточення. Неопосередковано вона також відображає рівень демократизації нашої соціальної системи. Сформувалося припущення: чим демократичнішою є соціальна система, тим більше інформації про інших агентів можуть зібрати соціальні агенти.

Відкритість та прозорість уряду також можуть зменшити рівень корупції. Симуляція щодо варіацій розмірів урядових соціальних мереж надала цікаві результати стосовно існування стабільного корупційного режиму за умови наявності корупційної мережі від 2 до 7 агентів. Якщо корупційна мережа занадто велика, то середня кількість корупційних вчинків, корупційність уряду та корумпованість громадян швидко зменшуються. Корупційний режим переважає лише за умови домінування від 2 до 10 агентів. Це прямо залежить від рівня спроможності отримувати повну інформацію від оточення та рівня демократизації соціальної системи [235, с. 10]. Однак не існує лінійної залежності між демократизацією корупційних практик у соціальній системі, хоча вищий рівень демократизації має відігравати важливу роль у боротьбі з корупцією. Водночас цю залежність не можна простежити, оскільки має бути обрана певна точка демократизації системи, досягаючи якої, цей процес впливатиме на корупцію.

Ще одне явище, якому приділили увагу дослідники Д. Хенефіах і Х. Сітунгкір, – вплив тривалості пам'яті агентів на динаміку корупції в межах штучної системи. Зростання пам'яті агентів відповідно зменшить корупційні дії [235, с. 10]. Якщо ми припустимо, що агент візьме до уваги інформацію щодо попередніх взаємодій, то чим більше він керуватиметься усвідомленням того, що зробив, та скільки його знайомих перебувають у в'язниці, тим меншою буде корупція в суспільстві. Тенденції до корумпування будуть високими серед громадян, але успішні корупційні дії ослабнуть у разі зростання усвідомлення.

Корупція як одне зі складних явищ соціальної системи не має співвідноситися лише з економічним аспектом, оскільки увагу слід приділяти і соціальному та антропологічному аспектам. Загалом для розроблення цієї моделі корупцію визначали як зловживання владою, яка довірена комусь, отримання вигоди третьою стороною. У цій моделі процес корумпування включає двох взаємодіючих агентів – тих, які довірені владі, та тих, які намагаються привабити перших для зловживання владою.

Агентська модель корупції спрямована на те, щоб охопити динаміку корупції в соціальній системі. Явище корупції є макроструктурою, яка виникає з простої взаємодії індивідів з особливими рисами на мікрорівні. Модель доводить, що корупція не може бути одновимір-

ною. Коріння корупції лежить у багатьох соціальних аспектах, таких як політичний, економічний, культурний. Очевидно, що корупції належить міждисциплінарне місце в політичному дискурсі.

На відміну від попередніх моделей, де вивчався вплив агентів та корупції, зокрема на зміни в системі, ця модель фокусується на функціонуванні системи та державного інституту, що призвело до виникнення корупції та пошуку ренти. Відповідаючи на питання, як інститути та інші характеристики політичної системи впливають на мотиви пошуку ренти та політичної корупції посадовців, пропонуємо розглянути модель політичної агенції Дж. Альта та Д. Ласена [128, с. 1–26]. Політики та виборці залучені в стосунки принципала-агента. Виборці, принципи, обирають політика, тобто агента, який керуватиме принципами. Передумовою таких моделей політичної агенції є інтереси виборців та політиків, які не є досконало врівноваженими, отож влада, надана політикам, створює обсяг дій, що не подобаються виборцям [128, с. 6]. Модель корумпованої політичної агенції у традиціях Дж. Фереджона чи Т. Персона, Г. Роланда, Г. Табелін побудована на ідеї, що виборці й політики мають конфліктуючі інтереси. Припускають, що виборці сплачують податки для того, щоб фінансувати надання державою послуг, тобто політиками, а також що останні відчужують частину податків, які мали б бути використані на державні послуги. Таким чином, вигода виборців знижується, а рента збільшується.

Мета політика – максимізувати суму поточних і майбутніх рент. У скороченій формі преференції політика на посаді можуть бути представлені таким чином:

$$U^p(r) = u(r) + p(r, \chi) \delta V^p,$$

де U^p – очікувана вигода політика, яка залежить у позитивному сенсі від поточних рент, r , так само, як і очікуваних майбутніх рент, $p(r, \chi) \delta V^p$, де $p(r, \chi)$ є ймовірністю бути переобраним чи перепризначеним на посаду та δV^p довготривала вирахована політиком цінність, що відображає очікувану корисність у майбутньому від посади. Важливим припущенням у літературі щодо політичних агенцій є те, що кількість зібраних рент негативно впливає на ймовірність бути переобраним [128, с. 7]. Змінна χ фіксує чинники, що впливають або визначають можливість примусити політиків бути відповідальними за збирання рент, наприклад бар'єри щодо входження в політику та рівень політичного змагання, який із цього випливає.

Політикам подобається корисність від рент за рахунок виборців. Виборці, своєю чергою, надають таку кількість голосів, яка дорівнює кількості отриманої ними вигоди. Якщо поточний рівень рент

сприймається виборцем як «занадто високий», вони голосують за те, щоб політик залишив офіс [128, с. 6]. Звичайний компроміс обраних політиків – більше рент зараз – знижує ймовірність перебувати на посаді протягом наступного виборчого терміну. З погляду політика, оптимальний рівень рент балансує цей компроміс, за якого виборці байдужі до перевиборів.

Насправді центральним гравцем у літературі щодо політичної агенції є ретроспективний виборець, який голосує за отримання доходу від процесу вироблення політики, у якому наявна асиметрична інформація. Основний акцент такої літератури робиться на тому, як інституції та інформація взаємодіють для того, щоб вплинути негативним чином на можливості виборців контролювати отримання рент політиками, оскільки це має найбільший вплив на мотиви політиків [128, с. 8]. Якщо інституції розрізняються за політичною юрисдикцією, слід очікувати різницю в розмірах пошуку ренти та корупції крізь призму цих юрисдикцій. Більше того, виводимо гіпотези про вплив різних інституцій на рівень пошуку ренти та корупцію. Ця модель зменшена, є результатом сентенції ідей, представлених у різних моделях.

Р. Меєрсон схарактеризував можливості виборців голосувати за те, щоб скинути політика з посади через вибори в різних виборчих режимах, і дійшов висновку, що утримання політиків відповідальними та некорупційними є складним завданням, так само, як і складно знайти гарних політиків, які б обійняли посаду [266, с. 1–23]. Рівень політичного змагання демонструє, як складно інколи зняти політика з посади шляхом голосування. Якщо рівень політичного змагання є низьким, то політики мають можливість підняти ренти без позбавлення посади.

Рівень політичного змагання часто використовують як незалежну змінну, це ендегенний дохід політичних інституцій. Особливо це стосується правлячих інституцій, які змагаються на виборах та негативно впливають на меню виборів для виборців. Ключовою особливістю вибору кандидата є процес попередніх виборів, який різниться залежно, наприклад, від штату США. На закритих попередніх виборах виборці декларують прихильність до певної партії, часом перед попередніми виборами, тоді як у відкритих попередніх виборах виборець може брати участь і без такого декларування [128, с. 8]. Закриті попередні вибори підвищують вплив партійних еліт. Ми стверджуємо, що це зменшує обсяг відповідальності, що, своєю чергою, дозволяє тим, хто перебуває на посаді, корумпувати без втрати посади.

На рівень політичного змагання може негативно впливати встановлення межі фінансування виборчих кампаній. Політики, які обіймають посади, мають змогу краще забезпечити фінансування, що,

своєю чергою, ускладнює змагання. Ми очікуємо, що обмеження витрат кампанії асоціюються з низьким бар'єром входження у виборчу кампанію, а відповідно – нижчим рівнем корупції.

На основі теорії раціонального вибору Т. Факером і Т. Ліном було розроблено сукупну модель президентського голосування, засновану на економічній та політичній інформації раціонального виборця [175, с. 3]. Модель індивідуальної поведінки виборця включає інформацію щодо корупції. Б. Рундквіст, Г. Штром, Дж. Пітерс розробили теоретичні пояснення того, що вони називають «корупційним голосуванням», тобто голосуванням за корумпованих кандидатів. Корупційне голосування важливе для усвідомлення політичної корупції як інформації, що обробляється виборцями під час ухвалення ними електоральних рішень [293, с. 954–963]. Ця модель ґрунтується на критиці двох теорій: теорії неосвіченого виборця та теорії матеріального стимулу. Перша теорія проголошує, що інформація про корупцію часто прихована або недоступна виборцю, неповна, оскільки доступ до інформації є необхідним, проте не достатньо умов для виборця проголосувати проти корумпованих політиків. Ця теорія не пояснює голосування поінформованих виборців [175, с. 6–7]. Через рівень змагання питання корупції знецінюється під час виборів. На протигагу теорії неосвіченого виборця теорія матеріальних стимулів не припускає, що у виборця замало інформації про корупцію. Навпаки, вона стверджує, що виборець – це частина корупції: політики надають партикулярні матеріальні стимули в обмін на електоральну підтримку. Також вона демонструє недостатність теорії неосвіченого виборця, хоча теж є неповною; історичний спільний складник корупції зникає під тиском технологічних і соціальних змін.

Б. Рундквіст, Г. Штром, Дж. Пітерс запропонували альтернативне пояснення на основі просторової теорії голосування. Корупційне голосування поінформованих виборців за відсутності матеріальних стимулів може вважатися «мовчазною торгівлею» між раціональним виборцем та корумпованим кандидатом, чії політичні позиції ближчі до виборця, ніж позиції його суперника. Вони оцінюють, що інформацію про корупцію слід розглядати як єдину детермінанту вибору голосування: результат цього збалансовується іншими поглядами та преференціями щодо політики [293, с. 954–963]. Так само як корупційний політик, який торгує зростанням очікуваного відсотка внаслідок голосування за збільшення власного доходу, «корумпований виборець» торгує інформацією про корупційні дії для одержання преференцій політичного курсу.

Було вирішено перевірити гіпотезу, що обробка інформації про корупцію є статистично релевантною до електорального вибору. Спо-

чатку презентуємо нульову модель, у якій електорат наближається до інформації про економічні умови та статус обов'язку [175, с. 10]:

$$V_t = \alpha_1 + \alpha_2 * P_t * I_t + \alpha_3 * P_t * \Delta DPI_t + \alpha_4 * P_t * (\Delta CPI_t)^2 + \alpha_5 * P_t * (DC_t)^2 + u_t,$$

де V_t – демократична частина (у відсотках) у голосуванні двох сторін під час президентських виборів t ;

P_t – підставна змінна, що представляє посадову особу (1 – від демократів, 1 – від республіканців);

I_t – термін перебування на посаді (1, якщо президент іде на перевибори, та 0, якщо ні).

ΔDPI_t – показник щорічного особистого зростання, що доступне одній особі;

$|\Delta CPI_t|$ – щорічна інфляція/дефляція, що базується на індексі споживчих цін;

DC_t – термін перебування на посаді президента кандидата від однієї з партій [293, с. 12].

Взаємодію P_t з незалежними змінними використовують для впорядкування значення коефіцієнтів, які демонструють наслідок дій посадової особи. Як в умовній моделі, ми приймаємо без доказів позитивні наслідки особистого перебування на посаді та зростання доходу й негативний наслідок для інфляції. Змінна тривалості має на меті метод «зростаючих ризиків» з боку того, хто перебуває на посаді. Перебування на посаді вважається перевагою, проте партія при владі стикається з уже згадуваними раніше «зростаючими ризиками» – у вигляді негативної громадської реакції щодо того, що партія робить при владі [293, с. 12–13]. Ідея цієї моделі полягає в тому, що чим довше партія перебуває при владі, тим більше негативних здобутків вона накопичує; через цю асиметрію між позитивною та негативною стороною зростає ймовірність втрати електоральної сили. Збільшення громадської втоми щодо контролю певної партії призводить до зростання сентиментів, що настав «час змін».

Для першого рівняння характерно, що незалежні змінні приймаються як такі, що мають негативний вплив і підносяться до квадрата. Спостерігається асиметричний ефект між тим, що «подобається» і «не подобається» у соціологічних опитуваннях, у загальному – між економічними сприятливими та несприятливими періодами в голосуванні. Ми використовуємо незалежні змінні, піднесені до квадрата, для обрахунку негативного впливу [293, с. 13]. Якщо $\delta(\beta x \beta x) / \delta x = 2\delta X$, піднесення до квадрата незалежної змінної змушує змінну істотно коливатися у пропорції значущості змінної (наприклад, інфляції або дефляції); тим негативніший вплив вона має на залежну змінну.

Варто зазначити, що, окрім статусу перебування на посаді, ця базова модель не включає реальні політичні пояснювальні змінні. Ця модель є домінуючою для вивчення найбільш цікавої залежної змінної – політичної корупції. Представляємо вимірювання політичної корупції (PC):

$$V_t = \beta_1 + \beta_2 * P_t * I_t + \beta_3 * P_t * \Delta DPI_t + \beta_4 * P_t * (\Delta CPI_t)^2 + \beta_5 * P_t * (DC_t)^2 + \beta_6 * P_t * (PC_t)^2 + v_t$$

Тут PC_t є середнім статистичним, виведеним із середніх показників за чотири роки історій про корупцію, надрукованих у «Рідер Гайд» під час одного президентського терміну у США. Додатково ця змінна відображає оброблення електоратом інформації про політичну корупцію таким самим чином, як оцінюється економічна спроможність партії при владі [293, с. 13]. Змінна терміну ефективна лише за умови, що акумулюються негативні здобутки. Громадська втома від політичного курсу партії влади в поєднанні з постійною інформацією щодо політичної корупції прискорюють бажання змін.

Для того щоб надати практичні рекомендації, учені в галузі соціальних наук зосередили свою увагу на раптових інституційних обставинах, які дають поштовх росту політичної корупції поряд із бюрократичною корупцією. Відповідно, цю особливість почали враховувати і під час побудови моделей.

Візьмемо просту модель черги за державною послугою. Перші місця в черзі не будуть ліпшими, ніж останні, за ефективністю обслуговування. С. Роуз-Акерман стверджувала, що навіть система з адекватною ціною не може працювати надійно й ефективно за умови, якщо всі стоять в одній черзі. Система з корупційною метою надає ще більше джерел неефективного надання послуг: надмірна забюрократизованість і ускладнення адміністративних процедур через побоювання покарань; посадовці-монополісти не здійснюють ефективний вибір набору послуг й уповільнюють темп роботи для того, щоб стягнути більші хабарі [103, с. 173]. С. Роуз-Акерман підсумувала, що ті економісти, які прихильно ставляться до корупції, мають обмежене бачення, вузьке визначення добробуту і занадто спрощену модель корупційних ринків.

Модель причинно-наслідкових зв'язків на основі регресій демонструє, як зміна умов виникнення та середовища впливає на рівень бюрократичної корупції та її наслідки. Для того щоб вибудувати принаймні дуже спрощену модель хабарництва, необхідно врахувати: національні обставини (E), інституційні культури та субкультури (I), цінності та норми чиновників: засудження чи виправдання хабарництва (IO), страх чиновників бути покараними ($O5$) та еконо-

мічний тиск, який вони відчувають (O2, O3); періодичність виникнення сприятливих нагод або спокус від клієнтів (A2), пов'язаних із чиновницькою посадою (O4) та відповідними здирницькими можливостями чиновників стосовно клієнтів (A3 та як функція I й O4). Ці елементи природно перебувають у причинно-наслідковому зв'язку. До незалежних змінних ми відносимо країну, інституцію чи посаду чиновника, інші змінні від них залежать. Економічний тиск на чиновників залежить від їх посади та рівня розвитку національної економіки. Піддавання чиновників спокусі та страхів покарання можуть залежати не лише від загальної національної культури, а й від окремої інституційної культури тієї установи, де вони працюють, та від здирницьких можливостей стосовно клієнтів, пов'язаних з їхньою певною посадою в інституції [80, с. 162–163]. Осуд чи виправдання, що можуть бути властиві певній «особистій культурі» чиновників, можуть залежати від національних, інституційних і посадових культур, які заохочують або знеохочують до отримання хабарів [80, с. 222]. Однак ця «особиста культура» може залежати від економічного тиску низьких зарплат. Зрештою, схильність чиновників брати підношення та зізнаватися в цьому, швидше за все, залежить від того, чи виправдовують вони хабарництво. Проте схильність також може залежати від спокуси, сприятливих нагод, страху й економічного тиску.

Послідовність зв'язку цих елементів передбачає трирівневу «рекурсивну» причинно-наслідкову модель, визначену трьома групами змінних, де кожна група більшою чи меншою мірою залежить від попередньої [80, с. 222]. У такій моделі залежність кожної змінної від попередніх можна оцінити за допомогою множинної регресії. «Нормовані регресійні коефіцієнти» або бети, які можуть коливатися від нуля до 1,0 (крім виняткових обставин, коли бети можуть перевищувати 1,0), вказують на ступінь впливу однієї змінної на іншу. Для легкості сприйняття бета помножили на 100. Країна, де працює чиновник, є найліпшим та найбільш потужним предикатом низької платні або її затримок. Було виявлено, що інституційний чинник істотно не впливає на сприятливі нагоди та спокуси. Страх покарання відображав передусім інституційну культуру, а не ті чи інші посади [80, с. 225]. Інституційні культури також значно впливають на культуру виправдання хабарництва, цінності та норми посадовців. Підсумовуючи, дослідники дійшли висновків, що економічний тиск залежить насамперед від країни, де працює чиновник. На культуру виправдання хабарництва (цінності та норми) і страх покарання передусім впливала інституція, у якій працював посадовець. Періодичність виникнення сприятливих нагод та спокус (тобто пропозицій від клієнтів) здебільшого залежала від здирницьких можливостей стосовно

клієнтів, які чиновнику надавала певна посада [80, с. 225]. На схильність чиновників брати хабарі впливали сприятливі нагоди та спокуси частих пропозицій від клієнтів, особиста культура виправдання хабарництва, низька заробітна плата. Страх покарання приблизно на 20 % стримував цю схильність.

Цю модель науковці запропонували вдосконалити, розділивши змінні на схильність та дійсне брання хабарів. У чотирирівневій моделі на прогнозованість брання хабарів впливає схильність брати маленькі чи великі підношення. До того ж залишається додатковий вплив чинника сприятливих нагод і культури виправдання хабарництва [80, с. 230]. Автори дійшли висновків про наявність трьох чинників впливу в цій моделі на брання великих та дорогих підношень, а саме: чиновницьке відчуття, що вони не можуть дозволити собі відмовитися; фактор посади, сприятливих нагод і спокус, які відображають здирницькі можливості стосовно клієнтів, що виражається у схваленні великих підношень; фактор інституцій з особливими інституційними культурами.

Вплив чинника країни виявився в цій моделі більше пов'язаним з економічними, ніж культурними відмінностями [80, с. 230]. На схильність чиновників істотніше впливає саме економічна ситуація, а не національна культура брати хабарі. З другого боку, інституційна культура виражається переважно в схильності чиновників виправдовувати неформальну оплату «додаткових послуг» або «швидкого» обслуговування. Це заохочує посадовців схвалювати підношення як вияви подяки. Проведене дослідження наголосило, що домінуючий чинник впливу випливає не з культурної сфери, а зі здирницьких хабарів. Бідність була дуже слабким предикатом дійсного брання хабарів. Основна причина підношень полягала в кількості клієнтських пропозицій та чиновницьких посадах [80, с. 232]. Головним у цій моделі бюрократичної корупції було надання послуг, за які вимагалися хабарі, а також мотивації для брання цих хабарів і те, як вони змінювали середовище та ставлення до корупції.

По-перше, моделі політичної корупції можуть спиратися та будуватися на основі теорій або проведених досліджень, тобто зібраного емпіричного матеріалу. Метою розроблення будь-якої моделі є спрощене представлення реальності для допомоги у вивченні складних багатогранних явищ, яким і є корупція. Зазвичай підґрунтям моделі політичної корупції є один з аспектів, які автори обирають як головний, інколи незалежних змінних може бути кілька. Усі інші визначають як залежні. Так, визначальними аспектами можуть бути корупційна поведінка суб'єкта корумпування; ухвалені корупційні рішення і, відповідно, корупційні втрати сторін; легітимація корупції

владою; корупційні обміни; тривалість існування корупції на певному національному ґрунті; соціальне навчання корумпувати; безліч можливостей, наданих системою, отримати ренту; байдужість виборців до відповідального електорального вибору політиків тощо.

По-друге, одна з найбільш поширених моделей політичної корупції ґрунтується на теорії принципала-агента. Наприклад, модель Д. дела Порти та А. Ванучі в основу корупційного обміну покладає хабарництво. Для доведення того факту, що політична корупція присутня в політичній системі, необхідні: участь третьої сторони, відчуження активів від принципала та політичні цілі такої діяльності. Вартою уваги є взаємозалежність між політичною корупцією та політичним клієнтелізмом, яка набуває вигляду спіралі. Існує висока ймовірність виникнення корупції на основі клієнтелізму. Хабарництво як одна з форм корупції не призводить до формування клієнтелізму, оскільки є короткотерміновим обміном.

По-третє, інша модель гри є біхевіористичною за своєю природою, реалізується на фундаменті домовленостей між двома типами агентів: політиками та громадянами. Тут не простежується відчуження активів принципала. Майно та послуги розглядаються як абстрактні речі, якими зловживають корупційні агенти. Змінними в цій моделі є кількість знайомих, що корумпують; кількість знайомих, що потрапили до в'язниці через корупційну діяльність; тривалість терміну ув'язнення; кількість агентів у соціальній мережі; виплати за корумпування і некорумпування; пам'ять агентів (їх попередній досвід). Взаємозв'язки між агентами та стосунки інших гравців у мережах політичної корупції є основними в цій моделі. Модель гри має циклічний характер, аналізуючи поведінку агентів, починаючи від пропозиції корумпувати й закінчуючи переоцінкою власних дій і новим ваганням між корумпуванням та некорумпуванням. Реакції агентів на різних стадіях цього циклу є надзвичайно важливими для вчинення корупційного діяння обома агентами. У цій моделі увага приділяється тому, як зміни поведінки агентів впливають на зміну політичної системи. Найбільшим недоліком цієї моделі є те, що кінцевим успішним результатом є повне викорінення політичної корупції із системи, що в реальності є неможливим через людську природу агентів і недосконалість функціонування системи.

По-четверте, нами було проаналізовано модель, де вивчалось, як дії системи та діяльність політичної агенції породжують політичну корупцію. Ці моделі пов'язані з виборчим процесом та впливом виборців на перебування політиків на посаді. Такі моделі теж базуються на теоріях принципала-агента як зразка схеми та раціонального виборця. У центрі моделі перебуває політична агенція як чинник ство-

рення корупційних мотивів та інституційної культури. Рівень політичного електорального змагання вважається незалежною змінною, від якої залежить рівень рент, оскільки політик має високі або низькі шанси втратити посаду. Особливу увагу звертають на такі два моменти: як утримати політика від корумпування та де знайти хорошого політика. Має місце явище «корупційного голосування» – голосування за корумпованих політиків, навіть за умови, що відомо про їх корупційну діяльність, оскільки електоральне змагання є низьким.

РОЗДІЛ 3 АНАЛІЗ ТИПОЛОГІЙ І ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

3.1. Виклики типологізації політичної корупції: динаміка еволюції явища проти статичної формальних типологій політичної корупції

Корупція існує у всіх суспільствах, проте вона більш властива одним суспільствам, ніж іншим, і є більш типовою на одних етапах еволюції суспільства порівняно з іншими. Дослідження політичного життя суспільств, починаючи зі Стародавнього Риму та закінчуючи сучасними країнами Північної Америки та Європи, доводить, що жодне із цих суспільств не було повністю вільне від політичної корупції [284, с. 213]. Достатня кількість державних посадовців у історії були звинувачені в отриманні особистої вигоди суспільним коштом, саме тому з'явилося припущення, що вади людського характеру є однією з важливих причин політичної корупції.

Поняття людської природи допомагає пояснити, чому кожна політична система переживає політичну корупцію. Проте це не пояснює, чому деякі посадовці корумпують, а інші – ні, як і чому одні політичні системи є більш корумпованими, ніж інші.

Корупція є свідченням відсутності ефективної політичної інституалізації. Державним посадовцям бракує автономії, когерентності і субординації їх інституційних ролей відповідно до зовнішніх вимог [211, с. 253–263]. Особливого поширення корупція набуває в періоди економічної трансформації та протягом інтенсивних фаз модернізації. Різниця в рівні корумпованості модернізованих та політично розвинених суспільств Північної Америки, Латинської Америки, Африки й Азії фактично відображає різницю між процесами політичної модернізації та політичним розвитком [211, с. 253–263]. Якщо лідери військових хунт і революційних рухів засуджують «корупцію» у своїх суспільствах, як результат, вони засуджують відсталість власних суспільств.

Існує три причини, чому модернізація «підживлює» корупцію. По-перше, модернізація спричиняє зміну фундаментальних цінностей у суспільстві. Корупція у модернізованому суспільстві – це переважно не девіація поведінки від прийнятих норм, а навпаки, – девіація норм від прийнятих зразків поведінки [211, с. 253]. Нові стандарти та критерії того, що є правильним і що є неправильним, призводять до визнання деяких традиційних зразків поведінки корупційними. Відповідно, така ситуація підштовхує до визнання всіх стандартів.

Саме всепроникність корупції, як підкреслював Дж. Мирдал, зменшує моральні втрати, але зумовлює подальшу корумпованість суспільства. І навпаки, якщо корупція є маргінальною, пошук надійного партнера ускладнюється [267, с. 74]. Теоретики корупції вказують на існування багатьох балансів на корупційному ринку – з високою та низькою щільністю корупції. На думку дослідника Дж. Елстера, у людей можуть бути подібні цінності, як усередині, так і поза межами суспільства, вони можуть мати однакові інституційні уявлення, однак через якісь випадкові обставини ці люди опиняються на різних шальках терезів [171, с. 98]. Навіть відмінності в цінностях схожих країн можна пояснити поступовою еволюцією різних соціальних норм.

Отже, різний економічний, культурний та соціальний ґрунт породжує різну поведінку та ставлення до сутності явища політичної корупції, відповідно, існує безліч типів і форм.

Зрозуміло, що було здійснено чимало спроб типологізувати корупцію, піддавши це явище певній структуризації.

Неповний список типів політичної корупції було наведено В. Танзі. Ним виокремлено такі, як бюрократична корупція або *petty*, політична корупція або *grand*; корупція бюрократії або корупція політиків; орієнтована на зменшення витрат (для хабародавця) або збільшення переваг; ініційована тим, хто дає хабара, або тим, хто бере хабара; примусова або внаслідок змови; централізована або децентралізована; передбачувана або випадкова; яка включає платежі або не включає платежів [308, с. 7]. Наведений перелік типів політичної корупції, безумовно, не можна вважати вичерпним, оскільки залежно від типу політичного режиму, національних умов перебігу, кількості учасників та паралельного існування декількох типів політичної корупції виникають змішані типи.

М. Джонстон у своїй праці «Політичні наслідки корупції» здійснив спробу об'єднати всі типи політичної корупції в чотири головні [217, с. 459–477]:

- хабарництво в торгівлі, яке пов'язане з функціонуванням «чорного» ринку, протизаконними фінансовими та майновими операція-

ми, ухиленням від сплати податків, фальсифікацією фінансових документів;

- патронажна система, що виникає здебільшого тоді, коли реалізація незаконних угод концентрується в руках обмеженої кількості осіб або організацій. Діячі, які контролюють патронажні системи, намагаються монополізувати владу аж до встановлення повного контролю за діяльністю легітимного уряду;

- непотизм (дружба або кумівство), що призводить до виникнення несправедливих великих поступок під час укладання угод, призначення родичів на важливі посади в системі управління, пільгової купівлі власності, доступу до твердих валют тощо;

- кризова корупція – робота великої кількості бізнесменів в умовах ризику, коли предметом купівлі-продажу стають рішення офіційних органів, результатом чого є великі політичні зрушення або зміна влади в країні (державні гарантії інвесторам, процес приватизації) [217, с. 459–477].

Кожен із цих загальних типів політичної корупції має свої політичні умови існування. Ці «мікроумови» або зміцнюють, або послаблюють взаємозв'язки між людьми і групами в різних політичних системах та впливають на прояви корупції [219].

Деякі системи піддаються впливу декількох типів корупції одночасно [217, с. 989]. Існує певна кількість чинників, які впливають на типи й розміри політичної корупції всередині політичних систем. Серед них – соціальна прихильність та звичаї, тобто політична культура; популярність уряду чи її відсутність; родинний зв'язок, який протиставляє норми та обов'язки офіційним правилам; ознаки політичного процесу, включаючи швидкість; зразки включення та виключення з політичного процесу; антикорупційні закони та їх упровадження; економічні характеристики, такі як рівень економічного розвитку і відносний розмір державного сектору [217, с. 460]. Держава керує товарами та послугами, що користуються попитом у населення; наприклад, асигнування, розміщення та вступ до вищих навчальних закладів тощо. Такий стан речей був би неможливим у політичній системі, де ці завдання виконувалися б приватними підприємцями [239, с. 219]. Тому ці чинники є «точкою опори», на яких варто акцентувати увагу, перш ніж переходити до аналізу видів поведінки, які юридично чи соціально визнаються корупційними. Варто також звертати увагу на частоту й поширеність корупції, популярні та офіційні відповіді або їх відсутність на прояви корупції [218]. Важливість цих характеристик означає, що дискусія щодо наслідків корупції в кожній політичній системі формується під впливом специфічних чинників системи. Існування етнічних груп серед еліт, міра норм родинного зв'язку,

різне бачення громадянами і/або державними посадовцями практики патронажу, відмінне від прописаного в законі, або виключення певних економічних інтересів із процесів ухвалення рішень – усе це може бути вирішальним для оцінювання процесу корумпування.

Багато із запропонованих типів корупції (корупція у вищих та корупція в нижчих ешелонах влади, бюрократична та політична корупція) часто більше стосуються того, де саме відбуваються політичні процеси, ніж їх внутрішньої динаміки [215, с. 847–849]. Виокремлення певних категорій згідно із внутрішньою логікою процесів обміну дозволяє виділити не лише форми корупції, а й різні політичні умови, завдяки яким вони розрізняються.

Отже, за критерієм корупційного обміну М. Джонстон пропонує розрізняти інтеграційну та дезінтеграційну політичну корупцію. Інтеграційна корупція зв'язує людей та групи у тривалі мережі обміну за інтересом, який усі поділяють. Дезінтеграційна корупція цього не робить, продукуючи конфлікти. До виробництва корупції залучені й ті, хто включений, і ті, хто вилучений із процесу корумпування [220]. При ідентифікації однієї із цих форм політичної корупції опосередкованим чинником, що впливає на ситуацію з політичною корупцією в державі, є внутрішня стабільність або нестабільність форм корупційного обміну. Деякі варіації інтеграційної корупції будуть менш стабільними і тривалими, ніж інші; тоді як деякі типи дезінтеграційної корупції можуть бути порівняно стабільними внутрішньо, навіть якщо вони істотно віддаляють тих, хто залишився поза корупційною практикою.

Інтеграція або дезінтеграція, стабільність або нестабільність покладені в основу характеристик типів корупції, а не систем, у межах яких вони існують. Утім, інтеграційна стабільна корупція не обов'язково призведе до стабілізації системи, так само дезінтеграційна корупція не обов'язково спричинятиме дестабілізацію системи. Більше того, такі характеристики, як «інтеграційна» та «стабільна», не означають «вигідна». Наприклад, альтернативна інтеграційна форма корупції може зміцнити владу авторитарного режиму, тоді як дезінтеграційна може прокласти шлях політичним змінам [217, с. 464]. Ці форми політичної корупції можна розрізнити всередині політичної системи, для розуміння інших нам необхідно поєднати наше розуміння цих двох форм із загальними знаннями про систему.

Існують два чинники, спираючись на які, можна відокремити інтеграційну форму корупції від дезінтеграційної, – це кількість постачальників, які поширюють корупційні вигоди (декілька або один), та рівень обміну акціями – звичайний або екстраординарний. «Акції звичайного обміну» мають малу вагу і зазвичай наявні в малій кіль-

кості, доступні протягом тривалого періоду [217, с. 466]. Такими акціями можуть бути дрібні послуги, які надаються «політичним механізмом»; з іншого боку, ніхто не може використати їх, щоб отримати важливі нелегітимні дивіденди. «Екстраординарні акції» є дуже цінними і/або дефіцитними: неочікувані прибутки на іноземних валютних ринках, великі контракти на будівництво є прикладами «екстраординарних акцій». Постачальник змінюватиметься від системи до системи залежно від того, хто є учасниками.

Беручи до уваги специфіку обміну акціями, М. Джонстон запропонував виділити чотири типи корупції.

Так, ринкову корупцію найкраще представляють чорні ринки, «ліві» трансакції, практики фальшивого звітування. Ці трансакції коливаються від вимог додаткової платні чи послуг дрібним державним чиновником в обмін на можливість обрати споживчі товари до поширення нелегального бартеру та надання фальшивої звітності про підприємства, які борються за досягнення необхідної норми [80]. Утім, багато із цих видів діяльності не вважатимуться корупцією, згідно з визначенням Дж. Ная, оскільки не були залучені державні посади чи ресурси. Проте в СРСР закони і плановий апарат діяв настільки екстенсивно, що багато приватних ролей і трансакцій визнавалися державними.

Ринкова корупція з огляду на її відносну внутрішню стабільність затягує покупців і продавців у мережу всеохоплюючого взаємного інтересу: відбувається змагання між «постачальниками корупції» та сподіванням, що повторні трансакції продукуватимуть порівняно постійні ціни й терміни обміну. Стабільність та інтеграційність цього типу корупції не є дивними. Зокрема, у випадку СРСР [272, с. 89] вони допомагали як планувальникам, так і виробникам ухилятися або замовчувати «вузькі місця» виробництва, що було менш руйнівним, ніж проведення дійсних економічних реформ. Цьому типу корупції властиві свої обмеження. Ринкова корупція, так само, як і будь-який ринок, може піддаватися впливу ззовні, особливо якщо присутній дефіцит «звичайних акцій» або зменшення кількості постачальників [272, с. 67]. Також проблеми з недосконалою інформацією, які трапляються на кожному ринку, тут є більш серйозними. Зрештою, постає питання щодо споживчого сприйняття, на яке впливає зростання цін.

Отже, можна погодитися, що у випадку ринкової корупції маємо справу зі зразком стабільної та інтеграційної корупції, і режим, який має на меті викоринити її, зіткнеться зі значними труднощами. Навіть тоді, коли корумповані ринки було б знищено, все одно залишився б дисбаланс попиту та пропозиції через той чи інший механізм, що призвів би до коливань від створення альтернативних ринків і до інтен-

сивного застосування примусу з боку держави, а результатом стало б повернення до ринкової корупції [220].

Наступним типом політичної корупції є використання патронажних машин. Якщо звичайні акції корупційного обміну зберігаються кількома власниками, вони можуть бути використані для побудови й визначення розширених патронажно-клієнтських мереж. Ці централізовані мережі вигод та обов'язків можуть набувати різних форм. У традиційній патрон-клієнтелістській системі відносини стають «чисельними» і розпорощеними, включаючи декілька таких стимулюючих чинників, як кровний зв'язок, релігія і політична партія. В інших місцевих політичних машинах відносини можуть бути більш особливими й обов'язки – більш обмеженими: лояльне голосування може бути достатньою платою за «політичну допомогу» у стосунках із поліцією [216, с. 385–398]. Корупційні дії, як їх визначає Дж. Най, становлять лише частину загальної патронажно-клієнтської системи обміну, особливо у випадках традиційних «багаточисельних» систем [272].

Насамперед варто зазначити, що більшість патронажних систем є інтеграційними і стабільними. Централізований контроль над ресурсами, яких потребують «замовники», організація діяльності та контроль над чіткими ієрархічними лініями можуть залучити велику кількість людей для розширення мережі особистого й політичного обов'язку. Там, де сконцентрована велика кількість людей, виникає потреба використовувати високоорганізаційні політичні дії, такі як перемога на виборах або більш узагальнені форми співпраці [215]. Ілюстративним прикладом такої співпраці може бути пізній етап марокканської «планової співпраці», під час якої роздача малих наділів землі агентствами земельної реформи стала формою маніпулятивного, скерованого патронажу, бажаного самим режимом [320, с. 426–445].

Проте ці патронажні машини є менш стабільними, ніж системи з ринковою корупцією, переважно в тій мережі, де акції обміну є особливими, а не існують у значній кількості та є розпорощеними. Аналіз націонал-орієнтованих економік розкриває суперечності та джерела нестабільності. Хоча патронажні мережі можуть розростатися до величезних розмірів, масштаби залученості людського ресурсу у них є значно нижчими порівняно з ринковою корупцією, навіть отримання великої кількості нагород буде розтягуватись у часі [216, с. 385–398]. Більше того, у той час коли ринкова корупція типово обертається навколо дій, що спрямовані на забезпечення короточасових інтересів покупця та продавця, деякі види патронажу, такі як виконання робіт чи важливий контракт, змінюють учасників не так часто. У цьому контексті в дискусіях щодо політичної корупції використовується прислів'я,

що один патрон, який має одну вакантну посаду і десятих побічних квітів, закінчить, маючи дев'ятьох ворогів та одного невдячного.

І насамкінець, патронажна мережа є дуже ефективною в інтеграції тих, хто контролює «акції». Якщо клієнти мають вибір, то патрони мусять пропонувати їм більше й очікувати менше у відповідь [216, с. 385–398]. Як результат, патронажна мережа буде меншою та менш стабільною. Найбільш ефективним видом патронажу є той, який контролює уряд.

Найближчими саме до специфіки політичної корупції є кронізм (схильність призначати на владні посади давніх друзів, незважаючи на їх кваліфікацію) та непотизм (демонстрація фаворитизму родичам чи друзям, що ґрунтується на зв'язках, а не на об'єктивній оцінці здібностей та здатності працювати). Ці форми політичної корупції уособлюють контроль над «неординарними акціями обміну» однією або декількома особами. Характеристика «неординарні» належить до ступеня складності отримання акцій або дефіциту акційного обміну, але це не означає, що кронізм чи непотизм є незвичайними явищами. Таким чином, у цьому випадку незвичайні акції можуть включати прибуткові пільги в бізнесі, призначення на головні посади, зазвичай значне поглинання приватного бізнесу державною владою чи доступ до великих пропозицій валюти тощо. Контроль над такими цінними акціями створює можливості та стимули поширювати їх у корупційний спосіб, проте вони навряд чи будуть поширюватися масово, причиною чого є не їх обмежена кількість, а вартість. Їх найкраще поширювати серед маленької групи еліти або серед членів родини, від яких очікується віддача, і які в будь-якому випадку не будуть задоволені маленькими дивідендами [217, с. 459–477]. Кронізм та непотизм є до певної міри внутрішньо орієнтованими. На відміну від ринкової корупції та патронажних мереж вони залучають учасників до відносин обов'язку та винагороди, а колективні інтереси ідентифікують у секретності, з виключенням аутсайдерів. Зовнішнє залучення до кронізму та непотизму є ослабленим через їх нестабільний характер.

У «незвичайних акціях» менш присутні повторний обмін, постійні точки перетину інтересів і нагадувань обов'язку, якими характеризуються ринкова корупція та патронажні мережі. У разі непотизму ці внутрішні слабкості можуть бути мінімізовані до підкupu, але навіть тоді можуть відбуватися нечасті обміни, які можуть відрізнятися в кожному окремому випадку або навіть бути унікальними [217, с. 459–477]. Кронізм та непотизм можуть бути інтеграційними для обмеженого кола людей та дезінтеграційними – для політичної системи загалом. Оскільки політична страта є дуже маленькою, багато політично активних людей будуть відлученими від вигід. Виняток

можуть становити опозиційні групи, які мають більше влади через володіння певною кількістю акцій.

У періоди державних трансформацій набуває поширеності кризова корупція. Багато з тих, хто володіє «незвичайними» акціями, їх продає. Проте як велика кількість людей може володіти «незвичайними акціями»? Відповідь слід шукати в дуже нестабільному характері цього типу корупції, у системі, яка переживає інституційну кризу, наприклад, приватні особи настільки проникли в державне життя, що більшість державних товарів та рішень продаються. «Незвичайні акції» багатьох видів постійно надходять на ринок. Коли ми говоримо про ринок, то маємо на увазі ринок як структуру купівлі-продажу, яка утворилася внаслідок корупційних дій для продажу-купівлі державних товарів і послуг. Альтернативно система може відчувати незвичайний притік незаконних ресурсів під контролем багатьох підприємців. Термін «криза», з одного боку, відображає масштаб та важливість цієї форми корупції, а з іншого – зважає на її нестабільні та дезінтеграційні ефекти [217, с. 459–477]. Оскільки кризова корупція є тимчасовою фазою, то вона може трансформуватися в будь-яку іншу, згадувану вище форму корупції, якщо умови, що її породили, зникнуть. Не доведено, що кризова корупція може зробити свій внесок у стрімкі політичні зміни. Яким би не був сценарій, кризова корупція не може стати постійним явищем. Крім того, кризова корупція може виникнути у формі нових мереж впливу й обміну або може трансформуватися зі старої. Прикладом такого типу корупції може бути Болівія за часів правління генерала Луїса Гарсія Меса у 1980 р., коли контрабандисти наркотиків контролювали уряд; функції уряду було зруйновано, а еліта боролася за збагачення від продажу наркотиків [217, с. 459–477]. «Незвичайними» акціями в цьому випадку був продаж наркотиків, який у 1981 р. сягнув 2 млрд дол. У 1982 р. уряд генерала Меса був замінений на цивільний уряд.

В умовах внутрішньої нестабільності системи, викликаній кризовою корупцією, зміцнення позицій постачальників не продукує стабільних цін через конкуренцію, якщо постачальники працюють із різними товарами; у кожному випадку незвичайна природа акцій заохочує до негайної максимізації зворотної вигоди, кризова корупція є політично дезінтеграційною, але не лише через макротечії, які її уможливають. Корупційні обміни не об'єднують людей та групи людей у мережі взаємного інтересу та обов'язку [207, с. 417–435]. Замість цього на рівні еліт може існувати модель непов'язаних випадків вимагання, у яких дії здійснюються лише тому, що доступ до «незвичайних» акцій є кращим, ніж його відсутність. Непровладні еліти будуть, найімовірніше, виключені з політичного процесу через брак

відповідних ресурсів; для них кризова корупція може призвести до зруйнування ринків і політичного безладу.

Проте кризова корупція не є фінальною стадією політичної дезінтеграції. Вирівнювання притоку ресурсів може зробити продаж акцій корупційного обміну більш передбачуваним, зі змінами повторних вигід протягом тривалого періоду за середніми цінами [217, с. 459–477]. Наприклад, нафтова промисловість Мексики пройшла через ранні фази швидкого зростання і жахливу корупцію, повертаючись до більш звичних форм корупції упродовж періоду більш стабільних доходів.

Детальному огляду типів корупції в політичній сфері приділив увагу і дослідник І. Амундсен. Зокрема, він зосередився на аналізі різючих відмінностей між схожими за змістом типами політичної корупції, такими як політична та бюрократична, індивідуальна та колективна, редистрибутивна та екстрактивна корупція, та окремих форм корупції, таких як хабарництво, підкуп тощо [129, с. 12].

Індивідуальна або приватна корупція відбувається тоді, коли індивід не ділиться або дуже незначним чином ділиться з рівними за статусом або з особливою групою з певними міцними та цілісними зв'язками [129, с. 17]. Неправомірність та аморальність корупції вимагає змови або секретності між індивідами, щонайменше близькості та конфіденційності. Іншою ознакою саме індивідуальної корупції є отримання індивідуальних вигод. Корупція здійснюється в інтересах самого корупційного актора, його родини, найближчих друзів.

Колективна корупція існує, якщо присутній значний економічний ефект або неліберальний шлях розподілу ресурсів для великої кількості учасників (більше трьох). У деяких дефініціях колективної корупції наголошується на ролі лідерів групи або класу, або інституту чи організації, які нелегально використовують свій вплив для розподілу ресурсів на користь групи. Наприклад, випадки політичної корупції серед партій, особливо правлячих або тих, що сподіваються стати правлячими, адміністративної бюрократії і національних урядів.

Корупція в політичній сфері має схильність до «колективізації», оскільки не говорити про корупційні дії та брати участь у корупційній діяльності є значно менш витратним, ніж висвітлювати випадки корупції, інформувати та конфліктувати [211, с. 419]. Змова між індивідами швидко переростає у практику між колегами, партнерами, асистентами, покровителями та керівниками.

Приклади «петі» корупції (*petty corruption*) можуть розвиватися у величезну мережу і в кінцевому підсумку перероджуватися в інституалізовану корупцію у великих розмірах. Відповідно до того, як корупція в політичній сфері зростає, соціальне сприйняття її теж може

змінюватися [80, с. 135]. Життя в атмосфері корупції призводить до зміцнення переконання, що корупція є неминучою та очікуваною.

Розрізнення на редистрибутивну та екстрактивну корупцію базується на такому критерії: в чітких інтересах здійснюється корупція і хто отримує найбільшу вигоду. Багато визначень наголошують на тому, що держава (або державний агент) завжди втягнена в корупцію, відповідно фундаментом корупції є особливі відносини держава-суспільство. Цей вид стосунків ґрунтується на взаємному обміні вигід, від якого і держава в особі державного агента, і суспільство в особі окремого громадянина, клієнта або бізнесмена отримують негайну та індивідуальну вигоду. Стосунки взаємного обміну рідко збалансовані [203, с. 710]. Загалом корупційні практики акумулюють потік ресурсів або з боку суспільства до держави (екстрактивна корупція, корупція зверху), або від держави до суспільства (редистрибутивна корупція, корупція знизу).

Один із дослідників політичної корупції А. Гайденгаймер розмежував політичну корупцію за ініціативою корумпування, тобто на корупцію посадовця і корупцію того, хто отримує вигоду. Приміром, ініціатор бере на себе ініціативу корумпувати відносини, якщо він вірить, що це принесе йому більшу вигоду, ніж втрати. Така типологія частково перекривається з поділом корупції на корупцію в інтересах державних агентів та корупцію в інтересах недержавних агентів. Доповнити цю думку можна тим, що низхідні та висхідні потоки можуть протікати одночасно в різних секторах та на різних рівнях. Наприклад, деякі міністерства можуть бути дуже дієвими в нелегальному розподілі ресурсів, тоді як інші міністерства можуть бути вразливими до зовнішнього впливу та потерпати від здирництва.

Потоки ресурсів відрізняються за якістю. Ресурси, якими обмінюються, можуть бути такими, які можна обрахувати, наприклад гроші, багатство і фіскальні переваги однієї зі сторін, і такими, які не можна обрахувати, а саме: вплив, ідентичність, безпека тощо. Це означає, що держава, представлена групою або елітою, отримує істотні ресурси у формі багатства і влади від суспільства, тоді як суспільство має у відповідь лише символічні ресурси, такі як захист від зовнішніх загроз та національну ідентичність. Корупційні практики, з одного боку, призводять до бідності та рецесії, проте у слабких державах бізнесові групи будуть дуже успішними в уникненні сплати податків та отриманні різних привілеїв від корупційних посадовців; незважаючи на єдність та міцність держави і її політичний курс, можливість його впровадження зменшується або руйнується [203, с. 713].

В основі теорії редистрибутивної корупції лежить історія найбільш фрагментованих (нецілісних) держав у світі, таких як Бангла-

деш, де державна деградація відбулася через владу клієнтелістських мереж; Російська Федерація, де присутній значний ріст мафіозної діяльності. Акцент робиться на антиурядових групах та впливі руйнівних ефектів цього виду корупції на державні інститути й національну економіку. Політично сильні та організовані групи протистоятимуть державній владі «знизу» через корупцію. Хто в суспільстві виграє від такого розподілу ресурсів, залежатиме від локального розподілу сил. Це можуть бути етнічні або регіональні групи чи клани, які достатньо сильні для того, щоб отримати від держави більше, ніж вони змогли б отримати внаслідок справедливого розподілу державних інвестицій, проектів розвитку, міжнародної допомоги, регіональної автономії і представлення в національних інститутах влади. Це можуть бути закордонні або місцеві групи інтересів, які зацікавлені в купівлі за заниженою ціною національних ресурсів, концесій, преференційних угод, дозволів і звільнень від податків [203, с. 720]. До цього переліку мають також увійти окремі індивіди, які зацікавлені в купівлі податкових звільнень, субсидій, пенсій чи страхування від безробіття тощо. Програє в цій грі держава і її регулятивна спроможність.

Наслідком редистрибутивної корупції є те, що держава стає недієздатною та політично неспроможною. Спроможність держави збирати податки і надавати послуги руйнується так само, як і її спроможність впроваджувати політичні курси, трансформувати суспільство та економіку відповідно до політичних пріоритетів. Найбільше за такої ситуації страждає найбільш вразлива частина населення.

У цьому контексті використовують термін «феодалізація», який означає, що сильні спільноти керують слабкою державою. Феодалізація належить до «приватизації» та децентралізації держави, підкреслюючи клієнтелістський характер стосунків; характерна для окремих географічних регіонів, секторів економіки, коли перевага надається приватним інтересам (наприклад, лояльність до правлячої партії на виборах) [218, с. 65]. Проблемою є те, що лідер чи державна еліта завдяки феодалізації можуть зберігати власний контроль над центральним урядом та важливими регіонами. Наслідком розподілу ресурсів завжди є розподіл влади в суспільстві.

Альтернативою редистрибутивному типу політичної корупції буде екстрактивний тип, який означає, що держава (державний агент) отримує найбільшу вигоду від корупції, а корупціонер є більш чи менш пасивним гравцем. За цього типу правляча еліта є найсильнішою силою в суспільстві, еліта або клас використовує державний апарат як інструмент для отримання ресурсів від суспільства на користь управлінців. Теорія екстрактивної корупції частково

ґрунтується на практиці авторитарних режимів загалом та досвіді неопатрімоніальних держав зокрема. Такий тип політичної корупції розвивається не лише тоді, коли держава є найпотужнішою силою в суспільстві, а й за умови, що правляча еліта сформована як окремий домінуючий клас, який контролює владу в державі. Саме цей тип підпадає під відомий вираз лорда Актона: «Уся влада схильна корумпувати, а абсолютна – корумпує абсолютно» [218, с. 70].

Авторитарні управлінці використовують владні можливості держави в боротьбі за владу, її одержання, зберігання та накопичення ресурсів задля власних інтересів. Цей тип політичної корупції може проявлятися у президентських системах, однопартійних системах, кооптації суперників, щоб обмежити їх участь та поділ влади, наприклад, у відносно стабільних та гнучких неопатрімоніальних політичних системах Африки, Латинської Америки та Азії. Неопатрімоніалізм – це поширений термін, який характеризує недемократичні або напівдемократичні режими з переважаючими структурами патрон-клієнт, відсутністю розмежування між державним та приватним, політичною слабкістю. Неопатрімоніалізм є політичною системою, де голова виконавчої гілки влади визначає владу через власний патронаж, а не через ідеологію чи законодавство [203, с. 704].

Вартим уваги є розрізнення політичної корупції за цивілізаційною ознакою на два типи: «західний» та «східний». Перший тип може трактуватися як нелегальний ринок тіньових послуг, який регулюється відносинами обміну [67, с. 23]. Для «східної» корупції характерне сплетіння корупційних відносин із тканинами інших, фактично легітимних, соціальних відносин, і тут часто розмита межа між корупційними відносинами та відносинами дарування.

Варто виокремити також певні форми політичної корупції, а саме хабарництво, розтрату, підкуп та шахрайство. В одному типі політичної корупції може співіснувати декілька різних форм.

Найбільш поширеною формою корупції в усіх типах суспільств є хабарництво. Хабарництво – це сплата фіксованої суми, певного відсотка від контракту або будь-якої іншої послуги (отримання контрактів, вигоди компаніям, окремим індивідам), за виконання якої сплачуються кошти державному посадовцю. Заплатити або отримати хабар – це корупція за своєю суттю, і вона може бути присутня і в дистрибутивному, і в екстрактивному типі політичної корупції. Хабарництво є платежем, який надається або приймається в умовах відносин корумпування. Хабарі використовуються або вимагаються для того, щоб прискорити, згладити або більш прихильно провести бюрократичні процедури, або щоб уникнути «тягаря» [129, с. 27]. Хабарництво розглядають як «неформальний» податок, коли

державні службовці отримують нефіксовані платежі або подарунки. «Добуваючою» формою хабарництва буде поїздка партійного лідера по країні із просуванням власної політичної сили, з якої він повертається з дотаціями від прихильників.

Розтрата є крадіжкою державних ресурсів державними службовцями та іншою формою незаконного привласнення державних фондів. Державний посадовець краде в державного інституту, у якому він працює і ресурси якого має адмініструвати від імені держави та громадськості. Розтрата не вважається корупцією із суворого юридичного погляду, до неї не залучається безпосередньо «цивільний». Громадськість обібрана опосередковано; коли розкрадаються державні фонди, окремі громадяни не мають юридичного права представляти себе тими, чиї права було порушено [129, с. 28]. Для того щоб завдати розтраті, потрібні політична воля, незалежне судочинство та правова спроможність. В авторитарних та напівдемократичних країнах система розтрати може розвинути в інституційну та моральну універсальність, яка існує незалежно від громадської моралі, за можливості застосувати лише декілька державних санкцій.

З позиції екстрактивного типу корупції розтрата є однією з найбільш важливих моделей економічного накопичення. Розтрата є основоположною частиною спроможності отримати ресурси правлячою елітою, що є навіть більш важливим, ніж хабарництво. Розтратою також вважається ситуація, коли посадовець використовує політичну установу систематично для того, щоб забезпечити та розширити власні приватні бізнес-інтереси. У деяких випадках політична еліта націоналізує закордонні компанії й отримує права власності та надає ці права правлячим сім'ям, наприклад процеси приватизації у країнах Центрально-Східної Європи.

Шахрайство є злочином, що включає хитрість, обман або облуду, і є більш популярним юридичним терміном, який охоплює і хабарництво, і розтрату, наприклад коли державні агентства і державні представники залучені на «чорному» та «сірому» ринках, коли мережа підробок, торгівля несертифікованими товарами та контрабанда здійснюються за «офіційної» санкції [129, с. 30]. Серйозне шахрайство сприймається як випадки індивідуального збагачення, але шахрайство може бути також колективним. Правляча група використовує шахрайство для того, щоб одержати більше вигід. Ця форма політичної корупції підпадає під екстрактивну корупцію.

Фаворитизм є механізмом зловживання владою з використанням «приватизації» та розподілу державних ресурсів, незважаючи на те, як ці ресурси були розподілені до цього. Фаворитизм, чи інша його назва – кронізм, означає призначення на посади або надання вигід

по знайомству: друзям, родичам, довіреним особам, незалежно від заслуг. Фаворитизм належить до політичної корупції лише в тому випадку, коли, він є зловживанням владою у вигляді корупційного, недемократичного, «приватизаційного» розподілу ресурсів, де під політичною корупцією розуміють накопичення ресурсів задля політичної мети [129, с. 29]. Наприклад, фаворитизм особливо характерний для колективного та екстрактивного типів корупції у неопатрімоніальних режимах. У політичній сфері фаворитизмом називають схильність державних посадовців або політиків, які мають доступ до державних ресурсів і влади, вирішувати їх розподіл, надаючи преференції окремим людям під час цього розподілу. Такий підвид фаворитизму, як клієнтелістський фаворитизм, є фундаментальною характеристикою неопатрімоніальних суспільств, а в більшості суспільств це, швидше, щоденна схильність зробити послугу члену родини, другу, регіональній або релігійній групі.

У найбільш недемократичних системах президент має конституційне право призначати багатьох високопосадовців, що спричиняє появу безлічі видів фаворитизму. Найвідомішою формою фаворитизму є непотизм – призначення на посади члена родини. Одним зі способів для президентів зберегти свою посаду може бути саме призначення членів родини на ключові політичні, економічні та військові посади в державному апараті. «Успішні», глибоко непотичні системи переростають у мафію, оскільки вони поділяють сімейні цінності та відданість.

Видом або проявом фаворитизму вважається, наприклад, ситуація, за якої певні люди платять комісійні для того, щоб приватизувати державну власність дешевше або з перевагами, державними позиками; бути обраними для виконання державних робіт; бути номінованими для представлення корпоративних інтересів у державних радах та комітетах [129, с. 30]. Такий вид фаворитизму призводить до залучення політиків та бюрократів до приватного бізнесу і, відповідно, переслідування ними приватних інтересів. Кожен вид фаворитизму залежить від політичних та стратегічних потреб сьогодення, культурних і соціальних зразків. Цікаво, що фаворитизм – не лише правова та процедурна проблема, а й проблема браку кваліфікації, навичок та ефективності. Якщо посада співвідноситься з великою кількістю можливостей для корумпування, фаворитизм забезпечує відповідні прерогативи та вигоди певним сім'ям, кланам, соціальним підгрупам.

Інституційна (структурна) корупція в науковій літературі застосовується як протилежне поняття до індивідуальної корупції та має на меті не особисте збагачення, а вигоду певного інституту, відмінного від того, де працює корупціонер, наприклад політичної пар-

тії [207, с. 417–435]. Особливістю інституційної корупції є те, що використання посади здійснюється таким чином, щоб це виглядало як необхідність за певних умов або навіть бажана частина інституційних обов'язків. Використання державної посади є інституційним у цьому значенні. Характерним для інституційної корупційної дії є те, що вона порушує принципи діяльності інституту. На відміну від дій індивідуальних корупціонерів дії індивідів, які є агентами інституційної корупції, та індивідів, які мають бути відповідальними за неї, змінюють напрям діяльності інституту [310, с. 7]. Корупція вважається інституційною, якщо здобуток корупціонера є швидше політичним, ніж особистим; послуга, яку надав корупціонер, є процедурно неправомірною; зв'язок між здобутком та послугою має тенденцію до нанесення шкоди законодавству або демократичному процесу.

Цей тип корупції виникає, коли корупціонер бере хабара в обмін на політичну послугу, особиста вигода не є частиною цього виду корупційного обміну, а надана послуга – не є частиною посадових обов'язків. Проте якщо учасник корупційних дій робить внесок у передвиборчу кампанію, навіть в обмін на послугу донору, політичний здобуток корупціонера може вважатися, а може і не вважатися корупцією. Однак це буде корупцією в тому випадку, якщо відбулося підірвання інституційних цілей чи нанесення шкоди демократичному процесові.

Утім, інституційну корупцію буває дуже важко відрізнити, оскільки на індивідуальний внесок у корупцію дивляться через призму інституційних практик, які, з іншого боку, можуть легітимізувати корупцію або внести її до списку посадових обов'язків. Під час виборчої кампанії від співробітників державних інститутів влади можуть вимагати внесків у виборчу кампанію, наприклад у вигляді якісного і швидкого надання виборцям адміністративних послуг для вироблення у них лояльного ставлення до діючої влади [310, с. 8]. Коли одні члени інституту залучені до корупційних практик, їхні колеги можуть не визнавати цього. За своєю природою інституційна корупція руйнує «ядро» інституту, загрожуючи основним його цілям. Вона завжди є систематичною та проникаючою, на противагу індивідуальній корупції, випадки якої є поодинокими.

Розрізняють також систематичну та системну корупцію. Систематична корупція має величезний вплив на розвиток, може негативно позначатися на роботі всього уряду чи окремих міністерств, має істотний вплив на державні доходи та розподіл торгівлі; здійснення реформ можливе у разі визнання необхідності [309, с. 140].

Системна корупція характерна для повністю корумпованої системи – клептократії, тобто влади злодіїв; має величезний вплив на

розвиток; за таких умов чесність є «іраціональною», реформи можливі лише за умови фундаментальної зміни. Цей тип корупції є постійним та таким, який важко подолати, оскільки корупція в цьому випадку стає частиною наявної політичної та економічної ситуації, яка допомагає її зберегти [309, с. 90]. Відношення між корупційними практиками та ситуацією у країні є еквівалентними: корупція робить внесок у затягування та спотворення політичного розвитку, послаблення конкурентних процесів та головних інститутів.

На окрему увагу заслуговує й електоральна політична корупція, хоча й не є об'єктом нашого аналізу. Більшість авторів підтримують її поділ на такі форми, як *quid pro quo* внески, зловживання адміністративними ресурсами для цілей кампанії та підкуп виборців і посадовців, залучених до виборчої кампанії (купівля голосів).

Найбільш поширена форма корупції у фінансуванні виборчої кампанії передбачає надання фінансових або інших ресурсів приватним особам чи партіям в обмін на відповідне ставлення обраних [262, с. 26]. *Quid pro quo* внески в обов'язковому порядку складаються з чотирьох елементів: державного посадовця, який діє у власних інтересах (*A*); зловживання нормами посади; нанесення шкоди суспільству (*B*), користь третьої сторони (*C*), яка дає винагороду *A* за доступ до товарів чи послуг, які інакше *C* не отримає [283]. Цей тип політичної корупції часто закінчується фінансовими скандалами. Світовий банк для його позначення ввів термін «захоплення держави» (*state capture*), маючи на увазі позначення впливу приватних інтересів через закони й політику [205]. Таку дефініцію електоральної політичної корупції застосовують переважно для характеристики пострадянських країн на стадії трансформації. Фінансування виборчої кампанії є прямим каналом, через який приватні інтереси впливають на політичні рішення, хоча встановити прямий зв'язок між фінансуванням і привілеями може виявитися неможливим [262]. Політика, яка сприяє інтересам партійних донорів, може бути втілена безліччю способів. Одночасно донори та політики можуть мати однакові цілі. Наприклад, у посткомуністичних країнах інвестори часто фінансують партії, орієнтовані на реформи, оскільки вони в будь-якому випадку виграють від впровадження ліберального економічного курсу.

Зловживання адміністративними ресурсами під час виборчої кампанії стосується зловживання державними (суспільними) фінансовими, інфраструктурними і людськими ресурсами для цілей виборчої кампанії кандидата чи партії. Типовими прикладами цього типу корупції є залучення державних посадовців для організації подій кампанії, негласна витрата публічних коштів на потреби прав-

лячої партії або використання державних підприємств для надання ресурсів партії посадовця. Ця форма електоральної політичної корупції є менш упізнаваною, ніж внески, проте вона заслуговує на належну увагу, оскільки в деяких країнах є домінуючою [262]. Серед найбільших загроз цієї форми корупції – перевага над іншими кандидатами, у найбільш радикальному прояві – політичне насилля над опонентами, наприклад, довільне затримання працівників кампанії опонента; у найгіршому прояві – збереження режиму постійної монополії влади.

Останньою формою політичної корупції під час виборчої кампанії є підкуп виборців або посадовців, залучених до виборчої кампанії. Це пропонування або надання грошей чи інших переваг виборцям/посадовцям для підтримання громадянами певних партії або кандидатів на виборах чи отримання підтримки посадовців з метою маніпулювання результатами виборів. Цей вид корупції дуже важко відстежити, оскільки транзакція є здебільшого прихованою і проходить довгий шлях для того, щоб її було складно чи неможливо виявити.

Проаналізувавши основні типології та форми політичної корупції, ми дійшли таких висновків.

По-перше, аналіз типів політичної корупції свідчить, що на тип політичної корупції впливає тип політичної системи, національні умови перебігу корупційних процесів, кількість учасників корупційних дій тощо. Це дозволяє стверджувати, що в одній політичній системі одночасно можуть існувати гібридні типи політичної корупції.

Варто зазначити, що наслідки політичної корупції не завжди поширюються на всю політичну систему. Вплив корупції на політичну систему залежить від довгих ланцюгів взаємозв'язків і непередбачуваних обставин, випадкових чинників, оскільки політична корупція – явище динамічне, яке постійно розвивається, набір типів і форм може варіювати й доповнюватися залежно від національних особливостей.

По-друге, критерії різних типологій політичної корупції відрізняються між собою, але базовими виступають критерій корупційного обміну, інтеграція або дезінтеграція політичної корупції в політичній системі, стабільність або нестабільність, індивідуальний або колективний характер корупційних дій, редистрибутивний або екстрактивний характер, хто виступив з ініціативою корумпування, географічна ознака тощо.

По-третє, політичні реакції на корупцію є більш важливими, ніж власне протиправна дія. Якщо врахувати, що внаслідок корупції утворилася група виключених з корупційного процесу, то аналіз дезінтеграційних та інтеграційних особливих форм корупції може до-

помогти зрозуміти політичні прагнення певних груп. Чинник виключення з корупції не гарантуватиме негативного ставлення до гравця. Виключені можуть не знати про існування корупції або не вірити в заяві щодо її існування. При неприйнятті ними корупції їх реакції можуть бути такими: апатія, толерантність, здивування, і/або гнів, або спроби включитися у гру. Ці реакції залежать від типу й розмірів корупції в суспільстві, сприйняття людьми своїх здобутків та втрат і їх віри в те, що є законним, а що незаконним. Зрозуміло, що присутність контролі, пояснення фактів корупції у пресі, інтерпретування новин і заяв про випадки корупції найбільше вплинуть на політичні відповіді посадовців.

По-четверте, у будь-якій політичній системі можуть бути присутніми одночасно декілька форм політичної корупції. Основними формами політичної корупції вважаються хабарництво, розтрата, підкуп, шахрайство та фаворитизм. Кожна з форм корупції створює особливу модель поділу інтересів і розколів у суспільстві. Чим більш корумповане суспільство, тим важливішими стають політичні дивіденди учасників корупційних дій. Більша кількість переваг у певній формі корупційного обміну в певному типі суспільства впливатиме на вибір саме цієї форми корупції щодо інших.

По-п'яте, чим менш привабливі альтернативні можливості добути політичну чи економічну перевагу, тим поширенішими будуть інтеграційні чи дезінтеграційні наслідки корупції. Для інтеграційних форм корупції характерні високі акції або існування декількох альтернатив, що підвищує стимул аутсайдерів намагатися приєднатися до корупційної практики. У разі дезінтеграційної корупції ці обставини вплинуть на сторони, які включені та виключені в різний спосіб. Для включених до політичного процесу сторін високі акції та декілька альтернатив сприятимуть росту вартості й ризиків корупційних дій, водночас знижуючи їх передбачуваність і ступінь домовленості про владу, яку хтось здобуде. Для виключених ці обставини підвищують політичну та економічну вартість виключення, якою, своєю чергою, підвищить інтенсивність їх реагування на корупцію. До політичної системи дуже важко приєднатися не лише через обмеженість набору ресурсів, а й тому, що особи, які контролюють акції, можуть влаштувати довгий період випробування перед включенням до корупційного обміну. Найлегше для аутсайдерів – увійти в інтеграційну форму корупції. Виключення є також важливим чинником у випадках дезінтеграційної корупції. Більшість людей будуть ліквідовувати свої підприємства через непотизм та кронізм, не маючи можливості отримати ключові акції, які необхідні для участі у грі під час кризової корупції.

3.2. Від політичної до бюрократичної корупції: закони спадковості й мінливості

Система взаємозв'язків двох видів корупції – політичної та бюрократичної – може будуватися на основі декількох сценаріїв; а саме, коли: 1) бюрократична корупція сильніше розвинена, і політики опосередковано долучаються до неї; 2) обидва види корупційного обміну функціонують незалежно один від одного, що часто призводить до необхідності давати «подвійного» хабара; 3) в політичній системі існує лише бюрократична корупція – така ситуація характерна для авторитарних і тоталітарних політичних режимів; 4) бюрократична корупція виникає за ініціативи політиків, які шукають партнерів для пошуку і збору ренти (що становить для нас особливий науковий інтерес).

Аналіз взаємозв'язку та взаємовпливу цих двох видів корупційних обмінів, згідно з останнім сценарієм, дасть змогу концептуально обґрунтувати поширення бюрократичної корупції в політичній системі під впливом політичної корупції та надасть пояснення залучення більшої кількості учасників-неполітиків до політичних мереж.

Класичною в політичній науці вважається модель раціональної бюрократії М. Вебера, згідно з якою, коли ми говоримо про раціональну бюрократичну систему та її службовців, мають задовольнятися такі вимоги: державні службовці як вільні особистості повинні підкорятися владі з огляду на свої посадові обов'язки; вони формують чітко виражену ієрархію посад; кожна посада передбачає чітку компетенцію; обіймання посад відбувається на вільній контрактній основі; до уваги береться технічна кваліфікація кандидатів; вони призначаються, а не обираються на посаду; посадовець отримує фіксовану винагороду згідно з ієрархією, відповідальністю, соціальним статусом; виконання обов'язків розглядається як єдине чи принаймні основне заняття посадової особи; існує можливість побудови кар'єри; державний службовець, що працює в організації, не володіє організаційними засобами, і посада не є його власністю; поведінка робітників має відповідати вимогам дисципліни і контролю [15].

Відхилення від критеріїв раціональної бюрократії вважаємо саме бюрократичною корупцією, яка може набувати різних форм залежно від політичного середовища, типу режиму і цілей корупціонерів. Тут варто звернути увагу на дискусії навколо дефініцій «політичної» і «бюрократичної» корупції. Існує два табори вчених, що поділяють різні погляди.

Представники першого, до якого належать Р. Клітгаард [237], К. Хоуп [208, с. 1–6], Д. Олову [276, с. 23–45], Е. Джонс [221, с. 1–15],

поділяють думку, що політичною корупцією є корупція обраних на посади кандидатів, тобто політиків, а бюрократична корупція власлива призначенням на посади бюрократам. В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна [80, с. 6] та експерти таких авторитетних міжнародних організацій, як Світовий банк, *Transparency International* та ін., підтримують поділ корупції на «гранд» (*grand*) корупцію, тобто політичну корупцію у великих розмірах, і «петі» (*petty*) корупцію, яка виникає під час взаємодії громадян із чиновниками середньої і низької ланки.

Автор є прихильником саме першого вищенаведеного визначення політичної і бюрократичної корупції, оскільки воно дає змогу як найліпше продемонструвати протилежність і водночас історичну та функціональну взаємопов'язаність двох типів корупції як протиправного діяння політиків і чиновників.

Політична корупція часто спричиняє ріст бюрократичної корупції. Е. Сервіс зазначав, що в усіх давніх цивілізаціях, як і в усіх відомих історії вождівствах і первинних державах, створення й поширення влади бюрократії є також наслідком формування панівного класу, аристократії [108, с. 86]. Коли обрані політики мають змогу впливати на бюрократів, виникає взаємозв'язок та взаємовплив політичної корупції на бюрократичну й навпаки: за таких умов не працює механізм стримувань та противаг. Знаючи про випадки корупції, бюрократи й політики допускають незаконну діяльність один одного і сприяють їй [26, с. 148]. Д. дела Порта звернула увагу на те, що в Італії бюрократи й політики поділили сфери впливу: задоволенням потреб великого бізнесу займаються політики, а дрібним і середнім бізнесом – бюрократи.

Можна виокремити кілька особливостей, які впливають на характер політичної і бюрократичної корупції в демократичній країні:

- роль партій;
- форма державного правління (парламентські, президентські, змішані республіки, монархії);
- наявність або відсутність «васальної залежності» бюрократів;
- відповідальність за «честь мундира»;
- політична культура переговорів.

У демократичних країнах бюрократи часто укладають економічно вигідні угоди з політиками задля забезпечення власної залученості до процесу корумпування. Найбільш поширеною формою взаємодії між політиками і бюрократами є клієнтелістський розподіл привілеїв та фаворів. Якщо офіційна посада не забезпечує винагород за лояльність і ефективну роботу в інститутах влади, політичні переконання та партійна належність є передумовою для бюрократів для отримання певних привілеїв.

У парламентських демократіях втручання політичних партій у систему державної бюрократії не набуло форми «видимого розподілу посад за політичні послуги» на основі ідеологічного погодження, що мав би сприяти впровадженню політики. Натомість існує прагматичний поділ посад за домовленістю між партіями.

Залежно від особливостей політичної системи тієї чи іншої країни бюрократія набуває більшої або меншої ваги. Відносини між політичними та бюрократичними елітами у вигляді клієнтелістського обміну зводяться не до вироблення політики, а до ухвалення адміністративних рішень за підтримки політиків. Таким чином, утворюється клас бюрократів-політиків, відданих політичним партіям, які сприяли їх кар'єрному зростанню [233, с. 158–165]. Такі бюрократи-політики формують великі мережі обгородок, очолювані керівниками органів державної влади. Ці мережі поширюються на ринок політичної корупції (*grand corruption*) [26, с. 149]. Щоб забезпечити собі швидке кар'єрне зростання, підвищити повноваження у сфері ухвалення рішень чи уможливити брання хабарів або інші переваги, бюрократам потрібні протекція або принаймні обмежений нагляд і контроль з боку своїх політичних керівників. Натомість вони можуть запропонувати послуги своєї структури приватному гравцю або поділитися зі своїм опікуном виручкою від незаконної діяльності.

Д. дела Порта та А. Ванучі, розглядаючи бюрократичну корупцію в італійському суспільстві, акцентували увагу на «зачарованому колі», коли бюрократи-високопосадовці, вилучені з процесу ухвалення рішень, прагнуть захистити себе і підвищити статус, здійснюють неефективні і непродуктивні заходи; бюрократи, точно дотримуючись законів, намагаються обмежити себе від втручання політиків, останні, своєю чергою, нагромаджують кількість законів. Глобальним результатом таких дій є збільшення процедурної тяганини і неефективність управління. Італійська практика свідчить, що жоден політик не мав достатньо влади, щоб забезпечити позитивний швидкий і точний розгляд справи без участі керівників установ, де мали розглядати цю справу [26, с. 144]. Небезпекою для політиків за таких умов є можливість їх повного усунення від механізмів корумпування. Серед ресурсів корумпованого бюрократа – «підпис», необхідний для передавання справи в наступний підрозділ; бюрократичне право «вето», яке передбачає давання хабара; і конфіденційна інформація як об'єкт для торгівлі на підпільному політичному ринку [26, с. 147]. Порівняно з країнами, що розвиваються, у розвинених країнах взаємодія між політичною та бюрократичною корупцією є більш структуралізованою, деталізованою, розгалуженою системою взаємовпливів між політиком і бюрократам.

Водночас політична корупція є способом забезпечення швидкого ухвалення адміністративних рішень для задоволення потреб тих, хто готовий дати хабара. Рішення можна ухвалити або не ухвалити; можна прийняти його відразу або відкласти до «кращих часів»; можна надати перевагу одним приватним інтересам над іншими; можна витратити більшу кількість державних коштів або меншу [26, с. 145]. Розмір хабара в бюрократичному апараті часто відповідає обсягові заощадженого часу. Бюрократи можуть самі вирішувати, скільки часу й зусиль приділити виконанню своїх посадових обов'язків залежно від власних прераференцій.

Якщо немає механізмів для обмеження доступу до публічних привілеїв, то можливість збагатитися може створити «перенаселення» серед бенефіціаріїв. У результаті може виникнути дефіцит адміністративних послуг, що призведе до значних затримок та зловживань, а це, своєю чергою, – до зростання корупції. Політики, які мають вагу та престиж і можуть вплинути, наприклад, на отримання державного замовлення підприємцем, залучаються на різних стадіях процесу не лише під час отримання замовлення, а й для розв'язання поточних проблем та для зменшення або усунення бюрократичного спротиву [26, с. 146]. В Італії така ситуація призвела до виникнення цілого корупційного ринку бюрократичних послуг, на якому існував картель фірм та політичних партій, що користувалися політичною протекцією і відповідно до обсягів сплачених хабарів формували ротацію на ринку [26, с. 147]. Конкуренція між корупціонерами спричинила зниження рівня державного управління, зростання незаконних прибутків у державному секторі, підвищуючи вартість впливу на ухвалення рішень, фактично формуючи «тіньову економіку» та «тіньовий бюджет».

З другого боку, частина населення, яка не може дозволити собі купити бюрократичні послуги, вилучається з політичного процесу та зазнає дискримінації і порушення прав. Це призводить до закритості політичної системи й неефективності управлінської системи.

Розглянемо випадок системної корупції, коли таємна змова бюрократії слугує підвищенню недоторканості політика. За таких умов вплив на діяльність бюрократичних органів є очевидним [26, с. 149]. На корупційному ринку державний чиновник є дуже важливим союзником для корумпованого політика, оскільки останній дуже часто потребує допомоги у впровадженні політичних рішень, оплачених за допомогою хабарів. Корумповані бюрократи сприяють формуванню ренти, за рахунок якої і надходять хабарі. Завдяки стабільності своєї посади бюрократи надають політикам додаткові послуги, зменшуючи ризики незаконної обробки через контроль за контактами з підприємцями [26, с. 150].

На розвиток бюрократичної та політичної корупції у розвинених країнах вплинула природа обмежень і контролю за політичною та адміністративною діяльністю [26, с. 161]. Прикладами позитивного впливу контролю за ростом політичної та бюрократичної корупції є діяльність ЗМІ і судової гілки влади в Італії, США, Чехії тощо. Негативною стороною засобів контролю, які ґрунтуються на чіткій кількості процедурних норм, є ускладнення та затримка процесів адміністрування.

Навіть там, де чиновництво має тривалі традиції професіоналізму й дотримання «честі мундира» (кодексу професійної етики) [205], наприклад у Франції, поширення політичної корупції пов'язують із недовірою громадян, які посилюють процедурний контроль, що призводить до затримок в адміністративних процесах.

Дослідження в інших країнах свідчать, що динаміка об'єднання політичної та бюрократичної корупції в Італії не є унікальним явищем. Натомість у Японії помітили, що корупція стає особливо поширеною там, де спеціалісти з політичних питань у провладній партії здобувають привілеї завдяки впливові на «ключові кадрові рішення на вищому рівні» (підвищення, вихід на пенсію). В Іспанії політичні партії покладаються на бюрократію як на інструмент контролю над політичною системою [208, с. 417–435].

Система розподілу державних посад на основі партійної приналежності виникла за умов існування двох бюрократій: провладної та опозиційної. Бюрократична корупція в Іспанії та Росії ґрунтується на старій традиції домовленостей, коли функціонери мають право просити у громадян приватної компенсації за надання послуг [208, с. 417–435]. Стосовно Франції, то тут корупція у вищих ешелонах влади уможливорює політизацію державної адміністрації («васальна залежність» бюрократів від політиків як головна ланка для кар'єрного зростання) та «функціонеризація» політики (коли політики виконують державні функції) [244].

Для державних чиновників Французької Республіки, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії чи Федеративної Республіки Німеччини, які завжди дотримувалися «честі мундира», політична протекція має невелике значення. Натомість для італійських бюрократів усе з точністю до навпаки – останні переконані, що влада має належати еліті, вороже сприймаючи політичний плюралізм.

У Росії склалася ситуація, коли існує високий ступінь зацікавленості державної бюрократії в особистому збагаченні, розвитку nepotизму, який до того ж характеризується некомпетентністю в наданні послуг громадянам. Ознайомившись зі специфікою формування

бюрократичної еліти і бюрократичної корупції у пострадянських суспільствах, варто згадати про концепцію м'яких бюджетних обмежень, згідно з якою в ситуації, коли відбувається запуск ринкових механізмів, але ще не створені відповідні передумови, тобто не сформована система захисту прав приватної власності, інститути регулювання фінансових ресурсів, і одночасно відмовляють традиційні ієрархічні регуляторні механізми [17], м'які бюджетні обмеження дозволяють підприємствам компенсувати збитки від неефективної економічної діяльності за рахунок видатків держбюджету, що є фундаментальним дефектом планової державної економіки.

Похідним від концепції став цикл «лібералізація – стабілізація – приватизація», який і був покликаний забезпечити перехід від режиму м'яких бюджетних обмежень до режиму жорстких бюджетних обмежень і виглядав як формула «запуску» капіталізму в колишніх соціалістичних країнах [102]. На практиці господарським суб'єктам довелося досить швидко пристосовуватися до змін умов господарювання. Колишня комуністична еліта за короткий час адаптувалася до управління власністю при слабкій ролі держави, за відсутності контролю та обмежень з її боку.

Після падіння комунізму за умови збереження м'яких бюджетних обмежень підвищилася самостійність номенклатурних підприємств, що супроводжувалося низькою фінансовою та адміністративною відповідальністю, а це створило сприятливі умови для формування корупції у сфері управління такими підприємствами [18, с. 10].

Зазначена особливість режиму м'яких бюджетних обмежень демонструє, чому перманентна боротьба з корупцією також є елементом підтримання його рівноваги. Як і інші системи контролю, боротьба з корупцією у «молодих» пострадянських демократіях була націлена не на її викорінювання, а на підтримання в робочому стані системи торгівлі навколо порядку порушення правил. Боротьба з корупцією стала, по суті, регулятором санкціонованої корупції, який примушує виконавчий рівень до торгів із вищим, політичним рівнем з приводу своїх прав надавати мандат на порушення правил [102]. Отже, відбувалися ієрархічні торги між колишньою комуністичною номенклатурою і власниками номенклатурних підприємств. Активна роль інсайдерів у приватизації, збереження ролі попередньої керівної еліти в управлінні приватизованими підприємствами не дозволили розірвати зв'язки з державою.

М'які чи жорсткі бюджетні обмеження визначали ринковий чи тінювий характер економіки. Тінюва економіка проявлялася в індивідуальних, нормативно нерегламентованих відносинах бізнесу і чиновників. Практика виведення частини ресурсів з-під контролю під-

приємств і скорочення оподаткування таких підприємств, що склалися історично, втягувала чиновників у функціонування відповідних фінансових ланцюгів [18, с. 31]. Тісна інтеграція з колишньою комуністичною управлінською елітою, система неформальних зв'язків підтримки і взаємодопомоги, самоідентифікації себе як «ми» і протиставлення «їм» [18, с. 38], вихідцям із приватного сектору, що не мають зв'язків із номенклатурою, – важливий чинник становлення номенклатурного капіталізму.

Із часом цей зв'язок номенклатури і керівників номенклатурних підприємств слабшав: прикладом є становлення олігархів у Росії, більшість із яких не належали до господарської еліти попереднього режиму. Так, у 1995–1996 рр. у Росії відбувся перерозподіл сфер впливу, унаслідок чого нові економічні еліти отримали податкові привілеї номенклатурних підприємств завдяки становищу, впливу, зв'язкам у державному апараті. Відповідно, норми поведінки у стосунках із чиновниками виявилися стійкішими, ніж становище колишньої господарської еліти [18, с. 38]. Конкуренція почала підміняти принцип номенклатурної лояльності.

Відмінною від України та Російської Федерації була ситуація в Польській Республіці, Чеській Республіці й Угорщині, де внаслідок виборів 1993–1994 рр. відбулася ротація еліт. Таким чином, колишня комуністична еліта Чеської Республіки була повністю зміщена, в Угорщині та Польщі її залишилося менше третини [17].

Цей самий феномен, який проявився у постсоціалістичних країнах на стадії становлення, проаналізував дослідник Н. Лефф, запропонувавши бачення, відмінне від думки більшості вчених. Помістивши бюрократичну корупцію в модель економіки, що розвивається, він стверджував, що вона може бути чинником розвитку за певних умов [247, с. 8]. Причину бюрократичної корупції в нерозвинених країнах автор вбачав у байдужості державних службовців та їх ворожості. Така ситуація є частим явищем за відсутності ефективного популярного економічного курсу й активного бізнес-середовища, які мають змогу впливати на процес ухвалення рішень [247, с. 10]. Бюрократи вважалися тим гальмуючим чинником, за рахунок якого корупція стає єдиним способом налагодження відповідного функціонування економіки.

Цікаво, що Д. Кауфман та П. Сігельбаум доводять протилежне, вказуючи на те, що й у розвинених країнах, і тих, які розвиваються [227, с. 419–459], бюрократична корупція є перешкодою на шляху економічного розвитку.

Результатом недосконалості законодавства, нерозвиненості демократичних, правових норм і політичної культури, відсутності меха-

нізмів контролю і сильної дієвої судової системи є існування певних труднощів ідентифікації бюрократичної корупції у країнах, що розвиваються, у т.ч. й пострадянських. У політичній культурі населення цих країн неформально встановлено, що після надання послуги державним посадовцем у відповідь йому прийнято давати подарунок [278, с. 91–111]. Виникає питання: на якій стадії подарунок стає хабаром? Одним з індикаторів може бути величина послуги; подарунок за незначну послугу зазвичай означає маленьку суму коштів. Іншим індикатором може слугувати час виконання послуги (транзакції), оскільки подарунок презентують після її отримання.

З початку й аж до середини 1980-х років серед американських дослідників тривала дискусія про вплив політичної і бюрократичної корупції у країнах третього світу. Таким чином, спочатку світ побачила стаття дослідника К. Хопа, яка викликала незвичайний резонанс і критику. Процес переходу країн третього світу від колоніального правління до самостійного урядування супроводжувався заміною колоніальної адміністрації на обраних міністрів, які шукали способи політизувати бюрократію. Було введено поняття політизованої бюрократії, під яким розуміють чиновницький апарат, який впливає або на який впливають, свідомо або несвідомо, відкритими або прихованими діями під час політичного процесу задля забезпечення інтересів владної або опозиційної партії [208, с. 1]. Дослідником було запропоновано чотири змінні для оцінювання втягненості бюрократії в політику:

- рівень впливу бюрократії на процес ухвалення рішень і природу відносин між політичними та постійними виконавчими членами взаємодії;
- рівень політичної активності бюрократії;
- обсяг політичного та партійного втручання в роботу бюрократії;
- імідж державного службовця.

Із здобуттям країнами третього світу незалежності бюрократична колоніальна адміністрація трансформувалася в бюрократичну адміністрацію, наголошуючи тим самим на домінуванні політики над бюрократією. Це сформувало політизований стиль бюрократичної поведінки на противагу очікуваному кар'єрному зростанню в адміністративному апараті, що спирався б на високий рівень професіоналізму [208, с. 1]. Використання персоналізму та патронажу для досягнення політичних цілей є відомим відходом від веберівської моделі. З політизацією бюрократії до країн третього світу прийшла бюрократична корупція. Саме через механізм політичної корупції встановлювалися правила, за якими мала «грати» бюрократична корупція. Це корупція посадовців, які не є політиками, проте яких підтримують і стимулюю-

ють корумповані політики та корумпована політична система. Звісно, таку корупцію набагато легше здійснити у країнах третього світу, наприклад Гані, Ямайці тощо, де вплив держави поширюється на економічну власність, урядування й систему примусу.

Емпіричну перевірку тез К. Хопа з формулюванням критичних зауважень було здійснено Д. Олову на прикладі Нігерії [276, с. 23–45] і Е. Джонсом на прикладі Карибських островів [221, с. 1–15]. Намагаючись перевірити тезу К. Хопа щодо того, що коріння бюрократичної корупції завжди «насаджується» політичною корупцією (політичними лідерами), Д. Олову звернув увагу на якість політичного лідерства країни. Випадок Нігерії підтверджує висновки К. Хопа, проте водночас було спростовано гіпотезу про обов'язковість зв'язку між політичною корупцією і ростом бюрократичної корупції [276, с. 23–45]. У демократичних країнах політична корупція завдяки процесам політичної модернізації автоматично призводить до значних політичних скандалів, і, як наслідок, політична модернізація й інституалізація спричиняють «загибель» корупції в адміністративному секторі.

Натомість Е. Джонс на прикладі Ямайки довів, що теза про «політизацію» бюрократії у країнах третього світу лише частково доводиться практикою і за різних умов ігнорується. Політизація в такому контексті є, швидше, окремим явищем, ніж закономірністю. Різні умови політизації бюрократії призводять до різних типів бюрократичної поведінки. Зауважимо, що згідно з дослідницьким баченням політизація бюрократії у країнах третього світу відбувається за таких умов: загальна концепція політичного курсу суперечить тактиці його втілення; різниця у кар'єрах адміністраторів і політиків; різне наповнення політичної та бюрократичної діяльності; політична дискримінація одних або інших політичних сил залежно від того, кого вони представляють, підтримують або до кого перебувають в опозиції; порушення принципу адміністративної непартійності. Як результат, політизація бюрократії виступає сукупністю явищ, кожне з яких варто розглядати окремо [221, с. 1–15].

Узагальнення, зроблене А. Бревер-Каріасом під час аналізу політики й державної адміністрації країн Латинської Америки, яке, на його думку, можна також поширити й на інші країни, проілюструвало очевидну взаємопов'язаність політичної і бюрократичної корупції [140]. Цілі політичного курсу можуть впроваджуватися державною владою лише завдяки державній бюрократії. Практика Латинської Америки доводить, що бюрократія сприймається як перешкода на шляху політиків [140, с. 3], вона розпоршується в політичному просторі, де детермінується її потенційна діяльність. Увесь перебіг політичного процесу характеризується наявністю політичного центризму.

У результаті аналізу взаємозв'язку політичної та бюрократичної корупції можна виокремити такі тенденції. По-перше, корупція завжди підриває демократію, тоді як демократія не завжди ослаблює корупцію. Наслідком втручання політики в бюрократичне адміністрування є дисфункція веберівської моделі бюрократії. Виникає небезпека зрощення політичної сфери і державного адміністрування. Невиконання службових обов'язків чиновниками призводить до втрати довіри і, як наслідок, до введення нових процедур для здійснення контролю над ними. Незалежно від типу політичного режиму, за винятком тоталітарного, бюрократія підпорядковується політикам більшою чи меншою мірою, а бюрократична корупція досить часто є наслідком корупційних дій політиків.

По-друге, у демократичних країнах роль бюрократії зумовлена формою правління, роллю політичних партій у політичній системі й політичною культурою домовленостей між бюрократами та політиками. У стосунках між бюрократами й політиками виокремлюються певні спільні риси, на які накладаються національна специфіка, історичний досвід взаємодії цих двох типів корупції та інтенсивність клієнтелістських мереж між політиками і бюрократами.

По-третє, у країнах зі слабкими демократичними традиціями (як, наприклад, країни Латинської Америки) проблематично визначити певні спільні риси корупційної практики. Зі зростанням ваги виборів і ролі політика відбувається процес «політизації» бюрократії, сприйняття якого є неоднозначним у науковому світі. Перебіг процесів політичної модернізації і суперечливий вплив бюрократії на економічний розвиток латиноамериканських країн створюють труднощі для дослідження зв'язків між політичною і бюрократичною корупцією в цій групі країн.

РОЗДІЛ 4

КРОС-НАЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВИПАДКІВ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ (CASE-STUDY ANALYSIS)

Якби не запекла критика ззовні, корупцію не вважали б гострою соціальною проблемою, принаймні у східній частині Центральної Європи, вважав дослідник А. Шайо [119, с. 12]. Політична корупція є порушенням, особливо економічним, не лише завдяки купівлі голосів і дійсним фінансовим винагородам – у багатьох непрямих формах, таких як підкупи чи вплив на рішення тих, хто обіймає урядові посади, вона є засобом для досягнення політичних цілей. Тут постає питання ступеня політичної корупції, що змінюється відповідно до передумов виникнення, причин, форм і наслідків. Рівень політичної корупції коливається навіть у таких функціонуючих конституційних демократіях, як Велика Британія, Швейцарія, США. Так само відрізняється рівень політичної корупції у частково демократичних державах та недемократичних державах.

У цьому розділі ми порівнюємо причини, форми та наслідки політичної корупції в державах з різним ступенем демократичності, викремлюючи спільні та відмінні риси політичної корупції. Оскільки наше дослідження має здебільшого теоретичний характер, то порівняння проводилося на основі вторинних джерел, емпіричного матеріалу – випадків (*case studies*) політичної корупції в різних регіонах світу.

Згідно з визначенням політичної корупції Дж. Крамера, яке ми використовуємо як базове в цій роботі, політики, які обираються на посади, є основними суб'єктами корупційних дій. Відповідно, процес їх рекрутингу та виконання ними посадових обов'язків виступає для нас наріжним каменем демократії, оскільки є важливою умовою забезпечення представництва інтересів народу, верховенства закону, розподілу влади, політичного, економічного, ідейного плюралізму та гласності.

Ми послуговуємося визначенням демократії елітариста Дж. Шумпетера, який розумів під останньою певний специфічний спосіб відбору політичних еліт, а також інституційний процес ухвалення політичних рішень, які уможливають конкуренцію політичних гравців за голоси виборців [299, с. 280]. Згідно з його концепцією процес самовдосконалення демократії триває постійно, а держави рухаються з варіативною швидкістю демократизації, що пояснює, чому країни перебувають на різних щаблях демократичного розвитку [301, с. 93]. Якість сформованих демократичних систем, а саме дієвість та ефективність механізму стримувань і противаг, що впливає на ситуацію з політичною корупцією в державі, є домінуючим критерієм нашого оцінювання. Вибір саме цих країн був зумовлений репрезентативністю корупційної моделі кожної обраної країни, а саме побудовою політичної системи, формою правління, рівнем економічного розвитку, політичним режимом та наявним високим рівнем політичної корупції.

Основою алгоритму оцінювання випадків країн виступає гіпотеза, що модель політичної корупції в кожній країні вибудовувалася за зразком моделі політичної системи Д. Істона [170, с. 306–308]. Причини політичної корупції розташовуються на «вході», наслідки політичної корупції – на «виході», а форми і прояви – у «чорній скриньці». Середовищем у такій моделі ми вважаємо національний державний механізм, на який чинить тиск механізм стримувань і противаг у вигляді судів, органів, що залучені до боротьби з корупцією, ЗМІ, громадянського суспільства тощо. Зворотний зв'язок представлений перетворенням наслідків політичної корупції на нові «збудники» та стимули для корупції.

Так, Італія як парламентська республіка, що вважається державою «старої демократії», є найбільш корумпованою країною Західної Європи. Натомість країни Латинської Америки є новими президентськими республіками, що зумовлює слабку роль партій і сильний вплив на політичний процес, формування громадської думки та можливості для політичної корупції глави держави. Польща та Чехія, з одного боку, як «нові» демократії мають безліч схожих рис формування політичної корупції, а з другого – значно різняться за формами й наслідками. Не останньою причиною цього є різні форми правління в зазначених країнах, оскільки Польща є напівпрезидентською республікою, а Чехія – напівпарламентською, що забезпечує різну роль провідних гравців. Болгарія є прикладом парламентської республіки, де побудова самої політичної системи та її інститутів зумовила формування «структурної» політичної корупції. Такі пострадянські країни, як Росія й Україна, схожі за своїми вихідними умовами, про-

демонстрували різні форми та наслідки політичної корупції, у чому не останню роль відіграла форма правління. Випадок Таджикистану є особливим і був взятий до уваги з огляду на специфіку, що включає середньоазіатську політичну культуру, президентську форму правління, найменшу площу, найвищий рівень бідності серед пострадянських азіатських країн та досвід громадянської війни, що призвело до тотальної корумпованості всіх сфер життя, у т.ч. й політичної.

Інше питання демократичності політичного режиму було порушене дослідником К. Фрідеріхом, який підтвердив гіпотезу, що рівень політичної корупції залежить від рівня консенсусності влади [177]. Політична корупція є корективом між деформованою владою і зловживанням нею, якщо корупція є функціональною. Проблеми дослідження виникають тоді, коли влада насправді не є консенсусною, проте вона вважається такою і, врешті-решт, призводить до корупції. Так, у монархічній Англії, Пруссії, Росії корупція була поширеним явищем. Істотною відмінністю є те, що у відкритих суспільствах вона завжди викривається опозицією або судовою системою та доноситься до громадськості вільною пресою, а в авторитарних режимах вона переважно прихована. Екстенсивна корупція в тоталітарних диктатурах є очевидною, судячи з доступних документів фашистських і соціалістичних режимів. Наприклад, у режимі нацистської Німеччини корупція була досить поширеним і загально визнаним явищем. Л. Троцький зазначав, що корупція, за великим рахунком, є доказом того, що Радянський Союз був повністю бюрократизованим. Без корупції набагато більше людей були б піддані терору [177, с. 17].

Корупція в тоталітарних режимах може бути як персоналізованою, так і неперсоналізованою типу. Якщо ідеологія зазнає впливу політичної корупції, відбувається дезінтеграція і викривлення системи ідеологем та цінностей, на яких ґрунтується політична система. Така корупція завжди набуватиме форми неправомірної інтерпретації юридичних норм. Поширення корупції у формі порушення викликів правлінню стає нормою. Очевидно, що це може спонукати до перегляду основної ідеологічної позиції, яка може набути вигляду утвердженої корупції. Це те, що філософи минулого називали «моральною корупцією» [218, с. 17].

У демократичних країнах рівень консенсусності влади теж різний. На відміну від розвинених країн, де корупція часто вражає якийсь один складник політики – впливову спілку, політичну партію чи окрему сферу [177, с. 18], у нових демократіях політична корупція проникає в різні сфери і вражає всю політичну систему, інколи перетворюючись на системну корупцію, а інколи навіть загрожуючи існуванню демократії як такої в певній країні.

Для того щоб пояснити причини та наслідки політичної корупції в різних країнах, варто розглянути, на основі чого ми поділяємо країни на більш і менш демократичні.

Під демократизацією ми розуміємо передісторію походження та процес становлення демократії [54, с. 70], перехід від недемократичного до демократичного режиму, від первинної лібералізації політичної системи до встановлення нових владних інститутів і процедур. Аналізуючи політичну корупцію в різних країнах, ми оцінювали соціально-економічний рівень розвитку та модернізації країни в обраних часових межах, соціокультурні й ціннісні чинники, політичні аспекти та процеси (взаємодію партій з новими політичними інститутами, в умовах нових правил гри тощо), політико-психологічні чинники (рішення, дії головних акторів).

На нашу думку, прагнення модернізації є основним чинником у процесі зміни політичної системи [301, с. 240]. Хоча зв'язок лібералізації економіки та політики й демократизації є амбівалентним, доведено, що вони сприяють одна одній [54, с. 170].

Проте за умови, коли політичні структури «старого» (попереднього) ладу ще досить сильні, участь суспільства у процесах демократизації є малоймовірною. Винятком може бути ситуація, за якої демократизація властива всьому регіону, а в конкретній країні сформувалося сильне громадянське суспільство [301, с. 241]. У протилежному випадку хвиля політичного хаосу неминуче призведе до становлення авторитаризму. У період заснування нового політичного режиму корупція поширеніша там, де вона стає панівною стратегією, із часом вона лише «розкручуватиметься» [309, с. 4].

Аналізуючи причини розвитку політичної корупції, низка дослідників (таких як Д. Ледерман, Н. Лоайза та Р. Соарес), базуючи свої висновки на даних крос-національних емпіричних досліджень і спираючись на індуктивний засновок, стверджували, що поширеність політичної корупції залежить від демократії, парламентської системи, політичної стабільності та свободи преси, які асоціюються з низьким рівнем політичної корупції [246, с. 2]. Інша група дослідників, серед яких А. Шедлер, Л. Діамонд і М. Платнер, пішли шляхом дедукції, зокрема вбачали саме політичну корупцію загальною та кардинальною перешкодою на шляху консолідації нових демократій [295, с. 37].

Існування демократичного режиму передбачає дотримання двох ключових умов. У громадян має бути можливість притягати лідерів до відповідальності за посадові злочини. При «вертикальній відповідальності» громадяни закликають політичних лідерів дотримуватися стандартів демократії і верховенства права і можуть покарати їх, якщо ті порушують ці стандарти. Така відповідальність ставить дві основ-

ні вимоги. По-перше, громадяни мають відрізнити корупцію в разі її наявності в суспільстві. Якщо громадяни просто вірять у те, що всі політики корумповані, це передрікає погану долю демократії, оскільки жодна з виборчих альтернатив не приваблюватиме громадян [119, с. 15]. По-друге, громадяни мають адаптувати свою позицію щодо лідера чи інституту відповідно до наявного стану речей. Якщо вони розрізняють, чим є корупція, то відповідно змінюють свою думку про лідера, тобто можуть притягнути лідера до відповідальності через демократичні процедури (вибори, судові процедури, протести тощо). На позитивні зміни можна очікувати, якщо громадяни виокремлюють корумпованих лідерів та корумповані політичні інститути і можуть стримувати їх за допомогою відповідних механізмів. Якщо політичний лідер вважається корупціонером, законодавчі інститути або громадянське суспільство притягують його до відповідальності – це приклад демократії в дії. Однак у разі хибних звинувачень політична корупція може чинити дестабілізаційний ефект на демократичну політичну систему, наприклад, якщо суспільство вірить, що корупція є вродженим компонентом демократичного режиму, а не просто властивою певному політичному лідеру чи інституту вадою. У такому випадку це може ослабити підтримку демократії як форми урядування, відповідно, зростає небезпека появи альтернативного режиму [119, с. 16]. Тому важливо визначити, чи можуть громадяни об'єктивно оцінити рівень корупції у власній державі і корумпованості суспільства, чи їх сприйняття рівня корупції впливає на підтримку уряду, який перебуває при владі, політичної системи та демократії як системи урядування.

Правила фінансування політичних партій, які відрізняються в різних державах, одночасно є важливим чинником, який впливає на рівень політичної корупції та її види. У парламентських республіках ці правила сприяють діяльності потужних партій, які представлені в законодавчому органі й націлені на подальшу консолідацію та зміцнення партій. Це пояснюється провідною роллю партій у парламентаризмі [109, с. 288]: їх фракції формують у парламентах кабінети, що залежать від їх постійної підтримки. Д. Смілов вважав, що у парламентській моделі партії діють конституційно визначені органи державної влади, які виконують важливі функції в період між виборами.

У президентських режимах партії активізуються переважно перед виборами. Після того як президента та членів партії обрано, може спостерігатися розходження поглядів між главою держави і представниками партії. Вибори є кандидатоорієнтованими й допомагають ослабити та роздробити партійну систему (наприклад, Росія на початку 1990-х років) або сприяють внутрішньопартійному плюралізму й децентралізації (США наприкінці 1990-х років).

Д. Каначе і М. Алісон, досліджуючи політичну корупцію в Латинській Америці, особливу увагу звернули на таку причину виникнення цього явища, як ослаблення зв'язків між громадянами та урядовими структурами. Використовуючи національну оцінку рівня політичної корупції *Transparency International* 1997 р. та опитування населення 1995–1997 рр., дослідники дійшли висновку, що латиноамериканці знають про серйозність загрози корупції у їх країнах. Визнаючи, що в країнах Латинської Америки наявні всі чинники, необхідні для побудови відповідальних демократичних інститутів, основну загрозу цьому процесу вчені вбачають у поширеності поганого виконання посадових обов'язків, що погіршує громадське ставлення до демократичних перетворень [145, с. 91–111].

На початку 1990-х років найбільша кількість корупційних скандалів вибухнула в таких країнах Латинської Америки, як Бразилія, Венесуела, Еквадор, Мексика, Аргентина, Нікарагуа. Акцентуючи увагу на причині виникнення політичної корупції, автори звертали до особливостей побудови національних політичних систем цих країн і незмінних негативних наслідків функціонування цих систем, таких як клієнтелізм та призначення на посади по знайомству, про що писали Е. Банфільд [133, с. 99], М. Джонстон [216, с. 385–398] та Є. Етціоні-Халеві [173, с. 71–72]. Важливого значення системним позитивним наслідкам існування політичної корупції в латиноамериканських країнах, зокрема політичній стабільності, надавали такі дослідники, як С. Гантінгтон [211, с. 253–263], Дж. Ватербері [320, с. 230], Ж. Бекварт-Леклерк [138, с. 191–212]. Дж. Тулчін та Р. Еспач [314] одним із наслідків політичної корупції вважали вплив на формування політики, особливо економічної.

Уся нещодавня історія Латинської Америки демонструє значне поширення політичної корупції на національному рівні та труднощі боротьби з нею. Дослідження політичної корупції в латиноамериканських країнах показали, що громадяни розуміють наявність політичної корупції, однак проблемним залишається перехід від усвідомлення присутності політичної корупції в житті до оцінок посадовців та політичної системи. Вважається, що політична корупція не є ендемічною в демократіях, проте є меншою в Чилі, Коста-Ріці та Уругваї, ніж у Колумбії, Мексиці та Венесуелі, випадки корупції у Фінляндії та Новій Зеландії є поодинокими. Корупція надто дорого коштує, якщо вона призводить до того, що демократія сприймається з байдужістю або ворожістю [145, с. 91–111]. Обрані політики, залучені до корупційних практик у латиноамериканських країнах, стикаються з політичним ризиком т.зв. крихких демократій. Це означає, що формальні демократичні процедури в цих державах встановлені, проте

основи демократії недостатньо глибоко вкорінилися, відповідно, існує рівень невизначеності щодо життєздатності демократії. Протилежна ситуація спостерігається в розвинених країнах, де мало ймовірно, щоб корупція могла нашкодити громадській підтримці демократії. Супутньою причиною політичної корупції, крім слабкості демократії, яка впливає з протистояння демократії як формі урядування, є підтримка політичного насилля та альтернатив радикальних лідерів [145, с. 91–111]. Відповідно, основним наслідком політичної корупції в Латинській Америці є її загроза демократичній стабільності.

Політичні скандали в таких державах, як Італія (розслідування «Чисті руки»), Німеччина (корупційні дії Г. Коля), США (корупційні дії республіканця Дж. Трафіканта), Велика Британія (корупційні дії П. Мандельсона), на думку Д. Каначе та М. Алісона, підірвали довіру громадян та впевненість у діях уряду, проте не зруйнували демократичну систему цих країн [145, с. 96].

Падіння комуністичних режимів та закінчення «холодної війни» делегітимізували партійну систему, яка ґрунтувалася на принципах боротьби між комуністами та демократичними режимами. Після 1989 р. відбулася серія скандалів у більшості європейських держав, що поглибило прірву між громадянами та політичними партіями. Варто згадати розчарування політичними партіями в Іспанії, незадоволення партіями в Німеччині тощо. Наступальна інтеграція європейських ринків після Маастрихтської угоди стала ще одним чинником дестабілізації національних систем.

У демократичній системі корупція підриває легітимність політичної системи. Розглянемо приклад Італії. Однією з основних причин зміцнення політичної корупції в Італії варто вважати зменшення одностайності щодо політичного режиму та політичних інститутів, що вимагало підтримки принаймні окремого елемента політичної системи – корумпованих політиків. Існування поляризованої політичної культури, клімат «холодної війни», загальна спрямованість на економічний, а не політичний розвиток у 1950-х роках [26, с. 284] зумовили появу тенденції до створення спеціальної підтримки осіб, які перебували при владі.

Відповідно Рішення Установчої асамблеї в Італії (1947), яке мало на меті створити слабкі уряд, парламент та президента, призвело до політичної фрагментації та масового застосування коаліційними урядами практики поділу на сфери впливу. Результатом цього було формування класу професійних політиків, які мали змогу впливати на посади в державних органах, унаслідок чого постійно посилювалася неефективність державної сфери. На думку Є. Етціоні-Халеві, для

зміни правил гри між політиками і бюрократами потрібно ізолювати бюрократичні еліти від політичних втручань, партійної політики з поступовим виведенням бюрократичних ресурсів із політичного контексту [173, с. 45]. Контролювати корупцію набагато складніше, якщо одночасно виникають проблеми, пов'язані з адміністративною бездіяльністю, неефективністю, існуванням виборчої системи, яка дає змогу купувати голоси виборців, а також застосуванням політичної протекції організованої злочинності [26, с. 289].

В Італії, на відміну від інших західноєвропейських країн, завжди був наявний високий відсоток електоральної підтримки і водночас – дуже низька надійність і довіра до владних інститутів [26]. Активну участь громадян у виборах можна пояснити не розвинутою громадською свідомістю, а ідеологічними позиціями або клієнтськими стимулами, які використовувалися для того, щоб досягти одностайності на виборах, стверджували Д. дела Порта та А. Ванучі.

Політична корупція потребує стабільності, а генерує незахищеність та ненадійність. У демократичній системі з її важелями протидії та компенсації навіть системна корупція приречена на кризу. Під системною корупцією в Італії розуміли [26, с. 274] явище, яке підтримує саме себе: корупційні обладки сприяють виникненню нових форм, а ці форми перетворюють корупцію на дедалі привабливішу сферу діяльності.

Чинники, які призвели до кризи політичної корупції в Італії у 1990-х роках: політична опозиція, преса, система правосуддя. Італійські судді завдяки високому рівню незалежності від партій відіграли вагомий роль у знищенні корупційного режиму [26, с. 288]. В Італії політична корупція була представлена у формах політичної протекції організованої злочинності, клієнтелістських мереж (клієнтелізму), хабарництва, нестерпної повільності, невиправданої затримки, складності й заплутаності нормативних регулювань і процедурної тяганини бюрократів, на яких впливали політики [26, с. 288]. Корупція зумовлює поширення неналежного управління, руйнуючи систему вироблення суспільних благ.

Неефективність надання державних послуг, своєю чергою, спричинила руйнування громадянського консенсусу, а відповідно, поразку на виборах 1994 р. та судові розслідування проти лідерів провідних партій Італії початку 1990-х років – Християнсько-демократичної партії та Демократичної Партії Лівих Сил [26, с. 286]. Делегітимізація політичного класу дала поштовх для судових розслідувань незаконної діяльності чиновників, викриття виборчих махінацій, зв'язків між політиками та організованою злочинністю, втрати політичної протекції, що ослабило деякі сфери організованої злочинності.

Демократії здатні до самореформування та боротьби з корупцією – ця риса є ознакою панування справжнього демократичного режиму. В Італії здатність демократії протистояти корупції знайшла своє вираження через опір сильної судової системи, громадську підтримку антикорупційних розслідувань та ЗМІ в середині 1990-х років. Саме підтримка громадською думкою завадила політичному керівництву Італії втрутитися під час антикорупційних розслідувань [256, с. 287]. Корупційний режим в Італії було значною мірою підірвано через кризу легітимності, спричинену складними взаємозв'язками між корупцією, клієнтелізмом та неналежним управлінням, посиленням протекцією організованої злочинності.

Цікавою є ситуація в нових європейських демократіях, таких як Польща та Чехія. Л. Коларська-Бобінська вважала, що в Польщі спостерігається конфлікт між залишками старої комуністичної системи, а саме «стратегіями пристосування», і тими новими правилами, які ще не повністю закріпилися [49]. Саме це є основною причиною різного сприйняття політичної корупції в нових демократіях та демократіях Західної Європи.

Варто зазначити, що існує відмінність між країнами – новими демократіями, які намагалися відразу відійти від авторитаризму та запровадити капіталізм, і тими, у яких цей процес тривав протягом певного часу. У першому випадку зміцнення демократії відбувається одночасно зі становленням легітимності державних органів, тому важко визначити прямий взаємовплив цих процесів. У 1989 р. із приходом до влади нових еліт побутувало сподівання щодо підвищення «якості урядування» [49, с. 276], що означало вищий рівень професійності, ширше представлення різних соціальних інтересів, упевненість у моральності влади, дотриманні закону, надію, що нова система буде відмінною від старої, комуністичної. Запровадження «шокової терапії» урядом Л. Бальцеровича спричинило ріст безробіття, зубожіння населення, до цього додалася слабкість партійної системи. Партії змагалися за владу, розмаїття партійних політичних орієнтацій сприймалося як негативне явище. Усе це призвело до того, що демократія на початку 1990-х років почала сприйматися населенням Польщі як форма правління, яка нездатна вирішити найбільш важливі для країни проблеми – неефективність економіки та збільшення зовнішнього боргу [49, с. 277]. Саме в цьому полягала основна небезпека перехідного періоду – така ситуація зумовила існування корупції, з якою Польща зіткнулася на початку свого шляху до демократичних змін.

Думка про неефективність демократії знаходила своїх прихильників у різних перехідних суспільствах, наприклад у країнах Латинської Америки, проте в Польщі вона швидко втратила популярність.

З-поміж основних причин політичної корупції в Польщі виокремлюють симбіоз політичного вибору щодо шляху здійснення приватизації державних підприємств та політичний клімат схвалення або щонайменше толерантності до збагачення за рахунок держави [307, с. 12].

Політичні конфлікти та розчарування в політиках не підірвали загальної підтримки демократичної системи. Вважалося, що ситуація, яка існувала в Польщі на початку 1990-х років, викликала хаос, дезорганізацію та створила сприятливі умови для кримінальної діяльності, у т.ч. й для корупції, а саме через відсутність стримуючих чинників. Демократична, ринково орієнтована трансформація обмежувала вплив політики на економіку й суспільство; водночас політична влада відповідальна за впровадження системи «зверху» [113]. Уряд і політики відігравали провідну роль у створенні нової системи, її правил, інститутів. На початку 1989 р. після приходу до влади нової політичної еліти з кіл «Солідарності» причиною перенесення корупції на ґрунт нової демократичної польської держави, по-перше, була несформованість політичних та бюрократичних структур у новій державі, так само, як не були чітко розмежовані і встановлені повноваження та обов'язки цих інститутів [49, с. 280]. По-друге, у середині 1990-х років чіткі норми та сподівання стосовно політичного управління й політиків ще були відсутні. По-третє, причина, яка впливає з двох попередніх і є домінуючою для формування політичної корупції у Польщі, – це зміна громадської оцінки діяльності політиків. Відбулося відходження від сприйняття політиків як реформаторів, які будували краще майбутнє завдяки моральним та професійним якостям, до бачення їх лише як залучених до політичної боротьби, що переслідують власні політичні інтереси. Причинами зміни ставлення були виникнення нової партійної системи (брак чітких партійних програм, поява численних дрібних партій, безпредметні дискусії), а також втрата ілюзій щодо демократичної системи, яка не гарантувала ні рівності, ні справедливості, ні добробуту. Усе це сформувало переконання населення, яке побутує й досі, що всі високопосадовці завжди корумповані. Той факт, до якої еліти, старої чи нової, вони належать, не мав ніякого впливу на переконання в корумпованості.

А. Сурдей вказував на те, що корупція в Польщі протягом 1990-х років мала структурний характер і, відповідно, поширювалася в таких сферах, як податкове та митне адміністрування, аграрні субсидії, ринок фармацевтичних препаратів, правосуддя та поліція, приватизація [307, с. 11]. Згідно з аналізом Вищої контрольної палати Польщі політична корупція в цій країні найчастіше виникає, коли один державний посадовець зосереджує у своїх руках великий обсяг виконавчої влади; відсутні прозорі правила для ухвалення рішення;

існує неповна документація та бухгалтерський облік рішень і витрачених коштів; наявний слабкий внутрішній адміністративний контроль; громадяни не мають доступу до інформації; відсутні механізми особистої відповідальності посадовців [307, с. 11].

У середині 1990-х років чесність була головною рисою, яку вимагали від політиків [49, с. 281]. Паралельно відбувалися такі процеси, як приватизація і зміцнення ринкової економіки, формування суспільного відчуття того, що повсякденне життя не залежить від політики й поведінки окремих політиків. Політиків сприймали як осіб, які не роблять нічого корисного, але й не шкодять, відповідно знизилися соціальні очікування [127]. Автономний розвиток польської економіки та байдуже ставлення були каталізатором зростання терплячості і байдужості до корупції [49, с. 284]. Особливістю політичної корупції в Польщі було те, що усвідомлення зростання рівня корупції не впливало на рейтинг уряду. На середину 1990-х років корупція в політичних інститутах поступалася лише корупції в центральних органах виконавчої влади.

У підсумку політична корупція в Польщі була представлена в таких формах, як поширення неформальних домовленостей, незаконне використання знайомств і нечесних домовленостей. Зміцнювалося уявлення про те, що непотизм є ледве не єдиним способом зайняти державну посаду. Поширеною вважалася корупція державних службовців та корупційні дії на користь власної політичної партії. Згодом до цього додалися політизація держави й використання державних посад задля здобуття приватного або політичного зиску. Така тенденція становила особливу небезпеку для демократії в Польщі, оскільки політична згода й досягнення домовленостей між владою та опозицією означали зникнення політичної конкуренції в суспільстві і представлення інтересів правлячої верхівки. Політичні сили вбачали вищу вигоду в домовленостях щодо розподілу грошей, власності та впливів, ніж у змаганні. Однією з реакцій суспільства на такий стан речей може бути моральний протест і втрата довіри до всіх політичних сил, проте в Польщі цей сценарій не спрацював [49, с. 285]. Наслідком корупції стало прийняття її суспільством як неминучого зла, відповідно, неопосередковано відбулася делегітимізація влади.

Окремо варто звернути увагу на такий залишок комуністичного минулого Польщі, як надання подарунків за якісь послуги, які вважаються виявом поваги та хороших манер. Також досі побутує думка, що хабарі можуть бути виправдані за певних обставин. У період комунізму основними виправданнями слугували відсутність ефективних державних установ та бідність державних посадовців. Спочатку вважалося, що проблему корупції можна буде подолати зі зміцненням

демократичних інститутів і підвищенням ефективності управлінського апарату [49, с. 285]. Однак брак фінансування, який був притаманний і новій політичній системі, зумовив перенесення проблем корупції на новий ґрунт. Додатковим чинником було те, що еліта виправдовувала корупцію саме недостатнім фінансуванням партійної діяльності.

Відмова від морального засудження політичної корупції у молодих демократіях призвела до її прийняття та зростання, існування в суспільстві непослідовного морального осуду. Розчарування перших років демократії підірвало віру в демократичні перетворення. Корупція в юстиції та місцевому самоврядуванні за умови децентралізації влади сформувала думку населення про викривлене втілення принципу верховенства права та демократії новою елітою. Ці принципи мали стати ключовими чинниками ефективного функціонування демократії й легітимності нової системи [49, с. 286]. Розуміння, що вибори змінюють політичну еліту, проте не можуть змінити державних службовців виконавчих інститутів влади, які корумповані на всіх рівнях, призвело до виникнення такого явища, як абсентеїзм, і зниження явки на виборах.

На відміну від ситуації з політичною корупцією в Польщі причинами політичної корупції в Чехії були нехтування регуляторною роллю держави, відсутність правових та нормативних засобів контролю, системи стримувань і противаг, ринкові зловживання, брак політичної волі для боротьби з корупцією. Головною мотивацією було збагачення себе або власної партії [101, с. 250]. Найважливішим чинником, що впливає на масштаб політичної корупції в будь-якій країні колишнього соціалістичного табору, на думку дослідника К. Ріда, є політичні рішення, які ухвалюються політичною елітою цієї країни [101, с. 250]. Байдужість прибічників прем'єра В. Клауса в період з 1992 по 1997 рр. до проблем корупції була головним чинником поширення корупції [101, с. 251].

Формою корупції, яка переважала в Чехії протягом 1990-х років, був патронаж [222, с. 19]. Наводять такі причини цього: існували передумови для того, щоб виникала корупційна поведінка, так само як і в інших посткомуністичних країнах; основа політичної корупції лежала в корупційних мережах, частиною яких був чеський уряд; зовнішні корупційні мережі, більш відомі як російська мафія та служби безпеки, ефективно використовували сприятливі умови для корумпування, зміцнення власної присутності в Чеській Республіці та поширення власного впливу в уряді.

Випадок політичної корупції у Чеській Республіці 1990-х роках доводить, що і корупція, і докази її існування зумовлені потужністю та ефективністю механізмів її контролю: якщо більш ефективною

системою контролю, то меншою є рівень корупції, і, ймовірно, існує більше доказів її наявності. Навпаки, якщо контроль слабкий, корупція може набувати загрозливих розмірів, але бракує конкретних доказів її поширення. Вагомість окремих випадків виявленої корупції красномовніша за їх кількість [101, с. 237]. Чехія – країна із сильними засобами масової інформації, які ініціювали гучні корупційні скандали, такі як скандал із «Карловарською Порцеляною», «Книжки Галоре», скандал із М. Мачеком, що призвели до відставки уряду В. Клауса в 1997 р. Скандали свідчили про наявність системних перешкод на шляху урядової монополії, наприклад у сфері приватизації.

Перед новими елітами завжди виникає спокуса встановити правила на власну користь, а також збільшити свій зиск від трансформації. Приватизація як одна з політичних акцій, яким надає значення нова посткомуністична еліта, несе важкий тягар комуністичної спадщини і сприяє перерозподілу державної власності [101, с. 232]. Стимули для учасників приватизаційних процесів зумовлюють поширення корупції. Ситуація з корупцією у країні значною мірою залежить від методу здійснення приватизації. Ваучерна приватизація, обрана чеським урядом як неоліберальний інструмент економічних трансформацій, у свою основу поклала високий темп приватизації, що позбавляло державу можливості контролювати ринок і створювало безліч можливостей для політичної та економічної корупції: політиків і бюрократів, з одного боку, та бізнесменів як «клієнтів» – з другого. Реструктуризація підприємств ставала обов'язком нових власників. Нові інститути та юридичні норми встановлювалися лише за умов гострої необхідності. Причинами політичної корупції, на думку К. Ріда, були: стратегія приватизації; розподіл політичної влади всередині держави; рівень повноважень державних службовців щодо методів, умов приватизації та цін на державне майно; послідовний, фрагментарний, ієрархічний та дезорганізований характер процесу ухвалення рішень; слабкі механізми контролю; рівень прозорості політичного процесу.

Особливостями чеської політичної корупції були великий обсяг повноважень, який було надано бюрократам у перші роки трансформації, відсутність вимог до якості послуг та великий обсяг доступної інформації, що призвело до посилення бюрократичної корупції, яка виражалася у формі хабарів. Ефект високого рівня децентралізації під час підготовки урядових проектів знівельювався високим рівнем централізації їх затвердження [101, с. 233]. Через чотири банки, що залишилися в державній власності, надавалися позики для приватизації великих підприємств. Це спричинило велику кількість таємних позик, виданих банками, а відповідно – псевдоприватиза-

цію [78, с. 236; 101, с. 236]. Політики створювали різноманітні законодавчі перешкоди на шляху приватизаційних процесів у Чехії.

У 1993 р. Верховний офіс аудиту (ВОА) втратив право вибору об'єкта перевірки і відтоді міг здійснювати аудит тільки з ініціативи парламенту, уряду або президента. Неефективність зовнішнього аудиту була зумовлена ще й тим, що уряд ігнорував перевірки ВОА. Після «оксамитової революції» механізми економічного контролю було переважно ліквідовано, а після реформи прокурорського нагляду в 1994 р. прокурори втратили можливість контролювати діяльність державних адміністрацій [101, с. 242]. Чеські суди були недовірливими в боротьбі з корупцією через дві причини. По-перше, судова реформа зазнала стагнації, правові норми, які регулювали діяльність судів, мало відрізнялися від норм 1960 р. Це дозволяло підсудним затягувати розгляд справ. По-друге, судова система була перевантаженою, а її фінансування – недостатнім. Наслідком цього стали брак професійних суддів, необхідного обладнання для судів, корумпованість самої судової системи. До того ж приватизаційні рішення не могли бути піддані судовому перегляду.

Розподіл політичної влади, що виник у коаліції В. Клауса, та втрата контролю за партійним фінансуванням створили родючий ґрунт для інституційної політичної корупції. Після позбавлення ВОА повноважень перевіряти політичні партії та внаслідок відсутності санкцій за надання невідповідних звітів почали виникати політичні скандали, пов'язані з партійним фінансуванням. Наприклад, у 1996 р. стало відомо, що Громадянський демократичний альянс (ГДА) нечесно отримав тендер на придбання мережі універсальних магазинів у країні. На парламентських виборах усі партії заявили про анонімність своїх спонсорів. Коли з'ясувалося, що спонсор ГДА придбав третій у країні сталеварний завод «Трінеке Железарні», у 1997 р. уряд В. Клауса пішов у відставку, оскільки цей випадок спричинив величезний скандал у ЗМІ. Проте наслідки цього скандалу були незначними, було порушено лише одну справу проти члена ГДА за ухилення від сплати податків [101, с. 248]. Таку ситуацію можна пояснити корупцією у сфері приватизації сталеварних заводів, яка була звичайним явищем, та корумпованою боротьбою за перерозподіл ресурсів партіями.

З-поміж наслідків політичної корупції Чехії початку 1990-х років, а саме корупціонізації політики та бізнес-еліт, називають шкоду економіці, затягнення перехідних процесів, збільшення витрат платників податків. Проте найбільшим і найглобальнішим наслідком стала делегітимізація всієї політичної системи [222, с. 19]. Політична корупція в Чехії загрожувала і політичним, і економічним основам перехідного періоду, проте, на відміну від Польщі, був наявний «нульовий»

рівень толерантності до корупції та висування особливих вимог до політичних еліт, про що свідчили безліч корупційних скандалів, активність ЗМІ та циркуляція еліт. Наприклад, однією з умов приходу до влади Чеської соціал-демократичної партії в 1998 р. було проведення політичної кампанії під гаслом «Чисті руки».

Випадок політичної корупції в Болгарії лише зовні нагадує ситуацію в Чехії та Польщі. У Болгарії як парламентській республіці основної ваги набуває електоральна корупція у сфері фінансування політичних партій. Фінансування політичних партій часто порушується і в більш розвинених демократіях, таких як Італія, Франція та Німеччина [109, с. 288]. У розвинених країнах порушення фінансування політичних партій носить швидше характер відходу від окремих правових норм, а не нехтування провідними конституційними принципами, такими як рівність можливостей, доступ до ЗМІ, прозорість діяльності уряду тощо.

Із прийняттям Конституції Республіки Болгарія в 1991 р. завдяки впровадженню принципів раціонального парламентаризму посилилася роль партій у політичному процесі [109, с. 290]. У Болгарії правила партійного фінансування допомогли зміцнити й консолидувати політичні партії. Однак наявність достатньої кількості правових норм для обмеження впливу бізнесових кіл на виборчий процес у Болгарії знівельовується неспроможністю державного апарату забезпечити виконання цих норм.

Дослідник Д. Смілов використав термін «структурна корупція» щодо партійного фінансування для того, щоб описати випадок політичної корупції в Болгарії. Під «структурною корупцією» він розумів системні порушення чинних норм або застосування таких правил і практики, які унеможливають їх виконання.

У Болгарії така «структурна корупція» була представлена у формі фаворитизму партії, яка отримала більшість у парламенті. Причини цього є кілька чинників, а саме проблема незалежного контролю за партійними видатками (прямий продаж послуг партією «клієнтам»); загальні звіти лише з даними про загальну суму надходжень та типи джерел фінансування; підтримка чинної влади та сподівання на прямі клієнтські здобутки [109, с. 299]; використання державних теле-, радіокомпаній; запровадження податкових та митних пільг для фірм, що належать політичним партіям; використання державних економічних і приватизаційних процесів. Своєю чергою контроль владних партій над державним апаратом став причиною фінансових криз, яких зазнали опозиційні партії. Слабкі механізми або відсутність імплементації законів щодо обмеження партійного фінансування призвели до того, що фінансування партій перебуває на межі законності.

Іншою формою політичної корупції, що існувала в Болгарії, є «урядовий фаворитизм», який став похідним від фаворитизму партії, яка отримала більшість у парламенті й визначала законодавчі пріоритети [109, с. 290]. На початку 1990-х років під час перехідного періоду уповільнення процесів приватизації дозволило урядові зберегти значні економічні потужності. Кожен наступний уряд був спроможний створювати власні клієнтелістські угруповання – корупційні мережі. Кожна зміна уряду відповідно супроводжувалася зміною фінансового становища певних комерційних структур. Також дуже важливо зазначити, що відсутність приватного національного телебачення до 2000 р. призвела до того, що саме уряд володів монополією на державне телебачення, що, безумовно, впливало на перебіг виборчих кампаній [149]. Зберігався значний зв'язок між політичною та бюрократичною корупцією. Перша, своєю чергою, намагалася забезпечити собі політичні дивіденди незалежно від результатів виборів [109, с. 300]. Відповідно, був наявний урядовий контроль над адміністративними структурами за допомогою нових призначень, просування службовців, збереження відповідних посад тощо.

Цей вплив політичної корупції на бюрократичну був особливо відчутним до 1998–1999 рр., доки не було ухвалено законодавство про державних службовців. Брак законодавства щодо заміщення державних посад в органах влади, недотримання принципів конкуренції призвели до політичного тиску не лише на центральні органи влади, а й на державні підприємства та органи місцевого самоврядування.

Чинником, вплив якого не варто недооцінювати, була міжнародна ізоляція Болгарії внаслідок громадянських війн у колишній Югославії та встановлення режимів ембарго проти учасників цих конфліктів. Країна фактично була позбавлена іноземних інвестицій, у результаті чого єдиним інвестором була держава [109, с. 301]. Подібна ізоляція зробила всіх бізнесменів залежними від пільгових кредитів та інших форм державної підтримки, що посилювало корумпованість державного апарату. Великий бізнес у Болгарії навряд чи був би можливий без протекторату з боку партії влади.

Навіть після надання державою фінансової підтримки й безкоштовного ефірного часу проблема урядового фаворитизму залишилася, тобто існував прямий вплив політичної корупції на зростання рівня бюрократичної корупції.

Особливого поширення фаворитські угруповання олігархів та бізнес-кіл набули в Росії в 1990-х роках, коли вони групувалися навколо президента та губернаторів [100]. Перебіг процесів приватизації у перехідному періоді в Російській Федерації зумовив формування урядом нових фінансових еліт, які тяжіли до перебування в орбіті

президента як голови виконавчої влади [48]. В. Кулудон назвала такі угруповання «політичними кланами», які нечесно оминають демократичний процес та конкурують із політичними партіями [60]. Цікавим є те, що «клани» не формувалися на основі політичних партій, а навіть інколи протистояли їм, як, наприклад, на президентських виборах 1996 р.

Оскільки в Росії існує президентський режим, то Дума відіграє обмежену роль в управлінні державою і є переважно форумом політичних партій. Проте правила фінансування останніх є сферою суперечок між президентом і парламентом. Наприклад, президент Б. Єльцин замість створення власної партії всіляко послаблював і дрібнив існуючі партії, щоб зробити Думу недієвою [63, с. 292]. Президент В. Путін обрав шлях створення власної пропрезидентської партії «Єдина Росія», що забезпечило йому лобіювання необхідних рішень у парламенті. Тут можемо простежити, як послаблення політичних партій трансформувалося в парламентський лобізм, який є неоднозначним явищем у різних правових політичних культурах. У Росії парламентський лобізм не вважається формою політичної корупції, проте варто акцентувати увагу на наявності такого явища, яке за стандартами розвинених європейських держав без чітко закріплених у законодавстві правил є формою політичної корупції [63, с. 293]. Ще одним джерелом для політичних маніпуляцій у Росії стало те, що у виборах могли брати участь не лише партії, а й виборчі асоціації та блоки. Брак стабільних розвинених партійних структур заміщувався фінансовими ресурсами, контролем над ЗМІ або адміністративним апаратом.

Важливим є те, що першочерговим об'єктом фінансової державної підтримки є кандидати, а не партії. Унаслідок такого функціонування партійної моделі в Росії можемо спостерігати незначну відмінність між слабкими партіями та виборчими проектами, створеними під вибори [63, с. 296]. Політична корупція російської партійної моделі в 1990-х роках була представлена в таких формах, як порушення обмеження витрат на виборчу кампанію та процедури купівлі ефірного часу. Проблему «незалежних витрат» фактично неможливо вирішити під час виборчих кампаній. Так, партії влади мали значно більше ефірного часу та друківаних публікацій, ніж їхні суперники [63, с. 305]. Звідси випливає ще один тип політичної корупції, що існував у Росії, – фаворитизм виконавчої влади (пропрезидентської), який негативно впливав як на виборчий процес, так і на конституційний устрій. Характерним для російського політичного спектра є й те, що ринкова орієнтація та підтримка бізнес-кіл під час виборів виявилися другорядними чинниками.

Причинами виникнення «урядового фаворитизму» та «клієнтелізму» в Росії були, по-перше, концентрація економічної влади в руках президента й уряду; по-друге, свавільні та нерегульовані процеси приватизації і, як наслідок, уповільненість та затягнутість процесу приватизації, чим скористалися відповідні еліти; по-третє, напівприватний характер діяльності російських монопольних корпорацій у сфері експорту нафти та сировини; по-четверте, окремий тип банківської діяльності, пов'язаний із роботою федеральних бюджетних фондів; по-п'яте, наявність олігархів, які здобули переважну частину свого статку завдяки контактам із президентом та урядом (фактично та сама система «кругової поруки» існувала в Україні за часів президента Л. Кучми, коли фінансові еліти виявляли лояльність до президента й уряду через страх втрати впливу та матеріальних і нематеріальних переваг); по-шосте, відсутність незалежних засобів масової інформації – наслідком такої ситуації стали зловживання під час виборчих кампаній, монополізація ЗМІ та персоналізація всієї російської політики, проникнення корупції на всі рівні влади.

В Україні причинами формування політичної корупції на початку 1990-х років стали дезінтеграція більшості механізмів контролю та планування; т.зв. феодалізація державних підприємств, що призвело до зосередження величезних грошових мас у державних посадовців та структурної економічної кризи; прив'язаність України до т.зв. єдиного народногосподарського комплексу СРСР [123, с. 204]; невідповідність зростання заробітної плати та інфляції; зубожіння деяких соціальних верств. Усе це, на думку В. Якушика, неминуче призвело до швидкого поширення корумпованості, яка набула структурного характеру.

З-поміж інших причин політичної корупції в Україні називають відсутність політичної волі (не декларацій, а реальних дій) вищого керівництва держави, слабку суспільну підтримку антикорупційної діяльності [34, с. 18–23], а саме: обмеженість реформаторських намірів і рішень влади; зволікання та непослідовність у здійсненні реформ; переведення державної власності у приватну в інтересах окремих груп, тіньових структур і кланів; криміналізація економічних відносин; пасивність правоохоронних та інших державних органів щодо притягнення винних у корупційних вчинках до відповідальності, що стало стимулом для безкарності корупційних діянь; поширеність у суспільстві думки про корумпованість влади, про пріоритетність більш жорстокого покарання винних у вчиненні корупційних діянь, а не в усуненні причин та умов останніх; сприяння формуванню таких уявлень через засоби масового впливу на населення за відсутності спрямованої антикорупційної протидії [13, с. 11–17].

М. Мельник запропонував групи чинників, що впливають на стан корупції в Україні. Політичними чинниками дослідник вважає прорахунки в політиці реформування Української держави і суспільства, гальмування незрілих політичних процесів, повільний розвиток політичної структури та свідомості суспільства, політичну нестабільність існуючих політичних інститутів, дисбаланс функцій і повноважень гілок влади, звуження політичних основ демократії, нерішучість здійснення суспільних перетворень, відсутність ефективного парламентського та громадського контролю за діяльністю вищих посадових осіб, відсутність належної політичної волі щодо системної протидії корупції, невизначеність послідовної антикорупційної політики [74, с. 189]. Цей перелік можна доповнити закритістю системи управління, її повільним розвитком; відсутністю системи виховання патріотичних почуттів, моральних якостей; відсутністю державної ініціативи щодо створення громадських формувань, незалежних недержавних структур для зростання активності населення в боротьбі з корупцією [13, с. 11–17]. Економічні чинники пов'язані з тривалою економічною кризою, деформацією економіко-соціальних відносин [74, с. 196], криміналізацією та тінізацією економіки, надмірним втручанням держави в економіку, непрозорою приватизацією, відсутністю сприятливого режиму діяльності підприємств та підприємців, різним рівнем достатку багатих людей та державних службовців. З-поміж правових чинників корупції в Україні слід назвати неналежне забезпечення діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших інститутів, недотримання верховенства права та законності, поширення правового нігілізму з боку посадових осіб і громадян, відсутність передбачених законом можливостей задоволення потреб громадян легальним способом, безсистемну, необґрунтовану зміну законодавства [74, с. 200]. В. Бутенко наголошує на більш специфічних правових причинах корупції, таких як відсутність цілісної системи антикорупційних засобів, невизначеність відповідальності за корупційні діяння, формальний характер чинної системи декларування доходів, неповне визначення кола суб'єктів [13, с. 11–17], відсутність у 1990-х роках правової бази для захисту інформаторів про корупційні діяння. Окремо вказують на неефективність судової гілки влади й ріст організованої злочинності на початку 1990-х років [82, с. 47].

Крім того, причиною поширення бюрократичної корупції в Україні в 1990-х роках була відсутність чітко визначеної і впровадженої у практику ідеології державної служби, системи цінностей державної служби [36].

Одними з найважливіших чинників поширення корупції саме в Україні вважають організаційно-управлінські. До цієї групи вхо-

дять: недосконала система організації влади, неефективна система державного управління, гіпертрофовані повноваження бюрократичного апарату [74, с. 197]. Цей перелік можна доповнити відсутністю чіткої регламентації діяльності посадових осіб, поширеністю у кадровій політиці випадків заміщення посад через знайомство, відсутністю механізмів унеможливлення прийняття на службу лідерів і членів злочинних угруповань, відсутністю окремих працівників, які б контролювали цю сферу [13, с. 11–17].

Значне поширення корупції в Україні пояснюють також і морально-психологічними чинниками [74, с. 202]: втратою значення моральних засад у регулюванні суспільних відносин, деморалізацією суспільства, девальвацією моральних цінностей, соціальною та економічною нестабільністю суспільства, слабкою антикорупційною мотивацією, нерозумінням суспільної небезпеки корупції, корінними змінами світогляду, корисливою спрямованістю службовців публічної сфери, стереотипами переваги державних засобів вирішення проблем.

Говорячи про форми політичної корупції в Україні на початку 1990-х років, наголошували насамперед на «клетократії» (владі злодіїв). Проте, на думку вчених, українська клетократія була нежиттєздатною і тимчасовою, оскільки не могла зупинити процес зубожіння населення і надати можливість утримувати постійний контроль над військом і міліцією [123, с. 147]. Фактично для 1990-х років була характерна така форма політичної корупції, як хабарництво, яке процвітало на сприятливому ґрунті нерозвиненого, суперечливого законодавства (наприклад, декрети Кабінету Міністрів України 1992–1993 рр.) [82, с. 44].

В Україні 1990-х роках виокремлювали дві форми поведінки особи, яка покликана виконувати функції держави. Перша полягає в поступовому відхиленні особи від своєї нормативної службової діяльності, тобто відбувається зміна мотивації діяльності, ціннісних орієнтацій, поступове перетворення законослухняного державного службовця на корупціонера [74, с. 175]. Друга форма політичної корупції виражається в тому, що особа могла бути вже зорієнтованою на протиправне використання службового повноваження для наживи, задоволення інших особистих інтересів чи інтересів третіх осіб [74, с. 175]. Водночас звертали увагу на існування таких форм корупції у процесі політичної боротьби, як застосування кримінально-правових засобів до державних діячів, політиків (переважно опозиційних) із політичних міркувань; юридична розправа з політичними опонентами через притягнення їх до відповідальності за звинуваченням у корупції (інших протиправних діях) за відсутності для цього

законних підстав; застосування репресивних дій з тих самих мотивів до осіб з оточення політичних діячів, у дискредитації яких зацікавлена влада [34, с. 18–23]. Під час проведення виборів у 1990-х роках спостерігалися майже всі форми корупції: підкуп кандидатів, представників влади і членів виборчих комісій; нелегальне фінансування виборчих кампаній; посадові зловживання під час агітації; фальсифікація результатів виборів, створення перешкод для реалізації виборчих прав громадян та ін. [123, с. 121]. Загалом політична корупція була представлена хабарництвом, зловживанням владою та службовим становищем, привласненням і розтратою майна, політичною корупцією в окремих сферах, таких, наприклад, як приватизація [69, с. 154–161], та клієнтелізмом [123, с. 119].

В Україні потенційно найбільш корумпованою вважається виконавча влада, оскільки саме її представники мають широкі «хабаромістки» розпорядчі повноваження.

Структурний характер політичної корупції в Україні перетворив її на одну із загроз національній безпеці [34, с. 18–23]. Вплив корупції на українське суспільство й державу має комплексний та системний характер. Зокрема, йдеться про соціальні, економічні, владні, політичні та міжнародні аспекти цього впливу. Існування корупції призводить до того, що фактично в суспільстві функціонують дві соціальні підсистеми – офіційна та неофіційна, перша з яких дотримується правових і моральних норм, а друга використовує протиправні методи. Суб'єкти корупції функціонують у неофіційному середовищі, де панує своя система цінностей, свої цілі і методи їх досягнення, які не відповідають букві закону. Корупція впливає на всі сфери економіки України. Її провокує існування великого «тіньового» сегмента економіки, що, своєю чергою, є економічним підґрунтям корупційних зв'язків. Відповідно до офіційних заяв керівництва держави частка тіньової економіки в Україні фактично зрівнялася з офіційною і становить 45–60 % [34, с. 18–23]. Корупція в Україні впливає на формування органів усіх гілок державної влади, на вироблення й реалізацію державної політики.

Відмінною від загального наукового дискурсу навколо проблеми політичної корупції в Україні стала позиція М. Кармазіної, яка стверджувала, що «в період після незалежнення (1991–2004 рр.) поширенню політичної корупції сприяла специфіка формування і діяльності нових політичних інститутів, і, зокрема, інституту президентства» [43, с. 44]. Натомість О. Маркеева [73] вбачає причини неефективності антикорупційних реформ у проблемі політичних еліт, збереженні залишків радянського інституційного каркасу й дефіциті ціннісних орієнтирів.

Для аналізу причин, форм та наслідків політичної корупції у Таджикистані варто окреслити, що розуміють під політичною корупцією в цій країні.

Азіатський банк розвитку дав таке визначення: «Корупція означає таку поведінку чиновників у державному та приватному секторах, за якої вони незалежно збагачують себе та/чи тих, хто біля них, або захожують інших робити це, зловживаючи займаною посадою» [81, с. 309–338]. Це визначення береться нами до уваги, оскільки відповідає сутності і політичної, і бюрократичної корупції, яка існувала в Таджикистані в 1990-х роках. Посади могли обіймати як обрані політики, так і призначені бюрократи.

Таджикистан – одна з найбідніших країн регіону, політична корупція там, як і в більшості країн колишнього Радянського Союзу, виявлялася у вигляді хабарів, подарунків, корисних знайомств, які використовувалися задля вступу до університету або отримання бажаної посади тощо.

Громадянська війна вивела приховану раніше корупцію на поверхню. Безпосереднім наслідком постконфліктної ситуації було виникнення нових форм корупційної поведінки, таких як здирництво з боку державних правоохоронців і пошук джерел збагачення озброєними партизанами. Старі форми стали помітнішими внаслідок слабкості центрального уряду та громадської думки [81, с. 309–338]. Посилення кланових відносин сприяло ширшому використанню контактів. До числа чинників, які зумовили розвиток політичної корупції в Таджикистані, належать «децентралізація», брак структурних реформ, низька заробітна плата, слабка нормативно-законодавча база, незадовільна імплементація законів та повільна лібералізація на мікрорівні.

Децентралізація й ослаблення центрального уряду Таджикистану надали можливість самостійного ухвалення багатьох рішень бюрократами. Відсутність контролюючої ланки істотно збільшила ймовірність виникнення додаткових можливостей для корупції. Зміни в багатьох секторах таджицької економіки були відзначені переходом від централізованої до децентралізованої корупції. Тобто, у нових умовах численні організації брали хабарі там, де раніше це робила тільки одна, таким чином призводячи до менш ефективного розподілення ресурсів і «децентралізації» центрів корупції [55]. Втрата єдиного центру корумпування означала розпорошеність і невідконтрольність, хаотичність дій політичної системи [81, с. 309–338], і, як наслідок, – втрату контролю над економічною системою, втрату повної можливості прогнозування майбутнього потенціалу до зростання.

Чимало перехідних економік були доволі успішними у лібералізації економічної діяльності на макроекономічному рівні. Д. Кауфман зазначав, що лібералізація на мікрорівні не могла відбутися за умов надмірного оподаткування, мінливої та складної нормативно-правової бази й інших обмежень, що створюють сприятливий ґрунт для корупції та залишаються серйозними перешкодами для успішного переходу. У поєднанні з децентралізацією ці обмеження надзвичайно підвищують витрати на забезпечення роботи підприємств законним шляхом [227, с. 1–60]. У перехідному періоді частка неформальної економіки має позитивний зв'язок із рівнем корупції, переважно економічної [216, с. 385–398]. Ті фірми, які вирішують залишитися на ринку, можуть спробувати давати хабарі чиновникам для зменшення сум сплачуваних податків.

Це нагадує ситуацію Таджикистану 1990-х років. Керівництво цієї держави, яке в ті роки переймалося здійсненням структурних реформ, формувало сприятливе середовище для вимагання хабарів. З-поміж причин високого рівня політичної корупції протягом періоду структурних реформ (приватизація, реструктуризація банків) [81, с. 309–338], особливо на перших етапах, очевидними стали брак прозорості, розпливчата нормативно-правова база та потужна політична влада колишніх керівників державних підприємств та інших зацікавлених сторін.

З огляду на коригувальну функцію держави має забезпечуватися відповідне регулювання різних видів діяльності за допомогою законів, постанов, збирання податків, видачі дозволів, ліцензій, державних замовлень, кредитування тощо. Відсутність конкуренції під час виконання державою цієї функції є однією з основних причин виникнення політичної корупції, що й трапилося в Таджикистані [81, с. 309–338]. З-поміж основних проблем, пов'язаних з політичною корупцією в регіоні, варто назвати відсутність доступу до інформації для громадян, відсутність виконання чинного законодавства, недовіра механізмів контролю і покарання, відсутність контролю за фінансуванням політичних партій, використання адмінресурсу та встановлення адміністративних бар'єрів, контроль політичних партій над засобами масової інформації тощо [12].

Формування ринку урядових послуг важливе для визначення кінцевого результату впливу корупції на економіку [139]. Такий ринок може діяти за двома принципами. Перший – коли державні установи знаходяться у стані змови, спільно постачаючи товари та встановлюючи одну ціну, спільно збираючи хабарі та розподіляючи їх між усіма корупціонерами. У цьому випадку той, хто платить хабар, платить його лише один раз.

Може спостерігатися протилежна ситуація, коли кожна установа вимагає окремий хабар за власний дозвіл, який є обов'язковим. Таким чином, кожна установа намагається максимізувати власні прибутки. У другому випадку в умовах конкуренції державні організації шкодять одна одній, підвищуючи ціни, знижуючи сукупний попит на послуги.

Існує також третій варіант, коли дві організації пропонують ту саму послугу; вільна конкуренція за хабарі між державними установами може звести рівень хабарів до нуля [125]. К. Марфі, А. Шляйфер і Р. Вішні дійшли висновку, що найліпше корупція знищує сама себе – конкуренція за хабарі, потім – спільна монополія, і найгірше – незалежна монополія [268, с. 409–414]. У Таджикистані 1990-х роках політична та бюрократична корупція були представлені у вигляді незалежної монополії на хабарі.

Такі країни, як Фінляндія, Нідерланди, Швеція, Данія та Канада, що мають великий державний сектор, значно менше корумповані, ніж ринково орієнтовані економіки Африки та Азії [51]. На думку В. Танзі, останнє дає змогу дійти висновку, що варто звертати увагу не лише на рівень корупції в тій чи іншій країні або розміри державного сектору, а й на те, як він працює, та умови, які можуть призвести до корупції там, де держава виконує певні функції [308, с. 559–594].

Крім сприятливої ситуації, варто вказати на низку безпосередніх та опосередкованих чинників, які зумовили корупційну поведінку в Таджикистані. Особливістю є те, що вони тісно пов'язані зі структурою державного сектору, в який втручався приватний сектор (урядові контракти, тендери тощо). Така функція держави, як видання дозвільних документів, сприяла [81, с. 318] корупційній поведінці, що виявлялася у формі грошей та подарунків в обмін на надання необхідних послуг. Здатність здирання хабарів залежить від можливості діяти на власний розсуд кожного потенційного хабарника, а також від його спроможності надавати відповідні послуги. У тих випадках, коли рішення ухвалюють колективно кілька агентів, можливість корумпування конкретним гравцем та пов'язані з хабарництвом витрати набагато вищі, і ймовірність виникнення корупції – набагато нижча [81, с. 318–319]. Проте в такій країні, як Таджикистан, на відміну від Італії, яка розглядалася нами вище, не простежується сильний очевидний взаємозв'язок між політичною та бюрократичною корупцією, особливості структури політичної системи та політичного режиму унезалежують та зміцнюють саме виконавчу гілку влади, а відповідно й бюрократичну корупцію.

Низка дослідників дотримується думки, що за умов неефективного законодавства вплив хабарів є позитивним, оскільки він відіграє

роль «мастила» і сприяє бізнесовій діяльності, тоді як правила гальмують останню. Цієї думки, зокрема, дотримувався Н. Лефф [247, с. 8–14].

Однак правила не є зовнішнім чинником. Навпаки, багато урядових постанов у різних пострадянських країнах приймалися навмисне для того, щоб створити сприятливу ситуацію для взяття хабарів, тобто вони самі вже були похідними від корумпованості й нелегітимності.

3-поміж причин політичної корупції в Таджикистані варто виокремити низьку заробітну плату. Цей чинник впливу на ситуацію з корупцією у країні був характерний для різних постсоціалістичних держав. Таджикистан був найбільш бідною країною Радянського Союзу, а після громадянської війни, яка закінчилася лише 1997 р., платня державних посадовців зменшилася [81, с. 309–338], тому в цьому випадку причиною існування політичної корупції варто вважати насамперед злидні.

Дослідження стану корупції в Таджикистані продемонструвало наявність таких форм корупції у країні: використання грошей і подарунків, що набуло більшого поширення після розпаду Радянського Союзу; використання знайомотв, що поступово відходить на другий план. Особливістю корупційної практики Таджикистану було те, що недосконалі закони поєднувалися з присутністю чиновників-корупціонерів навіть там, де люди намагалися дотримуватися законодавства, а існування культури пошуку додаткових засобів для досягнення цілі наклало свій відбиток. Характерним для ситуації в Таджикистані було й те, що населення основною проблемою політичної системи вбачало не політичну нестабільність як наслідок громадянської війни, а саме корупцію, яка прирівнювалася до рівня організованої злочинності. Наслідком цього був повністю заблокований політичною та бюрократичною корупцією політичний розвиток країни.

У. Гак та Р. Сагай [199, с. 1–29], К. Аббінк [124, с. 1–5] Д. Трейсман [313, с. 399–457] та В. Танзі [308, с. 559–594] описали зв'язки між заробітною платою та рівнем корупції, показуючи, що існує зв'язок між рівнем корупції, що відповідає різним розмірам платні в державному секторі. Проводять межу між корупцією, скоєною через злидні, та вмотивованою жадібністю [308, с. 570]. Найприроднішим розв'язанням цього питання вважається підвищення заробітної плати, таких заходів щорічно вживають у Аргентині та Перу. Такий крок не обов'язково буде ефективним. Навіть за умови зниження кількості корупційних дій розміри хабарів можуть зменшитися, можуть збільшитися, а може статися так, що сукупний рівень сплачених хабарів залишиться незмінним. До того ж немає гарантії, що чиновники, які

беруть хабарі до підвищення їм заробітної плати, не відчують спокуси й надалі збільшувати свої прибутки [199, с. 1–29]. У Таджикистані хабар часто набагато перевищував заробітну плату, і тому лише дуже значне її підвищення могло допомогти вирішити проблему.

Слабка нормативно-правова база, притаманна економікам перехідного типу, призводить до викривлень у різних секторах економіки, знижуючи ефективність політики уряду та його втручання [81].

Політична нестабільність поряд із невідповідним правозастосуванням, що є наслідком громадянської війни в Таджикистані, створили багато передумов для політичної корупції. У зацікавленні корупційних чиновників у тривалості існування можливостей для політичної корупції варто вбачати одну з причин тривалого перехідного періоду в Таджикистані.

Опосередкованим проявом політичної корупції в Таджикистані був вплив на податкову систему. В. Танзі зазначав, що корупція може бути серйозною проблемою, якщо закони складні для розуміння та можуть по-різному тлумачитися, унаслідок чого платники податків потребують допомоги, щоб дотримуватися їх; сплата податків вимагає частих контактів між податківцями і платниками; заробітна плата податківців низька; корупційні дії важко викрити; покарання за них м'яке; адміністративним процедурам та податковій службі бракує прозорості; вони не є об'єктом спостереження податкових чи митних органів, невідомі не лише точні ставки податків, запроваджених центральними та місцевими органами влади, а й не існувало жодної документації; багато важливих рішень податківці могли ухвалювати на власний розсуд; наявний слабкий державний контроль за виконанням податківцями своїх функцій [308, с. 559–594]. Саме з цих причин підприємцям було вигідніше платити хабарі податківцям для того, щоб сплачувати менші податки державі. Ця ситуація була характерною для Таджикистану в 1990-х роках.

Використання знайомств вважалося найбільш популярним та найбільш ефективним знаряддям впливу на чиновників у Таджикистані. Країна належала до групи держав, де важливість суспільного капіталу є вищою, ніж особисті вигоди. Під суспільним капіталом тут варто розуміти сукупність досвіду, очікувань та обов'язків, накопичених особою у спілкуванні з іншими людьми. Викриття корупції може призвести до втрати суспільного капіталу, друзів тощо. Громадська думка в Таджикистані сприймала політичну корупцію як негативне явище, якому неможливо протистояти і до якого варто пристосуватися [81, с. 324]. Цікаво, що в Таджикистані, згідно із законодавством, дозволені символічні подарунки, які протягом року не мають перевищувати 50 мінімальних розмірів оплати праці [12, с. 50].

Центральна Азія виступає як регіон із сильними традиціями та культурними зв'язками, де гроші мають невелике значення порівняно з дотриманням звичаїв. За таких умов політична корупція присутня у формі застосування знайомств, що відображає цінності традиційного суспільства, яким є таджицьке суспільство [30]. Перехід до ринкової економіки та поширення бідності є каталізаторами накопичення капіталу й підвищення цінності грошей і відповідно – поширення політичної корупції у формі хабарів.

На думку Г. Бекера, імовірність скоєння злочину залежить від можливості бути покараним, а також самого покарання у разі затримання. У країнах, де рівень впровадження і дотримання закону низький, а покарання малоімовірне або слабке, корупція зазвичай більш поширена. Ускладнене законодавство також гальмує застосування покарання, оскільки існує дуже багато вимог щодо доказів провини [137, с. 2–54]. Контроль усередині установ також відіграє важливу роль. Низька ймовірність бути спійманим і покараним робить хабарництво та здирицтво дуже прибутковим заняттям.

Зазначене дає змогу зробити такі висновки.

По-перше, причини, прояви та форми політичної корупції відрізняються в різних країнах, проте для певного регіону, такого як, наприклад, Східна Європа, можуть мати спільне історичне підґрунтя, а саме розпад СРСР. Однак національні передумови, зокрема поведінка політичної еліти, національна політична культура, політичні та економічні чинники розвитку кожної країни, зумовлюють те, що за наявності схожих причин політичної корупції вона представлена в різних формах і призводить до різних наслідків.

По-друге, між розвитком політичної корупції в розвинених та нових демократіях відмінність полягала в тому, що в перших корупція викорінюється самою політичною системою, яка здатна до самооновлення, самореформування та зміни еліт. Не останнє місце в цьому процесі належить механізмам контролю, таким як сильні ЗМІ, незалежні суди й органи прокурорського нагляду, громадянське суспільство тощо. Тобто бачимо, що в політичних системах «старих» демократій демократичні принципи закріпилися досить міцно, щоб протистояти політичній корупції та боротися з нею (випадок Італії).

Країни «молодої» демократії часто поблажливо ставляться до корупції як до пережитку минулого, часто комуністичного, яке або відійде саме, або, на їхню думку, особливо не заважає демократичному розвитку та наявне більшою чи меншою мірою у всіх країнах. Випадок політичної корупції Польщі демонструє разючу відмінність від політичної корупції Чехії. Зокрема, хоча б у тому, що загальне ставлення до корупції було негативне, проте вона виправдовувалася

у вигляді подарунків та за певних обставин, наприклад, у разі бідності державних службовців, що призвело до прийняття та зростання політичної корупції у країні. Випадок Чехії показав, як незацікавленість політичних еліт у боротьбі з політичною корупцією, порушення приватизаційних процедур стимулювали розвиток політичної корупції, і як цей корупційний тиск було стримано завдяки сильним ЗМІ та ефективній діяльності судів, тобто спостерігаємо застосування тієї ж протидії, що й в Італії. Варто зазначити, що в «нових» демократіях завжди існує небезпека розчарування населення в самій сутності демократичного режиму, якщо його втілення відбувається за умов тотальних корупційних дій політичної еліти – ця ситуація знайшла своє яскраве відображення у країнах Латинської Америки.

По-третє, чинник громадянських війн у Таджикистані, Грузії, Югославії та сепаратистські настрої в регіонах, з одного боку, послаблювали існуючі політичні системи, що аж ніяк не сприяло поглибленню їх демократизації, а з другого – створювали сприятливе підґрунтя для розвитку політичної, бюрократичної та економічної корупції. Громадянська війна підштовхнула до виходу корупції з тіні, що є важливою особливістю не лише визнання системою цього явища, а і його легітимізації. Відсутність механізмів контролю, боротьба між кланами призвели до децентралізації та корумпованості усієї системи та суспільства.

По-четверте, на основі прикладу Болгарії нам вдалося виявити, що в парламентських державах політична корупція у сфері фінансування партій втілюється у формі фаворитизму партії, яка здобула більшість у парламенті. Відмінною є ситуація в Російській Федерації – президентській республіці, де політична корупція тісно пов'язана з фігурою президента, який є одночасно головою виконавчої влади, і виражається у вигляді урядового фаворитизму, парламентського лобізму й порушення щодо витрат на фінансування партій під час виборів. Варто вказати й на те, що політична корупція в Болгарії менше представлена зрощенням політичної та бюрократичної корупції, ніж у Росії, де політична корупція відразу після виборів переростає в бюрократичну корупцію, оскільки виконавча гілка влади є провідною.

У Болгарії, де політична корупція представлена у двох формах – клієнтелізму та фаворитизму партії більшості, – така ситуація зумовлена структурою політичної системи, а слабкий контроль за діяльністю партій призвів до монополії партії влади та перерозподілу нею наявних ресурсів. Відповідно така партія здійснює «продаж» послуг, звідси впливає клієнтелізм, сподівання прямих клієнтелістських здобутків. Так, у Болгарії недосконалий парламентаризм спричинив формування фаворитизму партії, яка отримала більшість

у парламенті, наслідком чого стало утворення та розвиток урядового фаворитизму.

Характер російської політичної корупції визначається, окрім усіх побічних причин (приватизаційних процесів та перерозподілу економічних ресурсів, напівприватних нафто- і газових монополій), персоналізацією російської влади та виокремленням президента як ключової фігури політичного життя, а також формуванням клану олігархів, які завдячують своїми статками президенту та його оточенню. Це віддалено нагадує ситуацію з корумпованими політиками в Італії, де підтримка на виборах кандидатів, а не партій призвела до того, що політична корупція у формі урядового фаворитизму та клієнтелізму була присутня на всіх рівнях політичної влади та набула централізованого характеру.

На відміну від Росії політична корупція в Україні залежить від циркуляції політичних еліт при владі. В українському медіа-просторі існує велика кількість приватних каналів, що забезпечували відносну відкритість виборчого процесу, хоча і з певними маніпуляціями. Слабкість адміністративного апарату, слабка система контролю, порушення під час приватизації, низька заробітна плата державних службовців істотно впливали на ситуацію в країні.

ВИСНОВКИ

Процес вивчення політичної корупції ускладнений неузгодженістю наукових позицій учених щодо ставлення до поняття «політична корупція», випадків його застосування і можливостей методологічного інструментарію, який використовують для оцінювання явища. Відсутність єдиного визначення політичної корупції, значна розпорошеність дефініцій є причиною змістової неузгодженості наявних досліджень феномена.

У сучасній політичній науці, згідно із класифікацією А. Гайденгаймера, усі визначення політичної корупції можна об'єднати у три напрями: визначення, які пов'язані з концепцією державної служби; визначення, які за основу беруть теорію ринку; визначення, які відштовхуються від концепції «державного інтересу». Тобто попри те, що існує цілісна загальна теорія корупції з її основними підходами, напрямами дослідження та міждисциплінарним характером, теорія політичної корупції залишається фрагментарною. Її характерними рисами є розмаїття дефініцій і численні дослідження різних національних випадків політичної корупції. Окрім того, відмінності в кожному з випадків вивчення перебігу корупційних процесів у державі зумовлені також особливостями застосованих методологій. Така ситуація, зокрема, пов'язана з відсутністю системності і виваженості категоріального апарату теорії політичної корупції. Незважаючи на численні дискусії в колі фахівців, категоріальний апарат не досяг необхідної сталості чи узгодженості, тож більшість дослідників продовжують покладатися на власні авторські визначення.

В історичній ретроспективі в розгортанні теоретичної й емпіричної інтерпретації явища політичної корупції в політологічних дослідженнях можна виокремити кілька періодів. До 1970-х років учені, говорячи про корумпованих політиків, найчастіше використовували дефініцію «корупція в політичній сфері», «корупція в політиці», які є значно ширшими, ніж поняття «політична корупція». Лише на початку 1970-х років, після Вотергейтського скандалу у США, ЗМІ почали

застосовувати термін «політична корупція». Спочатку – для позначення аморальності політиків, ситуації з корупційним скандалом під час виборчої кампанії Р. Ніксона, а пізніше – для позначення всього, що пов'язано зі зловживаннями під час виборчих кампаній і особливо хабарництвом.

Після 1970-х років явище політичної корупції стало предметом наукових досліджень, набуло теоретичного оформлення й почало наповнюватися науковим змістом. Зокрема, почали виокремлювати його елементи, основних учасників і моделі їх поведінки. Сфера вживання поняття політичної корупції стрімко розширювалася: дослідники почали використовувати такі терміни, як «політична корупція під час виборчих кампаній» («електоральна корупція»), «бюрократична корупція», «корупція у фінансуванні політичних партій і виборчих кампаній» тощо. З кожним наступним десятиліттям з'являлися нові підходи до вивчення природи та особливостей політичної корупції, політична реальність ставила перед ученими нові запитання, підживлювала науковий пошук. При цьому так і не було сформовано єдиного підходу до вивчення цього явища, у чому не останню роль відіграли проблеми його ідентифікації та прихована природа.

Наприкінці ХХ ст. було розроблено безліч підходів до дослідження як політичної корупції загалом, так і окремих її проявів та елементів. З-поміж найважливіших підходів потрібно назвати моралістичний, системний, мережевий, структурно-функціональний, компаративіський та інституціоналістський. На вибір дослідником підходу впливала передусім загальна «мода» на певну методику, яка розроблялася та набула певної популярності у відповідний час. У процесі досліджень і перевірки гіпотез одні підходи витримували випробування часом, а інші залишалися поодинокими спробами, коли специфіка явища «стикалася» зі значними методологічними обмеженнями або невідповідністю.

З початку ХХ ст. і до 1960-х років найбільш популярним у сфері досліджень політичної корупції був морально-аксіологічний підхід, з 1970-х років до теперішнього часу – компаративіський, протягом 1980-х років – біхевіоралістичний, з 1990-х років і донині – міждисциплінарний. Здійснений аналіз підходів до вивчення політичної корупції дозволяє стверджувати, що порівняно нові методології, такі як мережевий підхід та теорія ігор, незважаючи на свій науковий потенціал, значно менше використовувалися для аналізу політичної корупції. Однією з причин цього було те, що їх застосування вимагає чіткого виокремлення форм і проявів останньої, оскільки виконання цієї умови необхідне для формування мереж та розроблення сценаріїв

потенційних дій. Ще менше було спроб вивчати політичну корупцію за допомогою системного та структурно-функціонального підходів, оскільки явище політичної корупції є неоднозначним і складноструктурованим.

Наукові пошуки пояснення природи політичної корупції призвели в 1990-х роках до доповнення міждисциплінарного підходу теорією принципала-агента, теорією ренто-орієнтованого суспільства, теорією культурної еволюції, ідеями Дж. Актона про зв'язок корупції та влади, теорією С. Гантінгтона про вплив модернізації на розвиток політичної корупції, теорією відкритих та закритих суспільств К. Поппера, моделлю раціональної бюрократії М. Вебера, опосередковано – теорією еліт В. Парето та біхевіоралістичними теоріями.

У розробці змістового наповнення терміна «політична корупція» своє вагоме слово сказали міжнародні організації. ООН було запропоновано офіційне визначення політичної корупції (2003) як корупції політичних партій, у якому наголошувалося на трьох складниках: делегітимізації політичних партій, зростанні корупційної політичної культури в державній адміністрації і приватному секторі. Однак ґрунтовний аналіз визначень політичної корупції, сформульованих міжнародними організаціями, дозволив з'ясувати, що вони відображають швидше цілі тієї чи іншої міжнародної організації, аніж сутність явища як такого, і тому є недостатньо операбельними для загальної теорії політичної корупції.

Варто згадати ще один важливий чинник, який сприяв процесу трансформації характеру вивчення політичної корупції від окремих поодиноких досліджень науковців до побудови методологічних парадигм вимірювання та оцінювання політичної корупції. Винесення вивчення проблем політичної корупції за межі наукових кіл та їх постановка на міжнародному порядку денному відбулися завдяки зростанню інтересу бізнесу до дослідження цієї тематики. Важливу роль у цьому процесі відіграли збитки від корупції і загрози інвестиціям, які міжнародний бізнес відчув через системну політичну корупцію у низці країн на початку 1990-х років. Фінансування великої кількості емпіричних досліджень корупції в політиці, орієнтованість на короткотерміновий результат у вигляді моніторингу та/або вимірювання ситуації з корупцією у країні для ухвалення швидких інвестиційних рішень відбувалися паралельно з вилученням із наукового й політичного дискурсу теоретичного пояснення політичної корупції та багатьох порівняльних концепцій політичної корупції, до яких стрімко втрачався інтерес.

Подібно до термінологічної багатоманітності і плутанини у сфері визначення поняття «політична корупція» оцінювання стану методо-

логії її вивчення показує, що на сьогодні немає виваженої методології дослідження ані явища загалом, ані його складників. Таким чином, кожен дослідник або послуговується результатами існуючих методик вимірювання корупції, оцінюваннями якості доброчесності й урядування, або проводить власні соціологічні чи експертні опитування, фокусовані групові інтерв'ю тощо.

Існуючий методологічний інструментарій, який уже розроблено, частково надає науковцям нові гносеологічні можливості та перспективи обґрунтування та апробації в політичній науці того значного емпіричного доробку, який наразі напрацьований міжнародними організаціями. Особлива увага в цьому дослідженні приділялася індексу сприйняття корупції, барометру глобальної корупції, індексу сплати хабарів, оцінюванню національних систем доброчесності, опитуванню «Євробарометр», індикаторам ефективності державного урядування Світового банку. Однак слід зауважити, що всі вони мають свої слабкі та сильні сторони. Із цікавих методологічних експериментів на українських теренах ми особливо відзначаємо оцінювання системи національної доброчесності, дослідження «Стан корупції в Україні» та адвокасі-кампанію руху «Чесно».

На сучасному етапі можна виокремити основні недоліки застосування певних методологій до вивчення політичної корупції. Звернемо увагу, що, наприклад, індекс сприйняття корупції може дуже опосередковано використовуватися для вивчення саме політичної корупції. Основною причиною є те, що через похибку у процесі вимірювання, особливості опитуваних груп населення і специфіку запитань він швидше відображає ситуацію з корупцією у країні загалом, аніж із саме політичною корупцією. Цей індекс брався нами до уваги, оскільки його часто застосовують не за призначенням та спекулюють на ньому в різних дослідженнях та медіапублікаціях. Критична оцінка цінності різних методик дослідження політичної корупції та розуміння правил і обмежень їх використання, здійснена в нашій роботі, сприяє розширенню обізнаності науковців з обмеженнями наукового інструментарію та його правильному застосуванню в подальших дослідженнях.

Своєю чергою дослідження політичної корупції Світовим банком і *Transparency International*, що ґрунтуються на опитуваннях громадської думки й експертних опитуваннях усередині країн (барометр глобальної корупції, індекс платників податків, індикатори ефективності державного урядування тощо), зазвичай містять високу похибку і часто зосереджуються тільки на одному напрямі впливу політичної корупції (наприклад, лише на економічному розвитку країни).

Варто наголосити, що у відповідь на методологічну кризу досліджень політичної корупції у 2012 р. оформився запит наукового, громадського і міжнародного середовища на істотне вдосконалення методології досліджень. Про це свідчить, зокрема, те, що у 2012 р. було введено нову методику обрахунку індексу сприйняття корупції, яка надасть можливість підняти рівень прозорості, надійності даних *CPI* і допоможе відстежити зміни, які відбуваються з року в рік у певній країні, проте унеможливить порівняння значення індексу *CPI* 2012 р. з попередніми.

Відмовившись у 2010 р. від індексу глобальної доброчесності, автори Звіту глобальної доброчесності теж вкотре постали перед необхідністю зміни формату дослідження через його витратність, неможливість проведення дослідження однаково якісно у всіх обрахунок країнах; необхідністю вдосконалення методології – надання вищої надійності результатам звіту через розширення кола експертів, залучених до процесу повторного оцінювання дослідження в країні (*peer review*). Окрім того, відповідно до антикорупційної ініціативи ЄС з 2013 р. вводиться в дію спеціальна європейська моніторингова процедура і механізм оцінювання – Антикорупційний звіт ЄС, який надаватиме чітку картину антикорупційних зусиль у всіх 27 країнах – членах ЄС. Звіт є першим подібним механізмом оцінювання у межах європейських політик. Очікується, що він представлятиме собою «діагноз» корупційних проблем у ЄС, міститиме індикатори оцінювання виконання державами-членами антикорупційної політики, приклади найкращих практик, вкаже на основні напрями корупції в ЄС, пропонуватиме рекомендації та нові міри запобігання корупції в державах – членах ЄС. Інновацією цього документа є те, що він готуватиметься групою експертів, які не представляють жодну державу – члена ЄС або інститут, а також доповнюватиметься мережею наукових кореспондентів, які безпосередньо збиратимуть інформацію у державах – членах ЄС. За результатами звіту Європейська Комісія ухвалюватиме відповідні політичні рішення.

Окрім удосконалення усталених напрямів у методології дослідження політичної корупції, важливим напрямом є розроблення нових методик, що відповідають потребам вивчення політичної корупції в сучасних реаліях. Одним із нових напрямів дослідження політичної корупції вважається проведення інтерв'ю з потенційними учасниками корупційних дій: політиками, представниками виконавчої влади, прокурорами, суддями та журналістами, які до того ж є найбільш поінформованою частиною населення. Їм пропонується оцінити ситуацію з політичної корупцією у країні загалом, ситуацію в установі, де вони працюють, та їх власний досвід корупційних дій. Достовірно

не встановлено, наскільки об'єктивним є такий тип досліджень, проте цей напрям під час розроблення відповідної теоретичної бази та методологічної перевірки на відповідність критеріям наукового дослідження може скласти конкуренцію популярним наразі індексам та опитуванням громадської думки, оскільки відображатиме сприйняття учасником власних корупційних дій, загальної ситуації в країні з політичною корупцією, мотивацію і, відповідно, може стати новим перспективним напрямом і теоретичних, і емпіричних політичних досліджень.

На окремому шаблі розвитку методології дослідження політичної корупції стоїть метод моделювання. Його застосування в такому ракурсі є порівняно новою практикою, і досить часто він поєднується з іншими методами або супроводжується практичною перевіркою дієвості моделі, адже метою розроблення будь-якої моделі є спрощене представлення реальності, щоб допомогти у вивченні складних багатогранних явищ, одним із яких є політична корупція.

Аналіз моделей вивчення політичної корупції свідчить, що, по-перше, модель як статична одиниця не може охопити явище в динаміці. По-друге, у моделі неможливо відобразити та прорахувати всі прояви політичної корупції, відповідно, оцінка наслідків може бути неточною або неповною. По-третє, зважаючи на комплексність та унікальність явища політичної корупції, за допомогою моделювання найзручніше демонструвати, як функціонує певна форма, прояв або тип політичної корупції в суспільстві, у певній політичній системі, коли відомі вхідні умови, середовище, кількість учасників, інтереси та ресурси, за які ці гравці змагаються. Відповідно, аспект політичної корупції, який становить науковий інтерес для дослідника, обирається головним – незалежною змінною, а всі інші аспекти – залежними змінними. Так, визначальними аспектами можуть бути корупційна поведінка суб'єкта корупційних дій; ухвалене корупційне рішення, можливості отримати ренту і, відповідно, корупційні втрати сторін; корупційні обміни; тривалість існування корупції на певному національному ґрунті; соціалізація нових суб'єктів корумпування; байдужість виборців до результатів виборчого процесу тощо. Можливості моделювання як незалежного напрямку досліджень політичної корупції в політичній науці ще не розкрито в повному обсязі, проте здійснений аналіз декількох моделей вивчення політичної корупції дає змогу стверджувати, що моделювання має значний науковий потенціал і буде й надалі розвиватися, особливо у вигляді комп'ютерної побудови математичних моделей форм політичної корупції.

Розширення сфери знань щодо вивчення політичної корупції та інструментарію аналізу не лише сприяє наповненню предметної сфери

політичної науки, а й збагачує дослідницькі можливості науковців. Визначення поняття політичної корупції і багатозначність цього явища зумовили також виникнення численних типологій політичної корупції. Зокрема, розрізняють хабарництво в торгівлі, патронажну систему, непотизм, кризову корупцію, індивідуальну та колективну, редистрибутивний та екстрактивний типи корупції, а також електоральну корупцію тощо. Однак їх застосування вказує на умовність використання такого поняття, як «тип», у теорії політичної корупції через мінливу природу явища, залежність типології від політичного режиму, національних умов перебігу політичної корупції, політичної культури, стану економіки тощо.

Політична корупція як динамічне явище, яке постійно розвивається, призводить до того, що політичній системі можуть бути властиві різні типи політичної корупції одночасно. Так само змінюється й набір форм політичної корупції залежно від внутрішніх та зовнішніх умов політичного середовища: постійно коливається від інтеграційної до дезінтеграційної, від стабільної до нестабільної тощо. Оскільки, виникаючи за однакових умов, політична корупція в різні проміжки часу може проявлятися по-різному в одному й тому самому місці, це унеможливорює сталість її форми. Кожна форма політичної корупції в одній системі може бути поодиноким та хаотичним проявом, а в іншій – набути ознак норми. Незважаючи на це, у політичній науці існує низка типологій політичної корупції та невичерпний перелік її проявів, проте процес уточнення та доповнення типів і форм політичної корупції триває, особливо під час проведення окремих ґрунтовних досліджень.

Окремого пояснення вимагає постійне апелювання в теорії політичної корупції до концепції бюрократичної корупції. Вивчення політичної корупції значною мірою змінює сприйняття явища бюрократичної корупції, до якого апелюють і в теорії управління, і в політичній науці. Під бюрократичною корупцією в цьому контексті ми розуміємо відхід від критеріїв раціональної бюрократії М. Вебера, яка може набувати різних форм залежно від політичного середовища, типу режиму та цілей корупціонерів. Наслідком втручання політики в бюрократичне управління є дисфункція веберівської моделі бюрократії, у результаті чого виникає небезпека зрощення політичної сфери та державного адміністрування. Невиконання службових обов'язків чиновниками призводить до втрати довіри та, як наслідок, до введення нових процедур для здійснення контролю, абсентеїзму, а інколи – до втрати легітимності режиму.

Незалежно від типу політичного режиму, за винятком тоталітарного, бюрократія більшою чи меншою мірою підпорядковується полі-

тикам, а бюрократична корупція досить часто є наслідком корупційних дій політиків. Розрізнення ролі бюрократії та взаємопов'язаності з політичною корупцією, інтенсивність клієнтелістських взаємодій між політиками і бюрократами у більш та менш демократичних країнах демонструють, хто домінує, як формувалася корупційна мережа або ієрархія, яким чином відбувається корупційний обмін тощо – фактично, яку роль відіграє політична корупція у становленні бюрократичної корупції.

Так само причини виникнення політичної корупції є надзвичайно різноманітними. На нашу думку, ключовими серед них є *політичні* – недорозвиненість або занепад зв'язків між громадянами та урядовцями, політиками; слабкість інститутів управління, брак політичної волі проводити політичні, адміністративні, конституційні, економічні, соціальні реформи, національна політична культура, лояльна до корупції, низький рівень політичної конкуренції в суспільстві, політична нестабільність, відсутність свободи преси, тоталітарний/авторитарний характер усієї політичної системи; *правові* – неефективність системи правозастосування, особливо у сфері регуляторного та дозвільного законодавства, слабкість, підконтрольність судової системи, відсутність механізму стримувань і противаг; *економічні* – надмірне оподаткування, наявність «тіньової» економіки і слабе державне регулювання економіки, відсутність конкуренції у сфері державних закупівель, метод здійснення приватизації, орієнтованість владної верхівки лише на збір ренти тощо.

Відповідно відрізняються й наслідки політичної корупції для кожної політичної системи та суспільства, перелік яких у науковій літературі теж не є вичерпним. Національна специфіка, передумови виникнення, поведінка політичної еліти, національна політична культура, політичні й економічні чинники розвитку певної країни пояснюють, чому за наявності схожих причин політична корупція виявлялася в різних формах і призводила до відмінних наслідків. Не останнє місце в цьому процесі відводиться механізмам контролю – таким, як сильні ЗМІ, незалежна судова система, органи прокурорського нагляду, розвинені інститути громадянського суспільства тощо.

Спираючись на здійснений аналіз причин, форм і наслідків політичної корупції у низці країн середини 1990-х років, ми підтверджуємо нашу гіпотезу, що, незважаючи на подібність умов виникнення політичної корупції, форми та типи цього явища завжди формуватимуться у т.зв. «чорній скриньці», яка створюється під впливом національної специфіки перебігу корупційних процесів і призводить до найрізноманітніших наслідків. На основі аналізу випадків пропонуємо умовну систематизацію наслідків політичної корупції, які властиві

певній групі країн. Утім, ця систематизація не містить повного перебігу наслідків політичної корупції, притаманних певній групі країн у середині 1990-х років, а швидше, вказує на ключові, на думку автора, які вплинули на подальший розвиток цих країн та відмінності між наслідками різних груп.

Так, з-поміж найбільш значних наслідків політичної корупції для «старих» європейських демократій слід назвати такі негативні, як абсентеїзм, низька довіра громадян до органів влади, неефективність ринку державних послуг, бюрократична тяганина, корумпована виборча система, делегітимізація політичного правлячого класу; позитивні – судові розслідування незаконної діяльності чиновників та політиків, викриття виборчих махінацій, руйнування зв'язків між політиками й організованою злочинністю, втрата політичної протекції корумпованими суб'єктами тощо.

Для «молодих» європейських демократій у 1990-х роках були характерні такі *негативні* наслідки політичної корупції, як: низька довіра громадян до владної верхівки, втрата віри в демократію, слабкі партії, абсентеїзм або надання електоральної переваги чесним над професійними політиками, чи втрата довіри до всіх політичних сил, посилення податкового і митного адміністрування, збагачення окремих еліт під час проведення процесів приватизації, відсутність особистої відповідальності посадовців, падіння рейтингу уряду, терпимість до корупції, затягування трансформаційних процесів, делегітимізація усєї політичної системи в очах громадян, залежність бізнесу від державного кредитування, політизація держави тощо; *позитивні* – відставка уряду, поразка на виборах, циркуляція еліт, вироблення нетерпимого ставлення до корупції, активізація ЗМІ та громадянського суспільства.

Говорячи про *негативні* наслідки політичної корупції, наприклад, для латиноамериканських демократій у 1990-х роках, ми вказуємо на погане ставлення до демократичних перетворень, вплив та контроль за формуванням державних політик, підтримку політичного насилля й альтернатив радикальних лідерів тощо. Однак дослідники виокремлюють один сприятливий наслідок політичної корупції – політичну стабільність як результат існування клієнтизму, непотизму та президентської форми правління.

Негативні наслідки для пострадянських демократій: корумпованість усєї політичної системи, обмежена роль держави у процесах управління та регулювання економіки, зловживання під час виборчих кампаній на користь партії влади або кандидата у президенти від владної верхівки, монополізація ЗМІ, персоналізація усєї політики, заміна економіки її «тіньовою» альтернативою, захоплення держави

(*state capture*) тощо. Певним позитивним наслідком політичної корупції на пострадянському просторі початку 1990-х років у наукових колах вважають утворення системи «кругової поруки», яка на той час забезпечила контроль та належне функціонування державного механізму.

Характерними наслідками політичної корупції для авторитарних держав Центральної Азії були: бюрократизація державного апарату, утвердження корупції як ідеології, закритість політичної системи, відсутність доступу громадян до інформації, недовіра до законодавства, системи контролю і примусу, відсутність контролю за фінансуванням політичних партій, використання адмінресурсів та встановлення адміністративних бар'єрів, контроль політичних партій над засобами масової інформації, хабарі як механізм ухвалення політичних рішень, узурпація влади виконавчою гілкою, низька довіра населення, викривлення в різних секторах економіки, терпиме ставлення до політичної корупції, виродження чиновницького апарату, поділ держави на сфери впливу, непідконтрольність і хаотичність політичної системи, зрощення політичного та бюрократичного апарату, проникнення корупції у всі сфери суспільного життя, захоплення держави (*state capture*). З-поміж *позитивних* наслідків називають економічну лібералізацію системи.

Оцінюючи різноманітні випадки політичної корупції в державах з різним ступенем демократичності, політичним режимом, історичними й політико-правовими традиціями (на прикладі Італійської Республіки, Чеської Республіки, Республіки Польща, Республіки Болгарія, Російської Федерації, України, Республіки Таджикистан), ми доходимо висновку, що в розвинених демократіях корупція викорінюється самою політичною системою, яка здатна до самооновлення, самореформування та ротації еліт. Країни нової демократії часто поблажливо ставляться до корупції як до пережитку минулого, переважно комуністичного, або до такого, яке «відійде саме» або особливо не заважає їх демократичному розвитку і присутнє більшою чи меншою мірою у всіх країнах пострадянського табору. Якщо у країнах відбулися громадянські війни і присутні сепаратистські настрої в регіоні, це тягне за собою послаблення існуючої політичної системи, не сприяє поглибленню демократизації і створює сприятливе підґрунтя для розвитку політичної, бюрократичної та економічної корупції. Громадянська війна підштовхує до виходу корупції з тіні, визнання системою цього явища і його легітимізації. Відсутність механізмів контролю, боротьба між кланами призводять до децентралізації та корумпованості всієї системи й суспільства загалом. Навіть там, де сформувалися молоді демократії, слабкість демократичних

інститутів та поширення корупції зумовлює небезпеку втрати привабливості демократичного режиму в очах населення. Така ситуація спостерігалася у східноєвропейських демократичних країнах (таких, як Польща та Чехія) на ранніх стадіях перехідного періоду. Проте у таких країнах небезпека є слабшою через близькість більш розвинених європейських країн, історичну спадщину і сильні й незалежні засоби масової інформації.

Однак попри всю складність ситуації, кожен національний випадок корупції залежить від того, наскільки ефективно працює у країні механізм стримувань і противаг, чи існує політична воля еліти до здійснення антикорупційних реформ, тиск громадськості знизу і публічний запит на прозорість і добросовісність політичної системи. Однією з передумов цього процесу є розроблення й апробація нових методик оцінювання політичної корупції, вимірювання ефективності державних антикорупційних програм українськими вченими для розроблення рекомендацій державним органам влади і вдосконалення державної політики у сфері запобігання та протидії корупції.

SUMMARY

Although the closing decade of the twentieth century has witnessed many empirical investigations of political corruption, those devoted to its theoretical component are still largely missing. The 1990s have seen an unprecedented expansion in relevant efforts at measuring, assessing, monitoring, modeling corruption, as well as mobilization efforts to control it. The global corruption has radically evolved and thus the methodology of corruption studies faced with crucial conceptual hurdles, starting with the definition of basic terms. Moreover, if foreign scientists have been investigating corruption for decades already, the attention of Ukrainian scholars to this phenomenon is relatively fresh. Therefore, there is a wide gap between the degree of scrutiny of political corruption phenomenon in Ukrainian and foreign political science, which requires the systematization and analysis of foreign scholars' contributions on the issue.

The first chapter, «Theoretical and Conceptual Principles of Political Corruption Studies», presents the most significant theoretical and methodological approaches to political corruption studies from the early XX century up to the XXI century. In addition, it explores the range of political corruption definitions (e.g. definitions related to administrative service, definitions focused on market, and definitions based on state interest). In this regard, we should underline that the working definition for the present monograph will be based on that suggested by J. Kramer. It fits best our research goals, exploring the nature of political corruption phenomenon by taking into account plethora of important factors: the way of obtaining public positions (via elections or appointment), introducing criteria to assess the abuse of power or obtaining a personal reward, as well as perception of corruption practices by the population of the given country. To the ends of our research, we have also supplemented the definition by such additional factors as political motivation phenomenon and the objectives that corruptive politicians are pursuing in order to obtain or preserve

their power. Still, the main limitation of the chosen definition is that it does not regard as the subjects of political corruption the representatives of self-governance, ministers and deputy ministers, who can also be regarded as political figures.

The second chapter, «Methodology of Political Corruption Studies», explores the nature of assessment method, its relation to other methodological tools, difference between assessment and measurement of political corruption, introduces indices and expert surveys etc., while estimating pros and cons of every method for the studies of political corruption. In addition to assessing the methodologies, we enhance our argument by exploring the qualitative differences between different types of indices, integrity reports and indicators etc. used for political corruption studies. The importance of the aforementioned distinctions can be exemplified by a practical observation: for instance, using the Corruption Perception Index for describing political corruption, which is common in the Ukrainian mass media, is a flawed and methodologically inaccurate strategy. To illustrate the possibility of using new methodological tools in the political corruption studies, two notorious examples were analyzed, namely the USAID survey «Corruption in Ukraine – 2007», and the monitoring campaign of the «Chesno» movement). Last but not least, the capacity of modeling method in political corruption studies has also been reassessed in this chapter.

In the third chapter, «Analysis of Political Corruption Typologies and Forms», we compare different types of political corruption and its mostly widespread forms. We examine the correlation between ‘type’ and ‘form’, as well as between form of political corruption and conditions of its development in societies with different level of democracy. In the analysis of political corruption types, special attention was paid to bureaucratic corruption. Political and bureaucratic corruption types are closely intertwined, changing the nature of each other depending on the strength of their relationship. In order to show the case of highest stability of the aforementioned relationship, we have drafted the scenario, in which bureaucratic corruption takes place on the initiative of politicians who are looking for partners in order to find and collect rent.

The fourth chapter, «Cross-National Analysis of Political Corruption Case-Studies», is devoted to the application of ‘black box’ algorithm to analyze the causes, forms and consequences of political corruption cases in Italy, Czech Republic, Poland, Bulgaria, Russia, Ukraine and Tajikistan in the 1990s.

Additionally, the monograph randomly discusses issues of electoral corruption. We consider this type of political corruption as a huge sepa-

rate «branch» of corruption theory that calls for a separate comprehensive study. Some scholars even question the fact whether the abuse during election campaigns should be attributed to political corruption. That is why electoral corruption is seen by us as one of political corruption types that runs in a temporary unstable chaotic environment and disappears immediately after elections, although it might result with a long-term negative effect on political system in particular and society in general, e.g. violating the elites rotation principle.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алексеева Т. А.* Современные политические теории / Татьяна Александровна Алексеева; ред. А. В. Торкунов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 343 с.
2. *Аналіз вигід і витрат* : [практ. посіб.; пер. з англ. С. Соколик / Секретаріат Ради Скарбниці Канади]. – [2-ге вид.]. – К. : Основи, 2000. – 176 с.
3. *Боардмен Е.* Аналіз вигід і витрат. Концепції і практика / Е. Боардмен, Д. Грінберг, Е. Вайнінг, Д. Веймер; пер. з англ. О. Мороз, Т. Мороз. – [2-ге вид.]. – К. : Вид.-во «АртЕк», 2003. – 547 с.
4. *Аристотель.* Політика / Аристотель; пер. з давньогрец. О. Кислюк. – [2-ге вид.]. – К. : Основи, 2003. – 239 с.
5. *Аркуша Л. И.* Выявление и расследование организованной преступной деятельности при наличии коррумпированных связей / Лариса Игоревна Аркуша. – Одесса : АО Бахва, 2003. – 206 с.
6. *Байболов К.* Коррупция. Взятничество. Ответственность : Вопросы теории и практики / К. Байболов, Л. Сыдыкова, А. Сыдыков. – Бишкек : КРСУ, 1999. – 117 с.
7. *Бланкенбург Е.* Від політичного клієнтизму до відвертої корупції: виникнення індустрії скандалів / Е. Бланкенбург // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К. : Вид.-во «К. І. С.», 2004. – С. 129–149.
8. *Бова А.* Корупція у суспільстві, що трансформується: соціологічний аналіз / А. Бова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=-58&c=1254>
9. *Бова А.* Transparency International : індекс сприйняття корупції / А. Бова // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=22&-c=229>
10. *Богуславська К.* Становлення та розвиток мережевого підходу до вивчення політичних процесів // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=13>

11. *Боришполец К. П.* Методы политических исследований : учеб. пособие для студ. вузов / Ксения Петровна Боришполец. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 221 с.

12. *Борьба с коррупцией в Восточной Европе и Центральной Азии: Стамбульский план действий по борьбе с коррупцией: достижения и проблемы* : доклад ОЭСР. – 2008. – 123 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.oecd.org/corruption/acp

13. *Бутенко В.* Природа і причини корупції в Україні: перспективи розвитку та протидії корупції / В. Бутенко // Незалеж. культур. часопис «І». – 2004. – № 32. – С. 10–17 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/ji-junior/N32-1/32-1.pdf>

14. *Вайс К.* Оцінювання / Керол Вайс; пер. з англ. Р. Ткачук, М. Корчинська. – К. : Основи, 2000. – 672 с.

15. *Вебер М.* «Объективность» социально-научного и социально-политического познания : избр. произв. / Макс Вебер. – М. : Прогресс, 1990 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gumer.info/authors.php?name=%C2%E5%E1%E5%F0+%C>

16. *Гаврилов М.* Моделирование в антикоррупционной политике / М. Гаврилов // Правоведение. – 2006. – № 2. – С. 74–85.

17. *Гайдар Е.* Логика реформ / Егор Гайдар // Вопросы экономики. – 1993. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iet.ru/ru/logika-reform.html>

18. *Гайдар Е.* Наследие социалистической экономики: макро- и микроэкономические последствия мягких бюджетных ограничений / Егор Гайдар. – Научные труды № 3Р. – М. : Институт экономики переходного периода, 1999. – 53 с.

19. *Гамбета Д.* Корупція: аналітична мапа / Д. Гамбет // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К. : Вид.-во «К. І. С.», 2004. – С. 21–50.

20. *Гамильтон А.* Записки федералиста / Александр Гамильтон [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infousa.ru/government/outusgov.htm>

21. *Гегель Ф.* Основы философии права, або природне право і державознавство / Фрідріх Гегель; за ред. П. Соколовського; пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір. – К. : Юніверс, 2000. – 329 с.

22. *Генкіс Е.* Корупційні ігри: Східна та Центральна Європа, 1945–1999 доби / Е. Генкіс // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К. : Видавництво «К. І. С.», 2004. – С. 214–229.

23. *Гилинский Я. И.* Коррупция: теория и российская реальность / Яков Ильич Гилинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.narcom.ru/ideas/socio/84.html>

24. *Громадянський рух Чесно* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chesno.org/background/>

25. *Данн В.* Державна політика: вступ до аналізу : навч. посіб. для ВНЗ / Вільям Данн; пер. з англ. Г. Краснокутський. – Одеса : АО Бахва, 2005. – 502 с.

26. *Дела Порта Д.* Брудні обладки: Учасники, ресурси та механізми політичної корупції / Д. дела Порта, А. Ванучі; пер. з англ. С. Кокізіук. – К. : Вид.-во «К. І. С.», 2006. – 302 с.

27. *Дерега В. В.* Політична корупція: визначення та особливості / В. В. Дереха // Наукові праці. – 2009. – Т. 110, В. 97. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2009_97/97-13.pdf

28. *Джекобс Дж.* Дилеми контролю над корупцією / Дж. Джекобс // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К. : Вид.-во «К. І. С.», 2004. – С. 73–82.

29. *Дорош С.* Рух «Чесно» вважає, що чесних у парламенті майже немає / Світлана Дорош // ВВС Україна. – 2012. – 23 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2012/07/120723_chesno_test_members_of_parliament_sd.shtml

30. *Дубовицкий В.* Особенности этнической и конфессиональной ситуации в Республике Таджикистан / Виктор Дубовицкий. – 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.analitika.org/article.php?story=20060307230526550&mode=print>

31. *Дудоров О. О.* Посадові злочини : Метод. вказівки до вивчення глави Особливої частини Кримінального кодексу України / Олександр Олексійович Дудоров. – Бердянськ : ВЦ «АРИУ», 1997. – 43 с.

32. *Ємельянов В. М.* Політична корупція в сучасній Україні / В. М. Ємельянов, Д. А. Степанюк. – 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2008/93-80-17.pdf>

33. *Жалинский А. Э.* Об изучении коррупции в сфере политики / Альфред Эрнестович Жалинский // «Политическая коррупция в России»: круглый стол, 25 сентября 2002 г. : тезисы докл. – М. : Институт государства и права РАН, 2002. – С. 14-15.

34. *Жданов І.* Корупція в Україні: спроба аналізу / І. Жданов // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2004. – № 32. – С. 18–23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.korupzia.org.ua/papers.html>

35. *Журавський В.* Корупція в Україні – не політика / В. Журавський, М. Михальченко, О. Михальченко / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К. : Фенікс, 2007. – 408 с.

36. *Загальні* аспекти проблеми удосконалення правового забезпечення боротьби з корупцією: коментарі фахівців. – 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/1129>

37. *Законодавство* України про боротьбу з корупцією: станом на 20 березня 2007 р. / [ред. Д. Цапко]. – Харків : СПДФЛБ, 2006. – 180 с.

38. *Зеленецький В.* Боротьба з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванням тероризму: економіко-правовий аналіз : наук.-практ. посіб. / В. Зеленецький, В. Кротюк, Д. Файер / Акад. прав. наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності. – Харків : ТОВ «Кроссруд», 2007. – 662 с.

39. *Злочинність* у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії / О. Кальман, І. Христич, С. Лукашевич, Г. Дарнопих [та ін.]; за ред. О. Кальмана. – Харків : Вид.-во ТОВ «Новасофт», 2005. – 256 с.

40. *Кабанов П. А.* Политическая коррупция в России. Понятие, сущность, причины, предупреждение / Павел Александрович Кабанов. – Нижнекамск : Нижнекамский филиал МГЭИ, 2004. – 174 с.

41. *Зелена* книга державної політики: корупція в Україні: причини поширення та механізми протидії / С. В. Дрьомов, Ю. Г. Кальниш, Д. Б. Клименко, Г. О. Усатий [та ін.]; за ред. Ю. Г. Кальниша. – К : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2010. – 88 с.

42. *Камлик М.* Корупція в Україні / М. Камлик, Є. Невмержицький. – К. : Знання, 1998. – 186 с.

43. *Кармазіна М. С.* «Первісний гріх» президентів (грані політичної корупції в Україні. 1991–2004 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Polit/2005_45/08_karamazina_ms.pdf

44. *Кармазіна М. С.* Президентство: український варіант / Марія Степанівна Кармазіна. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – 365 с.

45. *Карпенко О. Г.* Політична корупція в умовах сучасної демократії / О. Г. Карпенко, Е. М. Давиденко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2010/Politologia/63182.doc.htm

46. *Кашуба Я. М.* Корупція та відповідальність за корупційні діяння / Ярослав Миколайович Кашуба / Ін-т соціогум. пробл. людини Захід. наук. центру НАН України і МОН України. – Львів : ПАІС, 2007. – 110 с.

47. *Кирпичников А.* Взятка и коррупция в России / Александр Иванович Кирпичников. – Санкт-Петербург : Альфа, 1997. – 352 с.

48. *Клямкин И.* Теневая Россия : Экономико-социологическое исследование / И. Клямкин, Л. Тимофеев. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т,

2000. – 595 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://corruption.rsuhr.ru/books/5-7281-0479-7.shtml>

49. *Коларська-Бобінська Л.* Вплив корупції на легітимність влади в нових демократіях / Л. Коларська-Бобінська // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2004. – С. 276–286.

50. *Контрабанда: засоби попередження та протидії* : навч. посіб. / М. І. Камлик, В. В. Коваленко, Б. В. Романюк [та ін.]; за ред. Я. Ю. Кондратьєва, Б. В. Романюка / Координац. комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України; Міжвідом. наук.-дослід. центр з проблем боротьби з організованою злочинністю. – К. : МІВВЦ, 2001. – 116 с.

51. *Коткін С.* Лібералізм, геополітика і соціальна справедливість / С. Коткін // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2004. – С. 341–364.

52. *Коткін С.* Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд / С. Коткін, А. Шайо; пер. з англ. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2004. – 440 с.

53. *Корж В. П.* Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности / Виктор Петрович Корж. – Харьков : Изд.-во НУВД, 2002. – 412 с.

54. *Короткий* оксфордський політичний словник / [Упоряд. І. Маклін, А. Макмілан]. – К. : Основи, 2005. – 789 с.

55. *Коррупция* в Республике Таджикистан (общественное мнение): отчет ООН. – Душанбе, 2006. – 154 с.

56. *Корупція* як негативне соціальне явище: шляхи її подолання в Україні та міжнародний досвід: метод. матеріали / І. М. Різак, Ю. М. Бисага, М. М. Палінчак, В. І. Чечерський [та ін.]. – Ужгород : Ліра, 2004. – 62 с.

57. *Коррупционный* скандал в Греции: «дело трех» на 10 миллиардов евро [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cipro.com.ua/?sect_id=4&aid=143662

58. *Кохан Г. В.* Аналіз програм політичних партій і діяльності громадських рухів на предмет корупційності кандидатів у депутати напередодні парламентських виборів 2012 р. / Г. Кохан / Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Травень-червень. – № 3 (59).

59. *Крастев И.* Когда «хочется» не означает «можно». История создания Вашингтонского консенсуса по коррупции / Иван Крастев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: intelros.ru/pdf/prognosis2_07/Krastev.pdf

60. *Кримінологія: Загальна та Особлива частини* : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / І. Даньшин, В. Голіна, О. Кальман, О. Лисодєд; за ред. І. Даньшина. – Харків : Право, 2003. – 352 с.

61. *Круглов М. А. Коррупция* / М. А. Круглов / Большая Советская Энциклопедия / [ред. А. М. Прохоров]. – [3-е изд.]. – М. : «Советская Энциклопедия», 1973. – Т. 13. – 1973. – 608 с.

62. *КРУ крутіше від прокуратури. Мільйонів на п'ять*// Наші гроші. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nashigroshi.org/2012/12/06/kru-krutishe-vid-prokuratury-miljoniv-na-pyat/>

63. *Кулудон В. Спотворені антикорупційні кампанії у Росії / Вірджинія Кулудон* // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К. : Вид.-во «К. І. С.», 2004. – С. 169–185.

64. *Кун Т. Структура научных революций* / Томас Кун; пер. с англ. И. Налетова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/kuhn/01/00.html>

65. *Курьянов Ю. О демократии в Америке* / Ю. Курьянов // Правовое сопротивление. – 2001. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nationalism.org/rr/7/kuriyanov.htm>

66. *Левин М. И. Коррупция как объект математического моделирования* / М. И. Левин, М. Л. Цирик // Теневые экономические системы современной России : теория – анализ – модели. – М. : Издат. центр РГГУ, 2008. – С. 294–319.

67. *Левин М. И. Россия и коррупция: кто кого: анализ. доклад* / М. И. Левин, Г. А. Сатаров, М. Л. Цирик. – М., 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.indem.ru/indemfond/indfp2_r.html

68. *Липсет С. Коррупция, культура и рынки* / С. Липсет, Г. Ленц [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.transparency.org.ru/.../Wer_culture_matters149-166.pdf

69. *Литвак О. М. Держава і злочинність* / Олег Михайлович Литвак; за наук. ред. М. Й. Коржанського. – К. : Атіка, 2004. – 303 с.

70. *Луб'янов І. Державній корупції має протистояти ціла армія людей* // Газета по-українськи. – 2012. – 14 лютого. – № 1369 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/comments-newspaper/_derzhavnij-korupciji-mae-protistoyati-cila-armiya-yudej/422526

71. *Лукомський В. С. Кримінальна відповідальність за дачу хабара та посередництво в хабарництві* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. С. Лукомський. – К., 1996. – 28 с.

72. *Марченко С. І. Корупція і громадянські права в Україні* / Світлана Іванівна Марченко / Коаліція громадських організацій Миколаїв-

щини «Партнерство за прозоре суспільство». – Миколаїв : Поліграф-центр, 2002. – 88 с.

73. *Маркеєва О. Д.* Корупція в Україні: стан, причини, наслідки та конфліктогенний потенціал / О. Д. Маркеєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uames.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=88:2012-04-25-12-07-02&catid=11:2010-06-01-10-24-12&Itemid=12

74. *Маркеєва О. Д.* Подолання корупції в Україні: проблемні питання / О. Д. Маркеєва // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2008. – № 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/bozk/18text/g18_16.htm

75. *Маркеєва О.* Політична корупція в Україні: стан, чинники та засоби протидії. – Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7. – С. 77–78.

76. *Маркеєва О. Д.* Проблеми координації антикорупційної політики в Україні // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 3 (24). – С. 94–101.

77. *Мельник М. І.* Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) / Микола Іванович Мельник. – К. : Юридична думка, 2004. – 400 с.

78. *Мельник М.* Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії / М. Мельник // Національна безпека і оборона. – 2009. – Т. 111, № 7. – С. 67–72.

79. *Методологія* оцінювання доброчесності кандидатів громадянського руху «Чесно» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chesno.org/media/files/08_2012_CHESNO_Methodology_updated.pdf

80. *Мілер В.* Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна; пер. з англ. – К. : Вид.-во «К. І. С.», 2004. – 328 с.

81. *Мірзоев Т.* Сплеск постсоветської корупції в посткомуністичному Таджикистані / Т. Мірзоев // Політична корупція перехідної доби: скептичний погляд; пер. з англ. – К. : Видавництво «К. І. С.», 2004. – С. 309–338.

82. *Михальченко М.* Корупція в Україні: політико-філософський аналіз : монографія / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.

83. *Монтескьє Ш.* О духе законов / Шарль Луи де Монтескьє; [сост. и пер. А. Матешук]. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.

84. *Мониторинг* национальных действий по выполнению рекомендаций, принятых в ходе обзоров законодательно-правовой и институциональной базы борьбы с коррупцией: Таджикистан: отчет //

5-я встреча стран Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией (13 июня 2006 г.). – 62 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/countries/georgia/37115890.pdf>

85. *Наркозлочинність*: кримінологічна характеристика та запобігання : наук.-практ. посіб. / А. Бова, В. Женунтій, А. Закалюк [та ін.]; за ред. А. Закалюка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 296 с.

86. *Невмержицький Є. В.* Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії / Євген Васильович Невмержицький. – К. : КНТ, 2008. – 368 с.

87. *Невмержицький Є. В.* Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Євген Васильович Невмержицький. – К., 1999. – 178 с.

88. *Олейник А.* «Бизнес по понятиям»: об институциональной модели российского капитализма / А. Олейник // Вопросы экономики. – 2001. – № 5. – С. 4–25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.narcom.ru/law/system/32.html>

89. *Оцінювання національної системи доброчесності: Україна 2011.* – Кіровоград : Творче об'єднання «ТОРО» /Лабораторія законодавчих ініціатив, 2011. – 225 с.

90. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток / Юрій Віталійович Павленко. – [3-тє вид.]. – К. : Либідь, 2001. – 357 с.

91. *Питання удосконалення судової системи України* : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 1–2 лют. 2007 р.) / ред. Ю. Баулін / АПН України, Інститут вивчення проблем злочинності, Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого, Проект «Україна: верховенство права». – Харків, 2007. – 153 с.

92. *Платон.* Государство. Законы. Политик / Платон. – М. : Мысль, 1998. – 798 с. – (Серия «Классическое наследие»).

93. *Політична корупція в Україні: стан, чинники, засоби протидії* : Виступи учасників Фахової дискусії (27 листопада 2009 р.) // Національна безпека і оборона. – 2009. – Т. 111, № 7. – С. 67–72.

94. *Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії*: Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2009. – Т. 111, № 7. – С. 2–66.

95. *Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії* / А. І. Кудряченко, В. М. Бебик, В. І. Бортніков [та ін.]; за ред. А. І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007. – 396 с.

96. *Поппер К.* Открытое общество и его враги; Чары Платона / Карл Поппер; пер. с англ. – [3-е изд.]. – К. : Ника-Центр, 2005. – 800 с. – (Серия «Сдвиг Парадигмы»). – Т. 1. – 2005. – 375 с.

97. *Про що* сигналізує Україні Барометр світової корупції від Transparency International? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.toro.org.ua/news/501.html>
98. *Прохоренко О. Я.* Корупція по-українськи: сутність, стан, проблеми / Олексій Якимович Прохоренко. – К., 2005. – 166 с.
99. *Радаев В.* Формирование новых российских рынков: транзакционные издержки, формы контроля и деловая этика / Вадим Валерьевич Радаев. – М.: Центр полит. технологий, 1998. – 321 с.
100. *Радаев В.* Корупція та адміністративні бар'єри для російського бізнесу / В. Радаев // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К.: Вид.-во «К. І. С.», 2004. – С. 252–275.
101. *Рід К.* Корупція в чеській приватизації: небезпеки «неоліберальної» приватизації / К. Рід // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К.: Вид.-во «К. І. С.», 2004. – С. 230–251.
102. *Рогов К.* Режим мягких правовых ограничений: природа и последствия / К. Рогов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ryzkov.ru/pg.php?id=8507>
103. *Роуз-Еккерман С.* Корупція та урядування: причини, наслідки, зміни / Сюзан Роуз-Еккерман; пер. англ. С. Кокізіюк, Р. Ткачук. – К.: Вид.-во «К. І. С.», 2004. – 296 с.
104. *Руссо Ж.-Ж.* Про суспільну угоду або принципи політичного права / Жан-Жак Руссо / Ін-т філ. НАН України, Вінниц. держ. техн. ун-т; пер. з фр. О. Хома. – К.: Port-Royal, 2001. – 348 с.
105. *Рудик О.* Політична корупція в умовах сучасної демократії / О. Рудик // Диалог. – 01.09.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page7787.html>
106. *Савватеев А. В.* Моделирование коррупции и лоббирование в переходных экономиках: дис. к. э. н.: 08.00.13 / Алексей Владимирович Савватеев. – М., 2003. – 114 с.
107. *Сафоненко А. О.* Антикорупційна політика в умовах трансформації українського суспільства: автореф. дис. к. політ. н.: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А. О. Сафоненко. – К., 2004. – 16 с.
108. *Себайн Дж.* Історія політичної думки / Дж. Себайн, Т. Торсон. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
109. *Смілов Д.* Структурна корупція моделей фінансування партій: урядовий фаворитизм у Болгарії та Росії / Д. Смілов // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К.: Вид.-во «К. І. С.», 2004. – С. 287–308.
110. *Стан* корупції в Україні: результати загальнонаціонального дослідження 2007 р. / USAID, MSI, Millennium Challenge Corporation, Київський міжн. інститут соціології. – К., 2007. – 29 с.

111. *Тимофеев Л. М.* Институциональная коррупция: Очерки теории / Лев Михайлович Тимофеев. – М. : РГГУ, 2000. – 367 с.

112. *Токвіль А.* Про демократію в Америці / Алексис де Токвіль ; пер. з фр. – К. : Всесвіт, 1999. – 587 с.

113. *Трансформація* природи корупції // E-Journal USA. – 2006. – Грудень. – С. 1–29.

114. *Трегубов В.* Чеснометрика: хорошо, но мало / В. Трегубов // Зеркало недели. – 2012. – 27 июля. – № 25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/POLITICS/chesnometrika_horosho_no_malo-106072.html

115. *Україна* не вміє боротися з корупцією, хоча має хороший закон – експерти // Українська правда. – 2012. – 13 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/11/13/6977398/>

116. *Циганов В.* Загроза політичної корупції у демократичних політичних режимах / В. Циганов // Аналітична записка НІСД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/882/>

117. *Шабалин В. А.* Политика и преступность / В. А. Шабалин // Государство и право. – 1994. – № 4. – С. 43–45.

118. *Шабров О. Ф.* Системный подход и моделирование: общие принципы и специфика применения в политической сфере / О. Ф. Шабров // Моделирование в социально-политической сфере. – 2007. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shabrov.info/Statji/sysmod.htm>

119. *Шайо А.* Клієнтизм та здирництво: корупція в перехідному суспільстві / А. Шайо // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К. : Вид.-во «К. І. С.», 2004. – С. 1–20.

120. *Шик Е.* Погане, ще гірше та найгірше: приблизне оцінювання рівня корупції / Е. Шик // Політична корупція перехідної доби; пер. з англ. – К. : Вид.-во «К. І. С.», 2004. – С. 83–105.

121. *Шнайдер Г. Й.* Криминология / Ганс Йоахим Шнайдер / ред. Л. Иванова; пер. с нем. Ю. Неподаев. – М. : «Прогресс» – «Универс», 1994. – 504 с.

122. *Юдіна О. Г.* Політична корупція в Україні / О. Г. Юдіна, В. В. Колесник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.big-lib.com/book/64_Aktyalni_problemi_zapobigannya_ta_protidii_korupcii_i_ohoroni_prava_vlasnosti/6968_Udina_O_G_Kolesnik_V_V_POLITICHNA_KORUPCIYA_V_YKRAINI

123. *Якушик В.* Корупція у посткомуністичних країнах / В. Якушик // Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – К. : Політична думка, 1995. – 363 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>

124. *Abbinck K.* Fair Salaries and the Moral Costs of Corruption / K. Abbinck / Center for Decision Research and Experimental Economics (CeDex). – 2002. – May. – P. 1–5.

125. *Ades A.* Rents, Competition, and Corruption / A. Ades, R. Di Tella // The American Economic Review. – 1999. – Vol. 89, № 4. – P. 982–993.

126. *Aina S.* Bureaucratic Corruption in Nigeria: The Continuing Search for Causes and Cures / S. Aina // International review of Administrative Sciences. – 1982. – Vol. 48, № 70. – P. 71–72.

127. *Alexeev M.* A Note on Measuring the Unofficial Economy in the Former Soviet Republics / M. Alexeev, W. Pyle // The Economics of Transition. – 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: community.middlebury.edu

128. *Alt J.* The Political Economy of Institutions of Corruption in American States / J. Alt, D. Lassen // Economic Policy Research Unit. – 2002. – № 16. – P. 1–26.

129. *Amundsen I.* Political Corruption: An Introduction to The Issues / I. Amundsen // Chr. Michelsen Institute Working Paper. – 1999. – P. 1–39. – (Development Studies and Human Rights) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://scholar.google.com.ua/scholar?q=network%2C+political+corruption&hl=en&lr=&btnG=Search>

130. *Andvig J.* The Challenge of Poor Governance and Corruption / J. Andvig, K. Moene // NUPI Copenhagen Consensus Opponent Paper. – 2004. – № 665. – 20 p.

131. *Anechianco F.* The Pursuit of Absolute Integrity: How Corruption Control Makes Government Ineffective / F. Anechianco, B. Jacobs. – Chicago : University of Chicago Press, 1996. – 274 p.

132. *Babbie E.* Basics of Research Methods for Criminal Justice and Criminology / E. Babbie, M. Maxfield. – [5th edit.]. – Belmont : Cengage Learning, 2008. – 342 p.

133. *Banfield E.* The Moral Basis of a Backward Society / Edward C. Banfield. – New York : Free Press, 1967. – 188 p.

134. *Bardhan P.* The role of governance in economic development: a political economy / Pranab Bardhan. – Paris : OECD Publishing, 1997. – 94 p.

135. *Bayley D.* Policing in America : Assessment and Prospects / D. Bayley // Police Foundation. – Feb. – 1998. – P. 2–7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/search?hl=ru&q=David+H.+Bayley&btnG=%D0%9F%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%B A&meta>

136. *Beck T.* New Tools and New Tests in Comparative Political Economy: The Database of Political Institutions / T. Beck, B. Mundial // The World Bank Economic Review. – Vol. 15, № 1. – P. 165–176.

137. *Becker G.* Crime and Punishment: An Economical Approach / G. Becker // Journal of Political Economy. – 1968. – Vol. 76, № 2. – P. 2–54.
138. *Becquart-Leclerq J.* Paradox of Political Corruption: A French View / Jeanne Becquart-Leclerq // Political corruption : a Handbook. – New Jersey, New Brunswick : Transaction Publishers, 1989. – P. 191–212.
139. *Benson B.* The Political Economy of Governmental Corruption: The Logic of Underground Government / B. Benson, J. Baden // Journal of Legal Studies. – 1985. – Vol. 14, № 2. – P. 391–410.
140. *Brewer-Carias A.* Politics and Public Administration in Latin America / A. Brewer-Carias // International Review of Administrative Sciences. – 1979. – Vol. 45, № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ras.sagepub.com>
141. *Broadman H.* Seeds of corruption Do market institutions matter? / H. Broadman, F. Recanatini // MOST: Economic Policy in Transitional Economies. – 2001. – Vol. 11, № 4. – P. 359–392.
142. *Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ebrd.com/russian/pages/research/economics/data/beeps.shtml
143. *Caiden N.* Shortchanging the Public / N. Caiden // Public Administration Review. – 1979. – Vol. 39, № 3. – P. 294–298.
144. *Caiden G.* Toward a General Theory of Official Corruption / G. Caiden // Asian Journal of Public Administration. – 1988. – P. 3–26. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sunzi1.lib.hku.hk
145. *Canache D.* Perceptions of Political Corruption in Latin American Democracies / D. Canache, M. Allison // Latin American Politics and Society. – 2005. – Vol. 47, № 3. – P. 91–111.
146. *Cartier-Bresson J.* Corruption Networks, Transaction Security and Illegal Social Exchange / J. Cartier-Bresson // Political Studies. – 1997. – Vol. 45, № 3. – P. 463–476.
147. *Chamberlain L.* The President as Legislator / L. Chamberlain // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – 1952. – Vol. 283, № 94. – P. 93–112.
148. *Chang E.* Electoral Incentives for Political Corruption under Open-List Proportional Representation / E. Chang // The Journal of Politics. – Nov. 2004. – P. 1–21.
149. *Chavdarova T.* Corruption in the Bulgarian postCommunist transformation / T. Chavdarova // SouthEast Europe Review for Labour and Social Affairs. – 2001. – № 3. – P. 9–18.
150. *Cisar O.* Strategies for Using Information Technologies for Curbing Public-Sector Corruption : The Case of the Czech Republic :

Final Research Report 2 / Ondrej Cisar. – Budapest : Open Society Institute, 2002. – 58 p.

151. *Clarke A.* Evaluation Research: An Introduction to Principles, Methods and Practice / A. Clarke, R. Dawson. – London, Thousand Oaks, New Delhi : SAGE Publications Inc., 1999. – 216 p.

152. *Cobb R.* Agenda Building as a Comparative Political Process / R. Cobb, J. Ross, M. Ross // *The American Political Science Review.* – 1976. – Vol. 70, № 1. – P. 126–138.

153. *Colazingari S.* Corruption in a Paternalistic Democracy : Lessons from Italy and Latin America / S. Colazingari, S. Rose-Ackerman // *Political Science Quarterly.* – 1998. – Vol. 113, № 3. – P. 447–470.

154. *Coleman J.* Foundations of Social Theory / James Samuel Coleman. – Harvard : Harvard University Press, 1994. – 993 p.

155. *Collier D.* Democracy with Adjectives: Conceptual Innovations in Comparative Research / D. Collier, S. Levitsky // *World Politics.* – 1997. – Vol. 49, № 3. – P. 430–451.

156. *Concise Oxford English Dictionary* [edit. J. Turnbull and others]. – [11th edit.]. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – 823 p.

157. *Corrales J.* Do Economic Crises Contribute to Economic Reform? Argentina and Venezuela in the 1990s / J. Corrales // *Political Science Quarterly.* – 1998. – Vol. 112, № 4. – P. 617–644.

158. *Corruption Notebooks 2011* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalintegrity.org/node/932>

159. *Costantini E.* Checkbook Democrats and Their Co-partisans: Campaign Contributors and California Political Leader, 1964–1976 / E. Costantini, J. King // *American Politics Research.* – 1982. – Vol. 10, № 65. – P. 72–84.

160. *CPI Short Methodology 2012* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cpi.transparency.org/cpi2012/>

161. *CPI Update 2012* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cpi.transparency.org/cpi2012/>

162. *Critchlow J.* Corruption, nationalism, and the native elites in soviet central Asia / J. Critchlow // *Journal of Communist Studies and Transition Politics.* – 1988. – Vol. 4, № 2. – P. 142–161.

163. *De Leon P.* Thinking about Political Corruption / Peter deLeon. – New York : M.E.Sharpe, Inc, 1993. – 241 p.

164. *Del Monte A.* The Determinants of Corruption in Italy: Regional Panel Data Analysis [Електронний ресурс] / A. Del Monte, E. Papagni. – Режим доступу: unimc.it

165. *Del Monte A.* Public Expenditure, Corruption, and Economic Growth : The case of Italy / A. Del Monte, E. Papagni // *European Journal of Political Economy.* – 2001. – Vol. 17, № 1. – P. 1–16.

166. *Della Porta D.* The Business Politicians: Reflections from a Study of Political Corruption / D. Della Porta, A. Pizzorno // Journal of Law and Society. – 1996. – Vol. 23, № 1. – P. 73–94.

167. *Della Porta D.* Democracy and Corruption in Europe / D. Della Porta, Y. Meny. – London : Wellington House, 1997. – 208 p. – (Series Social Change in Western Europe).

168. *Della Porta D.* A judges' revolution? Political Corruption and the judiciary in Italy / D. della Porta // European Journal of Political Research. – 2001. – № 39. – P. 1–21.

169. *Dreher A.* Corruption Around the World : Evidence from a structural model / A. Dreher, C. Kotsogiannis, S. McCorriston // Journal of Comparative Economics. – 2007. – Vol. 35, № 3. – P. 443–466.

170. *Easton D.* The Political System Besieged by the State / David Easton // Political Theory. – 1981. – Vol. 9, № 3. – P. 303–325.

171. *Elster J.* The cement of society: a study of social order / Jon Elster. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – 311 p.

172. *Emerson S.* Corruption in Bulgaria / S. Emerson // Public Integrity. – 2006. – Vol. 8, № 1. – P. 65–76.

173. *Etzioni-Halevy E.* Bureaucracy and Democracy: a Political Dilemma / Eva Etzioni-Halevy. – London : Routledge and Kegan Paul, 1985. – 266 p.

174. *Eurobarometer.* Corruption on the rise? // Press-release. – 12 Feb. 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/12/135&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>

175. *Fackler T.* Political Corruption and Presidential Elections, 1929–1992 / T. Fackler, L. Tse-min // Journal of Politics. – 1995. – Vol. 57, № 4. – P. 971–993.

176. *Fraud and Corruption* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTABOUTUS/ORGANIZATION/ORGUNITS/EXTETHICS/0,,contentMDK:20835544~menuPK:2273501~pagePK:64168445~piPK:64168309~theSitePK:593304,00.html>

177. *Friederich C.* Corruption Concepts in Historical Perspective / Carl J. Friederich // Political Corruption: A Handbook. – New Jersey, New Brunswick : Transaction Publishers, 1989. – P. 17–22.

178. *Ford H.* The Results of Reform / H. Ford // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – 1903. – Vol. 21, № 69. – P. 76–83.

179. *Frydman R.* Private Ownership and Corporate Performance : Some Lessons from Transition Economies / R. Frydman, G. Cheryl, M. Hessel, A. Rapaczynski // The Quarterly Journal of Economics. – 1997. – P. 2–56 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cerge-efi.cz

180. *Frye T.* The Invisible Hand and the Grabbing Hand / T. Frye, A. Shleifer // *The American Economical Review*. – 1997. – Vol. 87, № 2. – P. 354–358.

181. *Ganev V.* Ballots, bribes, and state building in Bulgaria / V. Ganev // *Journal of Democracy*. – 2006. – Vol. 17, № 1. – P. 75–89.

182. *Garment S.* The Scandal Crisis of Mistrust in American Politics / S. Garment. – New York : New Your Times Books, 1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=49y50pzjAzAC&oi=fnd&pg=PA281&dq=political+corruption:+a+cost-benefit+analysis&ots=Wbkla9gDbi&sig=EnhRtb1an-3Dxy1PRAdC-uLt3mc#PPA288,M1>

183. *George R.* Increased Efficiency as a Result of Increased Governmental Functions / R. George // *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. – 1916. – Vol. 64, № 77. – P. 78–79.

184. *Georgia's Fight Against Corruption in Public Services Wins Praise Politics* // World Bank [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTABOUTUS/ORGANIZATION/EXTPREMNET/0,,contentMDK:23101050~menuPK:2880850~pagePK:64159605~piPK:64157667~theSitePK:489961,00.html>

185. *Girling J.* Corruption, Capitalism and Democracy / John Girling. – New York : Routledge, 1997. – 181 p.

186. *Gleason G.* Fealty and Loyalty : Informal Authority Structures in Soviet Asia / G. Gleason // *Soviet Studies*. – 1991. – Vol. 43, № 4. – P. 613–628.

187. *Global Corruption Barometer* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gcb.transparency.org/gcb201011/>

188. *Global Corruption Report* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/research/gcr>

189. *Global Integrity Report: 2011* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalintegrity.org/report>

190. *Global Integrity Report: Methodology* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalintegrity.org/report/methodology>

191. *Global Integrity Report: 2011 Methodology White Paper* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalintegrity.org/report/methodology/white-paper>

192. *Global Integrity Newsletter: In This Issue: Changes to Flagship Global Integrity Report*. – September 2012.

193. *Global Programme Against Corruption UN Anti-corruption Toolkit* / United Nations Office on Drugs and Crime. – [3rd edit.]. – Vienna, 2004. – 591 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unodc.org/documents/corruption/publications_toolkit_sep04.pdf

194. *Goldsmith A.* Slapping the Grasping Hand: Correlates of Political Corruption in Emerging Markets / A. Goldsmith // *American Journal of Economics and Sociology.* – 1999. – Vol. 58, № 4. – P. 865–883.

195. *Goudie A.* A Framework for The Analysis of Corruption / A. Goudie, D. Stasavage // *Crime, Law and Social Change.* – 1998. – № 28. – P. 113–159.

196. *Grey C. W.* Corruption and development / C. W. Grey, D. Kaufmann // *Finance and Development.* – Mar. 1998. – P. 7–10.

197. *Group of States against Corruption: Lessons Learnt from the Three Evaluation Rounds (2000–2010).* – P. 76.

198. *Hammond R.* Endogenous Transition Dynamics in Corruption: An Agent-Based Computer Model / R. Hammond // *Center on Social and Economic Dynamics Working Papers.* – 2000. – № 19. – P. 2–33.

199. *Haque N.* Do Government Wage Cuts Close Budget Deficits? – A Conceptual Framework for Developing Countries and Transition Economies / N. Haque, R. Sahay // *IMF Working Paper.* – 1996. – № 19. – P. 1–29.

200. *Harris R.* Political Corruption in and Beyond the Nation State / Robert Harris. – New York : Routledge, 2003. – 246 p.

201. *Haynes G.* Representation in States Legislations. Iv. The Western States / G. Haynes // *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science.* – 1900. – Vol. 16, № 67. – P. 79–90.

202. *Heidenheimer A.* Political corruption: Readings in Comparative Analysis / Arnold J. Heidenheimer. – New Jersey, New Brunswick : Transaction Publishers, 1978. – 582 p.

203. *Heidenheimer A.* Political Corruption: Concepts and Contexts / A. J. Heidenheimer, M. Johnston. – New Jersey, New Brunswick : Transaction Publishers, 2002. – 970 p.

204. *Heffernan W.* Private and Public Corruption / W. Heffernan, J. Kleinig. – Oxford : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – 372 p.

205. *Hellman J.* Measuring governance, corruption, and state capture – how firms and bureaucrats shape the business environment in transition economies / J. Hellman, G. Jones, D. Kaufmann, M. Schankerman // *The World Bank Working Paper.* – 2003. – № 2312. – P. 1–50. – (Policy Research Working Paper Series).

206. *Herzfeld T.* Corruption and legal (in)effectiveness : an empirical investigation / T. Herzfeld, C. Weiss // *European Journal of Political Economy.* – 2003. – Vol. 19. – P. 621–632.

207. *Heywood P.* Political Corruption: Problems and Perspectives / P. Heywood // *Political Studies.* – 1997. – Vol. 45, № 3. – P. 417–435.

208. *Hope K.* Politics, Bureaucratic Corruption and Maladministration in the Third World / K. Hope // *International Review of Administrative Sciences.* – 1985. – Vol. 51, № 1. – P. 1–6.

209. *Holmes L.* Corruption and the crisis of the post-communist state / L. Holmes / *Crime, Law & Social Change*. – 1997. – № 27. – P. 275–297.
210. *Holmes L.* Corruption, Weak States and Economic Rationalism in Central and Eastern Europe / L. Holmes / *Papers from the Central European University Joint Conference on Corruption (Budapest, 29 October – 6 November 1999)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://9iacc.org/papers/day1/ws2/dnld/d1ws2_lholmes.pdf
211. *Huntington S.* Corruption and Modernization / Samuel Huntington // *Political Corruption: Concepts and Contexts*. – New Jersey, New Brunswick : Transaction Publishers, 2002. – P. 253–263.
212. *Huntington S.* Political Development and Political Decay / S. Huntington // *World Politics*. – 1965. – Vol. 17, № 3. – P. 386–430.
213. *Jain A.* Economics of Corruption / Arvind Jain. – Boston, Dordrecht, London : Kluwer Academic Publishers, 1998. – 183 p.
214. *Jamieson A.* Mafia and Institutional Power in Italy / A. Jamieson // *International Relations*. – 1994. – Vol. 12, № 1. – P. 1–24.
215. *Johnson R.* Bureaucratic Whistleblowing and Policy Change / R. Johnson, M. Kraft // *Political Research Quarterly*. – 1990. – № 43. – P. 847–849.
216. *Johnston M.* Patrons and Clients, Jobs and Machines / M. Johnston // *American Political Science Review*. – 1979. – № 73. – P. 385–398.
217. *Johnston M.* The Political Consequences of Corruption: A Reassessment / M. Johnston // *Comparative Politics*. – 1986. – Vol. 18, № 4. – P. 459–477.
218. *Johnston M.* Political Corruption and Public Policy in America / Michael Johnston. – Pacific Grove : Brooks / Cole Publishing Co, 1982. – 210 p.
219. *Johnston M.* The Search for Definitions : The Vitality of Politics and the Issue of Corruption / M. Johnston // *International Social Science Journal*. – 1996. – Vol. 149. – P. 321–37 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-2451.00035/abstract>
220. *Johnston M.* Syndromes of Corruption : Wealth, Power, and Democracy / Michael Johnston. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – 267 p.
221. *Jones E.* Politics, Bureaucratic Corruption, and Maladministration in the Third World : Some Commonwealth Caribbean Considerations / E. Jones // *International Review of Administrative Sciences*. – 1985. – Vol. 51, № 19. – P. 1–15.
222. *Jordan J.* Patronage and Corruption in the Czech Republic / J. Jordan // *SAIS Review*. – 2002. – Vol. 22, № 2. – P. 19–52.

223. *Jowitt K.* Soviet Neotraditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime / K. Jowitt // *Soviet Studies*. – 1983. – Vol. 3, № 3. – P. 275–297.

224. *Karklins R.* Typology of Post-Communist Corruption / R. Karklins // *Problems of Post-Communism*. – 2002. – Vol. 49, № 4. – P. 22–32.

225. *Kaufmann D.* Governance Matters / D. Kaufmann, A. Kraay, P. Zoido // *World Bank Policy Research Working Paper*. – 1999. – № 2196. – P. 1–60.

226. *Kaufmann D.* Government Matters 2010: Worldwide Governance Indicators Highlight Governance Successes, Reversals, and Failures. – 24 Sep. 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.brookings.edu/research/opinions/2010/09/24-wgi-kaufmann

227. *Kaufmann D.* Privatization and Corruption in Transition Economies / D. Kaufmann, P. Siegelbaum // *Journal of International Affairs*. – 1995. – № 50. – P. 419–459.

228. *Kaufmann D.* Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues / D. Kaufmann, A. Kraay, M. Mastruzzi // *World Bank Policy Research Paper*. – Sep. 2010. – № 5430. – 31 p.

229. *Kawata J.* Comparing political corruption and clientelism / Junichi Kawata. – Aldershot, Burlington : Ashgate Publishing Limited, 2006. – 227 p.

230. *Keefer P.* Does Social Capital Have An Economic Payoff? A Cross-Country Investigation / P. Keefer, S. Knack // *Quarterly Journal of Economics*. – 1997. – Vol. 112, № 4. – P. 1251–1288.

231. *Keefer P.* Polarization, Politics and Property Rights: Links Between Inequality and Growth / P. Keefer, S. Knack // *Public Choice*. – 2002. – № 111. – P. 127–154.

232. *Kefauver E.* Past and Present Standards of Public Ethics in America: Are We Improving? / E. Kefauver // *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. – 1952. – Vol. 280, № 1. – P. 2–10.

233. *Keohane R.* Power and Interdependence / R. Keohane, J. Nye // *Survival*. – 1973. – Vol. 15, № 4. – P. 158–165.

234. *Key* Findings from the Global Integrity Report [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalintegrity.org/report/findings>

235. *Khanafiah D.* Theorizing Corruption / D. Khanafiah, H. Situngkir. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: papers.ssrn.com

236. *King C.* Political and Governmental Tendencies in Their Relation to Increased Wealth / C. King // *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. – 1924. – Vol. 115, № 8. – P. 15–17.

237. *Klitgaard R.* Controlling corruption / Robert Klitgaard. – Berkeley, Los Angeles : University of California Press, 1991. – 220 p.

238. *Knack S.* Measuring Corruption in Eastern Europe and Central Asia : A Critique of the Cross-Country Indicators / S. Knack // World Bank Policy Research Working Papers. – 2006. – № 3968. – P. 3–64.

239. *Kramer J.* Political Corruption in USSR / J. Kramer // Political Research Quarterly. – 1977. – № 30. – P. 213–224.

240. *Kugel Y.* International Payoffs / Y. Kugel, G. Gruenberg. – NY : Lexington Books, 1977. – 221 p.

241. *Lambsdorff J.* The Institutional Economics of Corruption and Reform : Theory, Evidence, and Policy / Johann Graf Lambsdorff. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 286 p.

242. *Lambsdorff J.* The Methodology of 2007 Corruption Perceptions Index / Johann Graf Lambsdorff / Transparency International, University of Passau. – Berlin : Transparency International, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: transparency.lt

243. *Lancaster T. D.* Toward a Methodology for The Comparative Study of Political Corruption / T. D. Lancaster, G. R. Montinola // Crime, Law and Social Change. – 1997. – Vol. 27, № 3–4. – P. 185–206.

244. *Langlois A.* Global Democracy and its Difficulties / A. Langlois, K. Softan. – London, New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2009. – 257 p.

245. *Le Vine V T.* Political Corruption : The Ghana Case / Viktor T Le Vine. – Stanford : Hoover Institution Press, 1975. – 155 p.

246. *Lederman D.* Accountability and Corruption: Political Institutions Matter / D. Lederman, N. Loayza, R. Soares // The World Bank Working Paper. – 2001. – № 2708. – P. 1–42.

247. *Leff N.* Economic Development through Bureaucratic Corruption / N. Leff // American Behavioral Scientist. – 1964. – Vol. 8, № 3. – P. 8–14.

248. *Levi M.* Rule and Revenue / Michael Levi. – Los Angeles : University of California Press, 1988. – 220 p.

249. *Lizal L.* Corruption and Anticorruption in the Czech Republic / L. Lizal, E. Kocenda // William Davidson Institute Working Papers. – 2000. – № 345. – P. 2–47.

250. *Loayza N.* The Economics of the Informal Sector : a Simple Model and Some Empirical Evidence / N. Loayza // World Bank Carnegie-Rochester Conference. – 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/1997/02/01/000009265_3970619111006/Rendered/PDF/multi0page.pdf

251. *Machiavelli N.* The Prince / Niccolò Machiavelli. – London : Penguin Books, 2007. – 106 p.

252. *Machonin P.* Social and Political Transformation in the Czech Republic / P. Machonin // Czech Sociological Review. – 1994. – Vol. 2, № 1. – P. 71–87.

253. *Manzetti L.* Privatization South American Style / Luigi Manzetti. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 373 p.

254. *Markovits A., Silverstein M.* The politics of scandal: power and process in liberal democracies / A. Markovits, M. Silverstein. – New York : Holmes & Meier Pub, 1988. – 276 p.

255. *Martini M.* Political Parties Bookkeeping and Annual Accounts / Maira Martini. – Berlin : Transparency International Secretariat, 2012. – 13 p.

256. *Materials on Investigation of Corruption* // American Bar Association, Central and Eastern European Law Initiative (ABA/CEELI), United States Department of Justice. – 1996. – 128 p.

257. *Mauro P.* Corruption: Causes, Consequences and Agenda for Further Research / P. Mauro // Finance and Development. – Mar. 1998. – P. 11–14.

258. *Mauro P.* Corruption and Growth / P. Mauro // The Quarterly Journal of Economics. – 1995. – Vol. 110, № 3. – P. 681–712.

259. *Meaney C.* Foreign Experts, Capitalists, and Competing Agendas: Privatization in Poland, the Czech Republic, and Hungary / C. Meaney. – 1997. – P. 91–125.

260. *Measuring Corruption* / [C., Shacklock A., Connors C., Galtung F.]. – Adershot, Burlington : Ashgate, 2006. – 302 p.

261. *Miller W.* Corruption and Corruptibility / W. Miller // World Development. – 2006. – Vol. 34, № 2. – P. 371–380.

262. *Monitoring Election Campaign Finance: a handbook for NGOs.* – NY : Open Society Justice Initiative, 2005. – 188 p.

263. *Montinola G.* Sources of Corruption : A Cross-Country Study / G. Montinola, R. Jackman // British Journal of Political Science. – 2002. – № 32. – P. 147–170.

264. *Moody-Stewart G.* On Political Scandals and Corruption / G. Moody-Stewart // Government and Opposition. – 1980. – Vol. 15, № 2. – P. 208–220.

265. *Moore J.* Corruption in Urban Politics and Society, Britain 1780–1950 / J. Moore, J. Smith. – Aldershot, Burlington : Ashgate Publishing, 2007. – 181 p.

266. *Myerson R.* Effectiveness of Electoral Systems for Reducing Government Corruption: A Game-Theoretic Analysis / R. Myerson // Discussion Paper. – 1991. – № 956. – P. 1–23.

267. *Myrdal G.* The Political Element in the Development of Economic Theory / Gunnar Myrdal. – New Jersey, New Brunswick : Transaction Publishers, 1990. – 248 p.

268. *Murphy K.* Why Is Rent-Seeking So Costly To Growth? / K. Murphy, A. Shleifer, R. Vishny // The American Economic Review. – 1993. – Vol. 83, № 2. – P. 409–414.

269. *National Integrity System Assessments: Overview* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/whatwedo/nis>

270. *National Integrity System Background Rationale and Methodology*. – Berlin : Transparency International, 2011. – 3 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.transparency.org/files/content/nis/NationalIntegritySystem_Background_and_Methodology.pdf

271. *Nellis J. Public Enterprise Reform Privatization and the World Bank* / J. Nellis, S. Kiken // *World Development*. – 1989. – № 17. – P. 659–672.

272. *Nye J. In Government We Don't Trust* / J. Nye // *Foreign Policy*. – 1997. – № 108. – P. 99–111.

273. *Nye J. Why People Don't Trust Government* / J. Nye, P. Zelickow, D. King. – Harvard : Harvard University Press, 1997. – 234 p.

274. *Offe C. How Can We Trust Our Fellow Citizens?* / C. Offe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://scholar.google.com.ua/scholar?q=C.Offe+corruption&hl=en&lr=&start=20&sa=N>

275. *Offe C. Designing Institutions for East European Transitions* / Claus Offe / *Institutional Design Conference*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – 226 p.

276. *Olowu D. Bureaucratic Corruption and Public Accountability in Nigeria : an Assessment of Recent Developments* / D. Olowu // *International Review of Administrative Sciences*. – 1985. – Vol. 51, № 7. – P. 23–45.

277. *Paciotti B. Grass-roots Justice in Tanzania* / B. Paciotti, C. Hadley, C. Holmes, M. Mulder // *American Scientist*. – 2005. – Vol. 93, Jan.-Feb. – P. 58–65.

278. *Packer H. Offenses against the State* / H. Packer // *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. – 1962. – Vol. 339, № 77. – P. 88.

279. *Padioleau J. De la corruption dans les oligarchies pluralistes* / J. Padioleau // *Revue française de sociologie*. – 1975. – Vol. 16, № 1. – P. 33–58.

280. *Pandey S. Public Financial Management Reforms* / S. Pandey // *Indian Journal of Public Audit and Accountability*. – 2007. – № 1. – P. 5–6.

281. *Peters G. Institutional Theory in Political Science: The «New Institutionalism»* / Guy Peters. – NY : Continuum International Publishing Group, 2005. – 195 p.

282. *Peters J. Political Corruption in America: A Search for Definitions and a Theory, or If Political Corruption Is in the Mainstream of American Politics Why Is it Not in the Mainstream of American Politics Research?* / J. Peters, S. Welch // *The American Political Science Review*. – 1978. – Vol. 72, № 3. – P. 974–984.

283. *Philp M.* Conceptualizing Political Corruption / Mark Philp // Political Corruption : Concepts and Contexts. – New Jersey, New Brunswick : Transaction Publishers, 2002 – P. 42–43.

284. *Political Corruption: A Handbook* / A. Heidenheimer, M. Johnston, V. Le Vine. – New Jersey, New Brunswick : Transaction Publishers, 1989. – 449 p.

285. *Protsyk O.* Centre Politics in Russia and Ukraine: Patronage, Power and Virtuality / O. Protsyk, A. Wilson // Party Politics. – Vol. 9, № 6. – P. 703–727.

286. *Reinikka R.* Measuring and understanding corruption at the micro level / R. Reinikka, J. Svensson // Corrupt Exchanges : Empirical Themes in the Politics and Political Economy of Corruption. – Baden-Baden : Nomos Verlagsgesellschaft, 2002. – P. 135–146.

287. *Rhodes M.* Financing party politics in Italy : A case of systemic corruption / M. Rhodes // West European Politics. – 1997. – Vol. 20, № 1. – P. 54–80.

288. *Riabchuk M.* Managers of the Gray Zone / Mykola Riabchuk // Transitions Online. – 2008. – Vol. 7(14).

289. *Riggs F.* Public Administration: A Neglected Factor in Economic Development / F. Riggs // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – 1956. – Vol. 305, № 70. – P. 73–78.

290. *Roberts R.* From Watergate to Whitewater : The Public Integrity War / R. Roberts, M. Doss. – Westport: Praeger Publishers, 1997. – 210 p.

291. *Robinson M.* Corruption and development / Mark Robinson. – Oxon, NY: Frank Cass Publishers, 1998. – 166 p.

292. *Rogow A.* Power, Corruption, and Rectitude / A. Rogow, H. Lasswell. – Westport : Greenwood Publishing Group, 1963. – 143 p.

293. *Rundquist B.* Corrupt politicians and their electoral support: some experimental observations / B. Rundquist, G. Strom, J. G. Peters // The American Political Science Review. – 1977. – Vol. 71, № 3. – P. 954–963.

294. *Saare R.* Policing Corruption: International Perspectives / R. Saare, D. Das, H. Albrecht. – Oxford : Lexington Books, 2005. – 401 p.

295. *Schedler A.* The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies / A. Schedler, L. Diamond, M. Plattner. – Boulder, London : Lynne Rienner, 1999. – 395 p.

296. *Scott J.* Comparative Political Corruption / James C. Comparative Political Corruption. – Wisconsin : Prentice-Hall, 1972. – 166 p.

297. *Shleifer A.* Corruption / A. Shleifer, R. Vishny // The Quarterly Journal of Economics. – Aug. 1993. – P. 599–617.

298. *Shudson M.* Notes on Scandal and the Watergate Legacy / M. Shudson // American Behavioral Scientist. – 2004. – Vol. 47, № 9. – P. 1231–1238.

299. *Schumpeter J.* Capitalism, socialism and democracy / Joseph Alois Schumpeter. – Florence : Routledge, 1994. – 437 p.

300. *Simons S.* Social Decadence / S. Simons // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – 1901. – Vol. 18, № 63. – P. 67.

301. *Śliwiński M.* Analiza porównawcza systemów politycznych : drogi do współczesności / Marek Śliwiński. – Warszawa : «Duo-Studio», 2005. – 299 s.

302. *Smith D.* Mafia: The Prototypical Alien Conspiracy / D. Smith // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – 1976. – Vol. 423, № 75. – P. 88.

303. *Standard Eurobarometer* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_arch_en.htm

304. *Stapenhurst R.* Curbing Corruption: Toward a Model for Building National Integrity / R. Stapenhurst, S. Kpundeh. – Washington, D. C. : The World Bank, 1999. – 254 p.

305. *Stockholm Programme – An Open and Secure Europe Serving and Protecting Citizens* // Official Journal. – 5 Apr. 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/human_rights/fundamental_rights_within_european_union/jl0034_en.htm

306. *Subramanian A.* Power, Compensation and Corruption : Theory and Evidence / A. Subramanian, R. Chakrabarti // Georgian Institute of Technology Working Paper. – 2005. – P. 1–48.

307. *Surdej A.* Sources of Corruption in Post-Communist Poland / A. Surdej // Forschungsstelle Osteuropa Bremen Arbeits pa pier und Materialien. – 2005. – № 65. – P. 5–25.

308. *Tanzi V.* Corruption around the World Causes, Consequences, Scope, and Cures / V. Tanzi // IMF Staff Papers. – 1998. – Vol. 45, № 4. – P. 559–594.

309. *Thompson D.* Ethics in Congress: from individual to institutional corruption / Dennis Frank Thompson. – Washington, DC: The Brookings Institution, 1995. – 245 p.

310. *Tirole J.* A Theory of Collective Reputations (with Applications to the Persistence of Corruption and to Firm Quality) / J. A. Tirole // The Review of Economic Studies. – 1996. – Vol. 63, № 1. – P. 1–22.

311. *Transparency International National Integrity Source Book TI.* – [2 edit.]. – 1997. – 37 P. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://65.246.131.134/en/reference_centre/understanding_corruption/default.asp#defination

312. *Transparency International: About Us* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/whoweare/organisation>

313. *Treisman D.* The Causes of Corruption: A Cross-National Study / D. Treisman // *Journal of Public Economics*. – 2000. – № 76. – P. 399–457.
314. *Tulchin J.* Latin America in the new international system / J. Tulchin, R. Espach. – Boulder, London : Lynne Rienner Publishers, 2001. – 240 p.
315. *Tumber H.* Introduction: Political Scandals and Media Across Democracies / H. Tumber, S. Waisbord // *American Behavioral Scientist*. – 2004. – Vol. 1, № 47. – P. 1031–1038.
316. *Turnblad W.* Cheap Government Is Not Necessarily Good Government / W. Turnblad // *Crime and Delinquency*. – 1957. – Vol. 3, № 97. – P. 97.
317. *Vásárhelyi M.* Public Opinion Regarding Corruption / M. Vásárhelyi // *Review of Sociology*. – 1999. – Special Issue. – P. 82–94.
318. *Wade R.* The system of administrative and political corruption: canal irrigation in South India / R. Wade // *Journal of Development Studies*. – 1989. – Vol. 18, № 2. – P. 287–328.
319. *Wiewski J.* Elite Circulation and Consolidation of Democracy in Poland / Jacek Wasilewski // *Democracy, Markets and Civic Societies in Post-1989 East Central Europe Conference, May 17-19, 1996: working paper № 40*. – Harvard, 1996. – 40 p.
320. *Waterbury J.* Corruption, Political Stability, and Development : Comparative Evidence from Egypt and Morocco / J. Waterbury // *Government and Opposition*. – 1976. – № 11. – P. 426–445.
321. *Webb P.* The United Nations Convention Against Corruption Global Achievements or Missed Opportunity? / P. Webb // *Journal of International Economic Law*. – 1993. – № 8. – P. 1–40.
322. *Williams R.* Political Scandals in the USA / Robert Williams. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 138 p.
323. *Williamson J.* Latin American Adjustment: How Much Has Happened? / John Williamson. – Washington DC : Institute for International Economics, 1990. – 445 p.
324. *WIN/Gallup International: About Us* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wingia.com/en/who_we_are/about_us/
325. *Worldwide Governance Indicators* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/resources.htm>

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ	11
1.1. Підходи до вивчення явища політичної корупції	11
1.2. Гносеологічні можливості визначення «політична корупція»	31
РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНЮВАННЯ ЯВИЩА ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ	50
2.1. Оцінювання політичної корупції: теорія питання	50
2.2. Кількісні та якісні методики дослідження політичної корупції і приклади їх застосування	61
2.3. Моделювання як метод вивчення політичної корупції: переваги й недоліки	113
РОЗДІЛ 3 АНАЛІЗ ТИПОЛОГІЙ І ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ	136
3.1. Виклики типологізації політичної корупції: динаміка еволюції явища проти статичної формальних типологій політичної корупції	136
3.2. Від політичної до бюрократичної корупції: закони спадковості й мінливості	154
РОЗДІЛ 4 КРОС-НАЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВИПАДКІВ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ (CASE-STUDY ANALYSIS)	164
ВИСНОВКИ	193
SUMMARY	204
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207

Наукове видання

Кохан Галина Вікторівна

Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз

Монографія

Літературні редактори: *І. С. Сандул, Н. І. Палій*
Коректор: *І. С. Сандул*

Комп'ютерне верстання: *Н. І. Палій*

Відповідальний за випуск: *В. М. Сизонтов*

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень:
вул. Пирогова, 7-а, Київ-30, 01030
Тел/факс: (044) 234-50-07
e-mail: info-niss@niss.gov.ua

Ілюстрацією обкладинки є карта Індексу сприйняття корупції – 2013
Transparency International, яка взята із сайту
<http://cpi.transparency.org/cpi2013/>

Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 14,5.
Тираж 300 пр. Зам. №

ПП «Вид-во «ФЕНІКС»
вул. Шутова, 13-Б, м. Київ, 03680
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000